

THE
KHANDAKHĀDYAKA

AN ASTRONOMICAL TREATISE

BY

BRAHMAGUPTA

WITH THE COMMENTARY OF CATURVEDA PRTHŪDAKA SVĀMIN

EDITED BY

PRABODHCHANDRA SENGUPTA, M.A.

LATE PROFESSOR OF MATHEMATICS, BETHUNE COLLEGE, CALCUTTA,

SOMETIME LECTURER IN INDIAN ASTRONOMY AND MATHEMATICS

AT THE CALCUTTA UNIVERSITY.

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

1941

PRINTED IN INDIA
PRINTED AND PUBLISHED BY BRUPENDRALAL BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
48, HAZRA ROAD, CALCUTTA.

Reg. No. 814B.—March, 1941—B.

गणकचक्रचूडामणि-मिश्रमाखवकाचार्य-

श्रीमद्ब्रह्मगुप्तकृतं

खण्डखाद्यकं करणम्

(चतुर्वेद-पृथूदकखामिहृत-खण्डखाद्यकविवरण-नामक-भाष्योपेतम्)

कलिकातानगरीस्थ-वेद्यमकलेजास्थ-महाविद्यालयस्य भूतपूर्व-

गणिताध्यापकेन तथा कलिकाता-विश्वविद्यालयस्य

भारतीय-गणित-ज्योतिषाध्यापकचरैश्च,

एम. ए. इत्युपाधिधारिणा

श्रीप्रबोधचन्द्र-सेनगुप्तेन

सम्पादितम्

कलिकाता-विश्वविद्यालय-मुद्रणालयात् प्रकाशितम्.

१८६२ शके, १८४१ ख्रीष्टाब्दे

To
THE MEMORY OF
SIR ASUTOSH MOOKERJEE
THE FOUNDER OF RESEARCH STUDIES
IN THE
CALCUTTA UNIVERSITY

अथ खण्डखाद्यकस्य विषयानुक्रममणिका

पृष्ठाङ्काः

Preface	ix-x
१। तिथिगणनाधिकाराध्यायः	१
२। ग्रहगत्यध्यायः	४६
३। विप्रश्नाध्यायः	७८
४। चन्द्रग्रहणाध्यायः	८१
५। सूर्यग्रहणाध्यायः	१०२
६। उदायास्ताधिकारः	१२०
७। चन्द्रनृक्षोक्त्यध्यायः	१३४
८। समागमाध्यायः	१४३
९। खण्डखाद्यकोत्तरम्	१४८
१०। खण्डखाद्यके भट्टोत्पत्तपठिता अतिरिक्तश्लोकाः	१५४

PREFACE

A translation of Brahmagupta's *Khaṇḍakhādyaka* with notes and illustrations was published in 1934 A.D., as Part I of a complete edition. The Part II containing the Sanskrit text with Pṛthūdaka's commentary is now published. It has not been possible to reconstruct the *Uttara-Khaṇḍakhādyaka* or the supplementary part of the work in which Brahmagupta gave his own corrections to Āryabhaṭa's astronomical constants, new methods and additional topics, to make the *Khaṇḍakhādyaka* itself a complete manual of Hindu Astronomy. In view of this I have thought it proper to include in this publication all the additional verses that are found in the text as used by Bhaṭṭotpala in his commentary on it. These verses are generally of an explanatory character, and do not all appear to be of Brahmagupta's composition.

In preparing the Sanskrit portion of this edition, a photographic copy of the Berlin manuscript, obtained by the Calcutta University, has been used. I had access to another manuscript of the work possessed by the Calcutta University Library ; I have also seen the Deccan College manuscript which was kindly secured for me by Dr. N. R. Ray, Ph.D., Librarian of the Calcutta University Central Library. All these three manuscripts are the same, even in respect of omissions and errors. As I send out this part of my edition of the work to the world, I sincerely express regrets for these and other errors, omissions and misprints, which I could not avoid owing to my own shortcomings and to other causes over which I could have no control.

I have to express my thankfulness to Pandit Babuāji Miśra Jyautiṣācārya, Lecturer, Calcutta University, in the Department of Arts, and my former colleague, who has helped me occasionally in correcting the proof sheets.

CALCUTTA, }
February, 1941.

P. C. SENGUPTA.

अथ गणकचक्रचूडामणि-भिन्नमालवकाचार्य-
श्रीमद्ब्रह्मगुप्तकृतं

खण्डखाद्यकं करणं

चतुर्वेद-पृथूदकस्वामिकृत-खण्डखाद्यक-विवरण-
नामक-भाष्यसहितं प्रारभ्यते ।

यस्मिन् सर्वं यतः सर्वमिति वेदविदो विदुः ।
तं प्रणम्य महात्मानं गोविन्दं सर्ववन्दितम् ॥
ज्योतिःशास्त्रं नमस्कृत्य च ताराग्रहसमायुतम् ।
व्याख्यास्ये ब्रह्मगुप्तोक्तं करणं खण्डखाद्यकम् ॥

सन्तः श्रेयाधिगमननिमित्तं विघ्नप्रशमनाय शास्त्रारभेष्विष्टदेवतानमस्कारं
कुर्वन्ति । तद्यमपि भिन्नमालवकाचार्यो ब्रह्मगुप्तो महादेव-भट्टारक-
वरलब्धप्रसादस्त्रिवर्गभौष्ट-फलप्रदायिनीं ग्रहगतिं संक्षिप्तां खण्डैः कृत्वा काम
आचारार्थं भगवतः श्रीमहादेवस्य नमस्कारं चक्रे ।

प्रक्षिपत्य महादेवं जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुम् ।

वक्ष्यामि खण्डखाद्यकमाचार्यार्यभट्टतुल्यफलम् ॥१॥

प्रक्षिपत्य मनोवाक्कायादिभिरवनम्यमानः* सृष्टाङ्गं शरीरं भूमौ
निधाय शिरसा नमस्तत्वेत्यर्थः । कमित्याह । महादेवमिति । महात्मासौ
देवश्च महादेवः । तं प्रक्षिपत्य । किञ्चूतमित्याह । जगदुत्पत्तिस्थिति-
प्रलयहेतुम् । उत्पत्तिः सम्भवः स्थितिः स्थानं प्रलयो विनाशः । जगदुत्-
पत्तिस्थितिप्रलयास्तोषां हेतुः । जगतः सम्भवस्थानविनाशानां कारणमित्यर्थः ।
किं करिष्यामीत्याह । वक्ष्यामि किमिति । खण्डखाद्यकमिति । खण्डेन

मित्रं स्वाद्यकं खण्डस्वाद्यकं भक्ष्यविशेषं भुञ्जानस्य सुखं भवति । तथेदमपि करणं गणयितुः स्वल्पेनेव गणितेन ग्रहगतिं सम्पादयतः सुखं भवति । इति वक्ष्यामि किञ्चूतमित्याह । आचार्यार्थभटतुल्यफलम् । योऽसाचार्यभट-नामाचार्यस्तेन यत् प्रणीतं तन्मै तदार्यभटं तेन सट्टशं फलं यस्य तदार्यभट-तुल्यफलम् । अथ य एवं “नोदयति” यदि ख ॥ स्वाद्यकमाचार्यार्थभट-तुल्यफलं तदनेन किं प्रयोजनमिति तं प्रत्याह ।

प्रायेणार्थभटेन व्यवहारः प्रतिदिनं यतोऽशक्यः ।

उद्वाहजातकादिषु तत्समफललघुतरोक्तिरतः ॥२॥

आर्यभटतन्त्रेण प्रतिदिनं तिथिनक्षत्रादिको व्यवहारः विस्तृतत्वाद् गणितस्य न शक्यते कर्तुम् । अ तत्फलसमं स्वल्पेन सूत्रेण गणितेन च कृतवानिति । खण्डस्वाद्यकमिति । केषु व्यवहारो न शक्यत इत्याह । उद्वाहजातकादिष्विति । आदिग्रहणाद् विवाहजातका-यात्रा-तिथि-नक्षत्र-करण-संक्रान्ति-व्यतीपात-ग्रहणोदयास्तमयशुक्रोन्नति-समागमादिष्वेतेषु व्यवहार आर्यभटस्यातिविस्तृतत्वात् न शक्यते कर्तुम् । मया स्वल्पोक्ता प्रकृतमिति । अधुनाऽर्थान्वयेणाहर्गणानयनमाह—

शक्रोऽगवस्तुशरोनोऽर्कशुण्यचैत्रादिमाससंयुक्तः ।

विंशद्गुणस्तिथियुतः पृथग्विषुसहितो द्विधा भक्तः ॥३॥

पञ्चाब्धिनवमनुभिर्लब्धो नो भाजितः षड्गनन्दैः ।

लब्धाधिमासकदिनैरधिकोऽधो रुद्रसङ्गणितः ॥४॥

स्वरनवषेदयुतोऽधस्त्रगतिधिरुद्रैर्हैतफलविहीनः ।

त्रिखनगहतः फलावमरात्रोनोऽहर्गणोऽर्कादिः ॥५॥

* पुनरप्यधः कार्यं इत्यर्थः । अधःस्थापितो राशिः त्रगतिधिरुद्रैर्हैत इति । त्रयसागाच्च तिथयश्च रुद्राश्च त्रगतिधिरुद्रास्ते च कृतः ॥१११५०३॥

तस्मात् फलं द्रगतिविष्टैर्द्रुतफलं तेन फलेन विहीनस्त्रगतिविष्टैर्द्रुत-
फलविहीनः । तृतीयस्थानात् त्रिखनगैः । ७०३ । अवाप्तफलोन्निवसः
प्रथमराशिरूनः कार्यः । एवं सोऽहर्गणोऽर्कादिरिति । अर्का गणोऽहर्गणः ।
अर्कादिः । अर्कः आदिर्यस्यासावर्कादिः । अहर्गणस्यार्कादिरिति । दिन-
समूह आदित्वादिर्भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । शका नाम स्नेच्छा राजानस्ये यस्मिन् काले विक्रमादित्येन
व्यापादिता स कालोऽत्यर्थं प्रसिद्धः । तं कालं वर्षसंख्यं च वर्षेष्टत्वा
ततस्तस्मात् कालाद् अगवसुशराः शोभ्याः । अत्रागवसुशराः स्थापिता
वेदितव्या अन्यत्रापि यत्र कुत्रचित् सर्वत्रापि । पञ्चशतानि सप्ताशीत्य-
धिकानतीत्यर्थः । ५८७ । अगवसुशरैरूनः सकलो द्वादशभिर्हतः
कार्यः । एवंविधः स चैत्रसितादारभ्य ये गता मासास्तैः
संयुतः कार्यः । तत्र त्रिंशता सङ्गुण्य सितप्रतिपत्प्रभृति यावन्तो व्यतीता-
स्तिथयस्तैः संयुतः कार्यः । एवंविधो राशिः सौरोऽहर्गणो भवति ।
तमधः कृत्वा पञ्चभिर्युतः कार्यः । ततः पुनरप्यधः कृत्वा पञ्चाश्वधिनव-
मनुभिर्भजेत् । चतुर्दशसङ्ख्यैर्नवभिः शतैः पञ्चचत्वारिंशदधिकैरित्यर्थः ।
१४८४५ । लब्धं दिवसादि फलं भवति । तत् मध्यस्थापिताद्वाशिः
संशोधनीयम् । ततस्तस्य राशिः षड्गनन्दैर्भागमपहरत् । नवभिः शतैः
षट्सप्तत्याधिकैरित्यर्थः । १८७६ । लब्धं गताधिमामकाः । शेषं सविकलं
गताधिमामशेषसंज्ञं भवति । तत्र घटिकास्थाने घटिकासप्तदशकं
संयोज्यम् । यस्मात् पुरस्तात् वक्ष्यति । अधिमामावमशेषसंज्ञे भवतः
घटिका-सप्तदशमनुभिरभ्यधिके इति । *अथ वर्त्तमानेऽधिमामको भवति ।
तदा शेषत्रिंशगुणाच्च छेदनायाति । दिनादि अधिमामदिनगणे...मधौत्येव ।
अधिमामशेषकमेकान्ते स्थापयेत् । तेन उत्तरत्र प्रयोजनं भविष्यति
चन्द्रार्कयोः प्रकारान्तरेणानयन इति । ये लब्धा अधिमामास्तान् त्रिंशता
सङ्गुण्य सौराहर्गणे प्रथमराश्यावित्यर्थः संयोज्य स चान्द्रदिनगणो भवति ।
ततस्तं चान्द्रं दिनगणम् अधः कृत्वा एकादशभिर्गुणयेत् । ततस्तस्मिन्
स्वरनववेदाः ज्ञेयाः । चत्वारि शतानि सप्तनवत्यधिकानतीत्यर्थः । १४८७ ।
ततस्तमधः कृत्वा द्रगतिविष्टैर्भजेत् । लक्षणेकेनैकादशभिः सङ्ख्यैः पञ्चभिः

शतैस्त्रिसप्तत्यधिकैरित्यर्थः । १११५७३ । लब्धं दिवसादि फलं मध्यमराशिः संशोध्य शेषं चिखनगैर्विभजेत् । सप्तभिः शतैस्त्रिंशदधिकैरित्यर्थः । ७०३ । अवाप्तमवमरात्राणि भवन्ति । शेषं सविकलमवशेषं भवति । तत्र घटिका-चतुर्दशकं योजनोयम् । यस्माद् वक्ष्यति “अधिमासावमशेषे घटिका सप्तदशमनुभिरभ्यधिके इति । ततस्तदेकान्ते स्थापयेत् । लब्धान्यवमरात्राणि चान्द्राद् दिनगणात् संशोध्य सावनोऽहर्गणो भवति ।

*सप्तहस्तस्त्रिंशद्दिन दिनपो भवति । जनरात्रपातो यस्मिन् काले । तदा तिथिद्वये दिनप एक एव लभ्यते । स चैकादि...भवति । भ्रान्तिर्न कार्या । स एकतिथिलुप्तो ज्ञेयः । अथ कियान् कालोऽधिमासस्य पतितस्य पतिष्यतोऽवमरात्रस्य ज्ञातुमिच्छति । तदा येऽधिमासशेषगता दिवसाः तावत्कालोत्थितस्याधिमासस्य गतः । तदेव षड्गनन्देभ्योऽपास्य यच्छेषो दिवसादिकालः । तावत्कालोऽधिमासस्य पातो भविष्यति । तथावम-शेषस्य तदवमशेषदिवसाः । तान् कालान् एकादशभिर्विभज्य रवि-दिवसादिकालो भवति । जनरात्रस्य पतितस्य वदेवावमशेषं चिखनगैर्भ्यो-ऽपास्य शेषनेकादशभिर्विभज्य लब्धो दिवसादिकालः । तावत् कालेनो-नरात्रस्य पातो भविष्यति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । शकः ७८६ तस्मादगवसुशरान् । ५८७ । शोध्य शेषं १८८ एतद् द्वादशगुणं जातं २३८८ । अस्मिंसेषसितादारभ्य मासमेकं गतम् । संशोध्य तत् २३८८ । एतच्चिंशता गुणितं ७१६७० । सितप्रतिपत्पञ्चति तिथीन् इमान् ११ संशोध्य जातं ७१६८१ । पञ्चयुतं ७१६८६ । एतत् पृथक्स्वं ज्ञत्वा पञ्चाब्धुधिनवमनुभिर्भागे हतं लब्धं दिवसादि फलं ४१४७१४७॥ अनेन फलेन मध्यमराशिमिमं ७१६८६ न्यूनी-कृतं जातं ७१६८११२१२३॥ अस्य षड्गनन्दैर्भागे हतेऽवाप्ताधिमासाः ७३ । अधिमासशेषं ४३३१२१२३ । तत्र घटिकासप्तदशकं संशोध्य जातं ४३३१२८१२३ । एतदुपयुज्येत प्रकारान्तरेणार्कचन्द्रयोरानयते । इति । लब्धाधिमासका दिनीकृता जाता २१८० । एते सौरैऽहर्गणैश्चिखन ७१६८१ संशोध्य जातं ७३८७१ । एतदेकादशगुणं जातं ८१२५८१ ।

अथ खरनववेदा भूमौ ४८७ लिप्ता ८१३०७८ अयमधः स्थाप्यः । अस्य त्रयगतिधिकृष्टे ११११५७३ । भूमिं कृते अवाप्तं फलं दिनादि ७१७१४१ तन्मध्यराशेरस्मात् ८१३०७८ शोधं शेषं ८१३०७०१४२।४६ । अस्य त्रिषुनगै- भूमिं कृतेऽवाप्तमवमरात्राणि ११५६ अवशेषं ४०२।४२।४६ । अस्मिन् चतुर्दश घटिकाः संयोज्य जातं ४०२।५६।४६ एतदुपयुज्येत । अवमरात्राणि इमानि ११५६ चान्द्रदिनगणादस्मात् ७३८७१ संशोध्य जातः सावनोऽङ्गणोऽर्कादिः ७२७१५ । अस्य सप्तभिर्भूमिं कृते शेषं ६ । एवमर्कात् प्रभृति षष्ठः शुक्रः । अतोऽत्र दिने शुक्रवार इत्येवं यथाकालं सर्वशोदाहरणौयमिति । अथाधि मासावमशेषे करणागते यथार्थभटतन्मज्जततुल्ये भवतस्तदर्थमाह ।

अधिमासावमशेषे घटिकासप्तदशमनुभिरन्यधिके ।

अधिमासशेषस्य घटिकासप्तदशकं संयोज्यम् । अवमशेषस्य घटिका- चतुर्दश संयोज्यम् । अतएव सर्वमेव व्याख्यातमिति । अथ वक्ष्यमाणेन विधिना यौ चन्द्रोच्चपातावागमिष्यतस्तावार्थभटतन्मादधिकावागमिष्यतः । यस्मादधिकौ तस्मादूनौकृतावार्थभटतुल्यौ भवतस्तदर्थमाह ।

इन्द्रोच्चचन्द्रपातावनौ शरदिग्विलिप्ताभिः ॥६॥

करणगताच्चन्द्रोच्चात् पञ्चविलिप्ताः संशोधाः । करणागताच्चन्द्रपाताद् दश विलिप्ताः संशोधाः । एवं कृते आर्यभटतुल्यौ भवतः इत्यर्थः । अथ वक्ष्यमाणेन विधिना बुधश्रीघ्नशनेखरावधिकावागमिष्यतः आर्यभटतन्मात् । अङ्गारको शुबहोभौ यथार्थभटसमौ भवतस्तथाह ।

तिष्ठभिः शनिर्ज्ञश्रीघ्नं द्वाविंशत्या कुजोऽधिको द्वाभ्याम् ।

चतस्रभिरधिको जौवोऽर्द्धरात्रिकार्थभटमध्यसमाः ॥७॥

करणगतात् शनेर्विलिप्तात्रयं शोध्यम् । करणागतात् बुधश्रीघ्नात् विलिप्ता द्वाविंशतिः शोधाः । करणागते कुजे विलिप्ताद्वयं देयम् । करणागते जौवे विलिप्ताचतुष्टयं देयमित्यर्थः । एते सर्वे आर्यभटसमा भवन्ति । एते यथा पर्धरात्रिका प्रागच्छन्ति । पुरस्तात् तात्कालिकीकरणं कश्चयिष्यामो-

ऽस्मिन्नाय्यासमासोदाहरणं न कृतं प्रकटार्थत्वात् । इदानीं मध्यमानयनमकं-
बुधसितानां शीघ्रोच्चानयनं च कुजगुरुशनीनामाह ।

खखवसुगुणिताद् वसुगुणकृताधिकान्मुनिनखदिनन्दयमैः ।

भगणाद्यर्कबुधसिताः शीघ्रोच्चं कुजगुरुशनीनाम् ॥८॥

वाक्यार्थः । खं च खं च वसवश्च खखवसवः । तैर्गुणितः खखवसु-
गुणितस्तस्मात् । खखवसुगुणितात् । कुतः अनन्तरप्रस्तुतादहर्गणादित्यर्थः ।
वसुगुणकृताधिकादिति । वसवश्च गुणाश्च कृताश्च वसुगुणकृतास्तैरधिको
वसुगुणकृताधिकस्तस्मात् वसुगुणकृताधिकात् । मुनिनखदिनन्दयमैरिति ।
मुनयश्च नखाश्च द्वौ च नन्दाश्च यमौ च मुनिनखदिनन्दयमास्तैर्मुनिनखदिनन्द-
यमैर्भागमपहरेत् । भगणाद्यर्कबुधसिता इति । भगण आदौ यस्य फलस्य
तत् भगणादि । अर्कादीनामित्यर्थः । भगणादितत्फलं अर्कबुधसिताः ।
तदेव शीघ्रोच्चं कुजगुरुशनीनामित्यर्थः ।

करणे चत्वारो भेदा भवन्ति मध्यममन्दोच्चपातशीघ्रोच्चाख्यास्तार्क-
चन्द्रयोः शीघ्रोच्चाभावः रवेः पाताभावः । एवमादित्यस्य भेदद्वयम् मध्यम-
मन्दोच्चाख्यम् । चन्द्रस्य भेदत्रयम् मध्यममन्दोच्चपाताख्यम् । भौमादीनां
चत्वारो भेदाः मध्यममन्दोच्चपातशीघ्रोच्चाख्याः । तेनायमर्थः । य एवार्क-
मध्यमः स एव बुधो मध्यमः स एव शुक्रो मध्यमः । स एव कुजगुरुशनीनां
शीघ्रोच्चम् । अथ भूगोलादुपरि चन्द्रकक्षा तदुपरि बुधकक्षा तदुपरि शुक्रकक्षा
तदुपरि रविकक्षा तदुपरि भौमकक्षा तदुपरि गुरुकक्षा तदुपरि शनिकक्षा
तदुपरि नक्षत्रकक्षा इत्येवमुपर्युपरि कक्षास्थितिः । येषामादित्याद् उपरि
कक्षा तेषामादित्यः शीघ्रः । येषां चन्द्रवर्ज्यामादित्याधः कक्षा तथा
तेषामादित्यो मध्यमः । अतएवादित्येनागतं बुधशुक्रौ मध्यमावागतौ भवतः ।
भौमजोवसौराणां शीघ्रोच्चानि वागतानि भवन्ति तदानयनं व्याख्यायते ।

करणम् । षष्टदिनाहर्गणं संख्याय खखवसुभिर्गणयेत् । १. षष्टिभिः
शतैरित्यर्थः । ८०० । ततस्तस्मिन् वसुगुणकृताः क्षेप्याः । चत्वारि शतानि
षष्टिर्ब्रह्मदधिकानीत्यर्थः । ४३८ । ततस्तं मुनिनखदिनन्दयमैर्भजेत् । लख-
हयेन ज्ञानवृत्तिभिः सहस्रैः शतहयेन समाधिकेनेत्यर्थः । २८२२०७ । अवाप्त-
भगणास्त्याख्याः । शेषं हादशहतं मुनिनखदिनन्दयमैर्भजेत् । राशयो-

लभ्यन्ते । शेषं त्रिंशता सङ्ख्येयं तेनैव छेदेन भागा लभ्यन्ते ते च भागाः राशोनामधः स्थाप्याः । ततोऽवशिष्टं षष्ट्या सङ्ख्येयं तेनैव छेदेन लिप्ता लभ्यन्ते । ताश्च भागानामधः स्थाप्याः । एवमादिग्रहणाद् राशिभाग-लिप्ता विलिप्तातोऽर्कः । स एव मध्यमबुधशुक्रौ । स एव शोभोच्चं कुज-गुरुशनीनामिति ।

अथोदाहरणम् । तथैष्टदिनाङ्गणः ७२७१५ । खखवसुगुणितो जातः ५८१७२००० । अत्रवसुगुणकृतान् ४३८ । संयोज्य जातं ५८१७२४३८ । अस्य मुनिनखदिनन्दयमरमीभिः २८२२०७ भागे हृते भगण-शुद्धशेषं २३२४५ । एतद् द्वादशगुणं जातम् २७८८४० । अस्य मुनिनख-दिनन्दयमरमीभिः हृते राशयः ० । शेषमिदम् ३७८८४० । एतत् त्रिंशता गुणितं जातं ८३६८२०० तेनैव भागहारेण लब्धा भागाः २८ । शेषं १८६४०४ षष्ट्या सङ्ख्येयं जातं १११८४२४० । तेनैव भागहारेण लिप्ता ३८ । पुनरपि शेषमिदं ८०३७४ । एतत् षष्ट्या गुणितं जातं ४८२२४४० पुनरपि तेनैव भागहारेण विलिप्ताः १६ । एवं राशिभागलिप्ता विलिप्ताः स्वे स्वे स्थाने संस्थाप्य जातो मध्यमोऽर्कः ।

०
२८
३८
१६

एष एव बुधशुक्रौ मध्यमौ । एष एव कुजगुरुशनिशोभोच्चमित्यर्थः । अथ मध्यमचन्द्रानयनम् ।

रविगुणतिथिभागयुतः पृथगर्कस्त्रिगुणितादवमशेषात् ।

ब्रह्मशशिलब्धांशयुतोऽर्द्धरात्रिको मध्यमचन्द्रः ॥६॥

वाक्यार्थः । रविभिर्गुणाः रविगुणाः । रविगुणाश्च तास्त्रिगुणयः रविगुण-तिथयः । ताश्च भागा रविगुणतिथिभागाः । तैर्युतः रविगुणतिथिभाग-युतः । कोऽसौ इत्याह । पृथगर्कः द्वितीयस्थानस्थितोऽर्क इत्यर्थः । त्रिगुणितादवमशेषात् । ब्रह्मशशिलब्धांशयुतः इति । त्रिभिर्गुणितं त्रिगुणितम् । तदवमशेषं च तत् । तस्मात् त्रिगुणितादवमशेषात् । ब्रह्म-शशिलब्धांशयुत इति । अथ च अगाध शशी च ब्रह्मशशिनः । तैर्लब्धाः ब्रह्म-

शशिलब्धाः । त्रयशशिलब्धाश्च ते त्रयशश्च तरंगैर्यतो लब्धाश्चतुः । लब्धे-
नांशादिना फलेन रविर्यतो मध्यमचन्द्रो भवतीत्यर्थः ।

अथ करणम् । अहर्गणे क्रियमाणे मासादारभ्य यावत्स्थितयो दत्ता
स्ता द्वादशभिर्गणा भागा भवन्ति । तेषां त्रिंशता भागे ऋते राशयो भवन्ति ।
एवं राशयो भागाश्च द्वितीयस्थानस्थितेऽर्के योजनोयाः । ततोऽवमशेषं पूर्वानीतं
सविकलं संस्थाप्य तत् त्रिभिः सङ्गुल्य त्रयशशिमिर्विभजेत् । त्रिसप्तत्यधिकेन
शतेनेत्यर्थः । १०३ । अवाप्तं भागादि फलं भवति । रविगुणतिथिभागयुतेऽर्के
संयोज्य मध्यमचन्द्रो भवति । इत्येवमर्द्धरात्रिको मध्यमो रविचन्द्रावागती
लङ्कासमयाभ्योत्तररेखायामिति ।

अथोदाहरणम् । अहर्गणे क्रियमाणे तिथय एतावत्यो दत्ताः ११ ।

एता द्वादशगुणाः १३२ । आसां त्रिंशता भागे ऋते उपरि राशयो अघो-

भागः	४	एते मध्यमार्केऽस्मिन्	०	संयोज्य जातं	५	पूर्वा-
	१२		२८		१०	
			३८		३८	
			१६		१६	

नीतमवमशेषमिदं ४०२।५६।४६ एतन्निगुणितं जातं १२०८।५०।१८ । अथ
त्रयशशिमिः १०३ । भागे ऋते लब्धा भागाः १६ । शेषं षष्ट्या सङ्गुल्य तेनैव १०३
च्छेदेन लिप्ता ५८ । पुनरपि शेषं षष्ट्या सङ्गुल्य तेनैव च्छेदेन विलिप्ताः १५
एवं भागादिफलं ६।५८।१५ । एतदेककर्मसंस्कृतेऽर्के ५।१०।३८।१६
संयोज्य जातो मध्यमोऽर्द्धरात्रिकचन्द्रमाः ५।१०।३७।३१ एवं सर्व्वत्रोदा-
हरणीयमिति । अहर्गणादर्कः कतोऽधुनाहर्गणाच्चन्द्रानयनमाह ।

खखरसगुणितात् सशरांशमुनीन्दुलताधिकात्

त्रिनवगुणाष्टिहतात् ।

भगणादिर्वा हिमांशुर्नवयमतानैः कलारहितः ॥१०॥

वाक्यार्थः । युगणादहर्गणाद् इत्यर्थः । खखरसगुणितात् । खं च
खं च रसाच्च खखरसाः तैर्गुणितः खखरसगुणितः । तस्मात् खखरस-
गुणितात् । सशरांशमुनीन्दुलताधिकादिति । सशरांशाच्च मुनयश्च इन्दुश्च
लताश्च सशरांशमुनीन्दुलताः । तैरधिकः सशरांशमुनीन्दुलताधिकस्तस्मात् ।

सशरांशमुनीन्दुज्जताधिकात् । त्रिनवगुणाष्टिज्जतादिति—त्रयस्य नव च गुणाश्च षष्टिस्य त्रिनवगुणाष्टयः, तैः ज्ञतः, तस्मात् त्रिनवगुणाष्टि-ज्जतात् । भगणादिः—भगणः षादो यस्यासौ भगणादिः चक्रादिरित्यर्थः । भगणादिषासौ द्विमांशुश्च । चक्रादिवन्द्रमा भवतीत्यर्थः । वाशब्दोऽत्र प्रकारान्तराय । एवं कृते चन्द्रमा भवतीत्यर्थः । किं विशेषमस्तौत्वाह । नवयमतानैः कलारहितः । अहर्गणादाप्तेन लिप्तादिना फलेन पूर्वागत-चन्द्रमा जनोकार्य इत्यर्थः । करणम् । इष्टदिनाहर्गणं संस्थाप्य खखरसै-गुणयेत् । षड्भिः शतैरित्यर्थः । ६०० । ततस्तं सशरांशमुनीन्दुज्जतैरधिकं कार्यम् । चतुर्भिः शतैः समदशाधिकैः घटिकाद्वादशकयुतैरित्यर्थः । ४१७।१२ । ततस्तं त्रिनवगुणाष्टिभिर्भजेत् । षोडशभिः सहस्रैस्त्रिभिः शतै-स्त्रिनवत्याधिकैरित्यर्थः । १६३८३ । लब्धं भगणादिवन्द्रो भवति । भगण-शेषं द्वादशभिः सङ्गुण्य तदधस्तात् द्वादशघटिका द्वादशभिरेव गुणयेत् । तेषां षष्ट्या भागे ज्ञते द्वौ चतुर्विंशतिघटिकासहितौ लभ्येते तावुपरि योजयेत् । ततस्त्रिनवगुणाष्टिभिर्भागे ज्ञते राशयो लभ्यन्ते । राशिशेषं त्रिंशता सङ्गुण्य तदधस्तात् चतुर्विंशतिः घटिकाः । ता अपि त्रिंशता गुणयेत् । तेषां षष्ट्या भागे ज्ञते द्वादश लभ्यन्ते तानुपरि योजयेत् । शेषं पूर्ववत् तस्येदं करणम् अर्कवदन्वेषां ग्रहाणां भोमादोनां राशिभागलिप्ता विलिप्तादिकमित्यर्थः । ततो भूयोप्यहर्गणस्य नवयमतानैर्भागमपहरेत् । चतुर्भिः सहस्रैः नवभिः शतैरेकोनत्रिंशदधिकैरित्यर्थः । ४८२८ । अवाप्तं लिप्तादिकं फलं पूर्वागते चन्द्रमसि विशोध्य मध्यमोऽर्द्धरात्रिकचन्द्रमा भवेत् । अनेन प्रकारेण—

उदाहरणम् । तद् यथाहर्गणः ७२७१५ एषः खखरसगुणितः ४३६२८००० अस्मिन् सशरांशमुनीन्दुज्जतान् ४१७।१२ संयोज्य जातं ४३६२८४१७।१२ अस्य त्रिनवगुणाष्टिभिः १६३८३ भागे ज्ञते राश्यादिरर्क-वचन्द्र आगतः ५।१७।५१।१५। (पृथूदकज्जता इयं गणना भ्रमात्मिका, शुद्ध-फलमत्र राश्यादिकं ५।१७।५२।१६ इति सम्पादकस्य) भूयोप्यहर्गणस्य ७२७१५ नवयमतानरमीभिः ४८२८ भागे ज्ञते अवाप्तं लिप्तादि १४।४५ (ततो मध्यमचन्द्रः ५।१७।३६।३० पृथूदकगणनयायाति) एतत् पूर्वागतं न भवतीत्यस्मात् संशोध्य मध्यमचन्द्रो जातः ५।१७।३७।३१ (अत्र किञ्चिदपि संशोधनं निष्प्रयोजनं यतः कलादिफलमिदमेव १४।४५ प्रथमागताचन्द्राद्

५।१७।५२।१६ अपास्य अर्धरात्रिको मध्यमचन्द्रः पूर्वानीतवद* राश्यादिकः
 ५।१७।३७।३१ इयमार्थाभिप्रायेण ब्रह्मसूत्रकृता न भवति । इत्यस्मात्
 क्रमवद् एवं दिनगणादागतचन्द्रमाः चन्द्रार्कानयनन्यायसिद्धत्वाद् आचार्ये-
 णाभिहितम् । यस्माद् रविगुणतिथिभागोनादवमशेषास्त्रिगुणात् त्रयशशि-
 सप्तमंशकादिफलं च मध्यमचन्द्राद्विशोभ्यार्को भवति इत्यतो न व्याख्यात-
 मिति । इदानीमहर्गणानयनेऽर्कचन्द्रानयनमाह आर्याहयेन—

दिनवरसभक्तमवमावशेषमाप्तदिनादितत्सहितात् ।

अधिमासशेषकाच्च त्रिंशद्गुणिताद्दुखदिग्भिः ॥११॥

मासदिनप्रथमैक्यं पृथक् त्रयोदशगुणं द्वितीयोनं ।

द्वावप्येवं मध्यं राश्याद्यावर्कचन्द्रौ वा ॥१२॥

वाक्यार्थः । दिनवरसभक्तमिति । द्वौ च नव च रसाश्च दिनवरसाः ।
 तैर्भक्तं दिनवरसभक्तम् । किं तदित्याह । अवमशेषमिति । अवमाप्तदिना-
 दीति । अवामं च तद्दिनादि च तदभागाश्चमित्यर्थः । तेन सहितं तत्-
 सहितं तस्मात् । कस्माद् अपि अधिमासशेषकात् । त्रिंशद्गुणितात्
 त्रिंशता गुणितं त्रिंशद्गुणितम् । दिनवरसैरवमशेषादाप्तेन दिनादिनाऽधिमास-
 शेषमधिकं कृत्वा त्रिंशता गुणितमित्यर्थः । तस्माद् ऋतुखदिग्भिरिति ।
 ऋतवश्च खं च दिग्भिरुत्तुखदिग्भिः । ताभिः ऋतुखदिग्भिः । दिनादि
 अवाममित्यर्थः । मासदिनप्रथमैक्यं मासाश्च दिनानि च मासदिनानि
 तैः सह प्रथमैक्यं मासदिनप्रथमैक्यमिति । चैत्रसितादारभ्याहर्गणे ये दत्ता
 मासास्तथयश्च ताभिरधिकं दिनवरसैरवमशेषाद् दिनाद्यं कार्यमित्यर्थः ।
 पृथक् त्रयोदशगुणमिति । पृथक् द्वितीयस्थानस्थमित्यर्थः । त्रयोदशभिर्गुणं
 त्रयोदशगुणम् । मासदिनप्रथमैक्यं द्वितीयस्थानगतं त्रयोदशभिर्गुणनीय-
 मित्यर्थः । एवंविधौ राशौ ततो द्वितीयेनोनौ द्वितीयोनौ । अधिमासशेषं
 ऋतुखदिग्भिरवामेन दिनादिना द्वावप्युनीकार्यावित्यर्थः । द्वावप्येवंविधौ ।
 राशिः आदौ ययोस्तौ राश्याद्यौ च तावर्कचन्द्रौ च राश्याद्यावर्कचन्द्रौ ।
 च शब्दोऽत्र प्रकारार्थः ।

* The rule is quite correct and there is no reason to doubt that it is an inter-
 polation. Ed.

करणम् । अनेन प्रकारेणाख्यादितयस्य करणम् । इष्टदिनावमशेषं संख्याय तद्दिनवरसैर्विभजेत् । षड्भिः शतैर्द्वावनत्यधिकैरित्यर्थः । ६८२ । अवाप्तं दिनानि भवन्ति । यान्येव दिनानि त एव भागाः कल्प्याः । शेषं षड्या सङ्गुल्य तैर्नैव छेदेन लिप्ताः एवं भागादिफलं प्रथमाख्यं स्थापयेत् । ततस्तेन तदवशिष्टमधिमामसशेषमधिकं कार्यम् । ततस्त्रिंशता सङ्गुल्य ऋतुखदिग्भिः विभजेत् । षडधिकेन सहस्रेणेत्यर्थः । १००६ । लब्धं दिनादि भवति । इति तद्दिनाद्येन भागादि परिकल्प्यम् । तस्य द्वितीय इत्याख्या । ततो यावत्संख्यानां तियोनां वाधिमामसशेषकृते । तावत्संख्या मासा राशयः परिकल्प्याः तिययश्च भागाः । ततो राश्याद्येन प्रथमाख्ये राशिः संयोज्यः । मासदिनप्रथमैक्यमिति तस्य संज्ञा । ततो मासदिनप्रथमैक्याद् अनष्टाद् द्वितीयाख्यं संशोध्यार्द्धरात्रिकोऽर्कः भवति । अन्यत्र मासदिनप्रथमैक्यं त्रयोदशभिः सङ्गुल्य द्वितीयाख्येनोक्तं कृत्वाऽर्द्धरात्रिकचन्द्रो भवति । अथ वर्त्तमाने अधिमामसो भवति । तदाधिमामसशेषं षडगनन्दाधिकं कृत्वा तस्मादुक्तवद्वितीयाख्यमानितव्यम् ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । अवमशेषम् ४०२।५६।४६ अस्य दिनवरसैरमीभिः । ६८२ । भागे कृते दिनादिफलं ०।३४।५६ एतदधिमामसशेषेऽस्मिन् ४३३।२८।१३ संयोज्य जातमिदं ४३४।४।८ । एतस्त्रिंशता गुणितं जातमिदं १३०२२।४।३० अस्य ऋतुखदिग्भिरमीभिः १००६ भागे कृते दिनादिफलं द्वितीयाख्यमिदं १२।५६।३८ चैत्रसितादारभ्य मासदिनानि । अत्र मासा राशयः १।११ दिनानि भागाः एतान् १।११।०।० प्रथमेऽस्मिन् ०।३४।५६ संयोज्य जातं मासदिनप्रथमैक्यं १।११।३४।५६ अस्माद् द्वितीयाख्यमिदं १२।५६।४० संशोध्य जातो मध्यमोऽर्कः ०।२८।३८।१६ । अथ मासदिनप्रथमैक्यं त्रयोदशभिः सङ्गुल्य जातं ६।०।३४।८ अस्माद् द्वितीयाख्ये शोधिते चन्द्रो जातः ५।१७।३७।२८ एवमर्कचन्द्रौ सद्दृशौ जातौ पूर्वागतौ ग्रथाङ्गणादिति । अथार्कचन्द्रयोर्मन्दोच्चानयनमाह—

भागाशीतिरिनोच्चं शशिनः पादोनकृतशरकृतोनाद् ।

भगणादिर्द्वित्रिरदैर्दसुनवयमनवशुणैः सकलम् ॥१३॥

वाक्यार्थः । भागानामशीतिर्भागाशीतिः । इनस्व उच्चम् इनोच्चम् ।

राशिद्वयमयकाश्च विंशतिः । अर्कस्य मन्दोच्चमित्यर्थः । शशिनश्चाङ्गर्भात् । किञ्चिन्नादित्याह । पादोनकृतशरकृतोनात् । पादोनाश्च कृताश्च पादोनकृताः । पादोनकृताश्च शराश्च कृताश्च तैरूनः । पादोनकृतशरकृतोनः । तस्मादङ्गर्भादित्यर्थः । भगणश्चादौ यस्य तद् भगणादि चन्द्रोच्चं लभ्यते इत्यर्थः । द्वित्रिरदैरिति । द्वौ च त्रयश्च रदाश्च द्वित्रिरदास्तेः द्वित्रिरदेः । वसुनवयमनवगुणैस्तेरङ्गर्भादासं कलादिकमित्यर्थः । ताभिः कलाभिः सह वर्त्तत इति सकलम् । लिप्तादिना फलेन पूर्वगतं चन्द्रोच्चं युक्तं कार्यमित्यर्थः ।

करणम् । अशीतिभागाः अर्कस्य मन्दोच्चं भवति । अस्य त्रिंशता भागे हृते लब्धं राशिद्वयं विंशतिभागाः २।२०।१० एतदर्कस्य मन्दोच्चम् । अथ शशिनः तदाङ्गर्गणं संस्थाप्य तस्मात् पादोनकृतशरकृताः संशोध्याः । चत्वारि शतानि त्रिपञ्चाशदधिकानि पञ्चचत्वारिंशद्वटिकाधिकानित्यर्थः । ४५३।४५। ततोऽवशिष्टं द्वित्रिरदेर्विभजेत् । त्रिभिः सहस्रेः शतद्वयेन द्वात्रिंशदधिकेनेत्यर्थः । ३२३२। लब्धा भगणास्त्याज्याः । भगणशेषात् सविकलादर्कवच्चन्द्रोच्चमानयेत् । ततो भूयोऽप्यङ्गर्गणं संस्थाप्य वसुनवयमनवगुणैर्विभजेत् । एकानचत्वारिंशद्भिः सहस्रः शतद्वयेनाष्टनवत्यधिकेनेत्यर्थः । ३८२८८ । अवाप्तं लिप्तादि फलं । पूर्वगते चन्द्रोच्चे संयोज्य तस्माद् विलिप्तापचक्रं शोधयेत् । यस्मादुक्तमिति । इन्दूच्चचन्द्रपाताग्नौ शरदिग्विलिप्ताभिः । इत्येवं कृतेऽङ्गरात्रिकं चन्द्रोच्चं भवति ।

अष्टोदाहरणम् । तद्वयथाऽङ्गर्गणः ७२७१५। अस्मात् पादोनकृतशरकृतोनात् । ४५३।४५। संशोध्य शेषं ७२२६१।१५। अस्य द्वित्रिरदैरमीभिः ३२३२ भागे हृते भगणशृङ्गशेषं ११५७।१५। अस्मात् सविकलाद् द्वादशभिर्गुणितात् छेदकृतादर्कवत् फलं चन्द्रोच्चमिदं ४।८।५४।५। अथ भूयोऽप्यङ्गर्गणं संस्थाप्य ७२७१५ वसुनवयमनवगुणैरमीभिः ३८२८८ भागे हृते लिप्तादिकं १।५१। एतत् पूर्वगते चन्द्रोच्चेऽस्मिन् ४।८।५४।५। संयोज्य विलिप्ता पचक्रं संशोध्य चन्द्रोच्चमिदं ४।८।५५।५१। इदानीं चन्द्रपातानयनमाह—

द्वयगुणहीनाद् युगणास्त्रयं भगणादि शरनवागरसैः ।

षड्विपुरसाञ्चौन्दुशरैः सांशं चक्राच्चतुर्तं पातः ॥१४॥

वाक्यार्थः । द्वयगुणहीनादिति । द्वौ च भगणश्च गुणश्च द्वयगुणास्तेऽर्जिनः

द्वगगुणहीनः तस्माद् द्वगगुणहीनाद् । अहर्गणादित्यर्थः । लब्धं भगणादि भगण आदौ यस्य भगणादि चक्राद्यासमित्यर्थः । कैर्लब्धमिति । शर-
नवागरसैः शराश्च नव च भगणश्च रसाश्च शरनवागरसादौर्लब्धमित्येव ।
षड्भिरसाब्धीन्दुशराः तैः सहशिवेत्तत इति सांशम् । षड्भिर-
रसाब्धीन्दुशरैरहर्गणादाप्तेन अंशादिना फलेन पूर्व्यागतराश्यादिफलमधिकं
कार्यमित्यर्थः । चक्राच्युतं पात इति । चक्राच्युतं राशिद्वादशकात्
पातितमित्यर्थः एवं कृते पातो भवतीत्यार्थार्थः ।

करणम् । इष्टदिनाहर्गणं द्वगगुणहीनं कार्यम् । हासमत्यधिकेन
शतत्रयेणेत्यर्थः । ३७२ । ततोऽवशिष्टं शरनवागरसैर्विभजेत् । षड्भिः
सहस्रैः समभिः शतैः पञ्चनवत्यधिकैरित्यर्थः । ६७८५ । लब्धा भगणा-
स्तान्ज्याः । एवं राश्याद्यकंवत् फलं भवति । ततो भूयोऽप्यहर्गणस्य
षड्भिरसाब्धीन्दुशरैर्भागमपहरेत् । लक्षपञ्चकेन चतुर्दशभिः सहस्रैः
षड्भिः शतैः षट्पञ्चाशदधिकैरित्यर्थः । ५१४६५६ । अवाप्तं भागादिफलं
पूर्व्यागते राश्यादिके फले संयोज्य यद् भवति तद्वाशिद्वादशकादपास्य
चन्द्रपातो भवति । तस्माद् विलिप्ता दशकं संशोध्य यस्मादुक्तं चन्द्रोच्च-
चन्द्रपातादूनी शरदिगविलिप्ताभिरिति । ततस्तस्मात् पश्यवतिः कला-
संशोध्याः सम्प्रदायावच्छेदाः । पारम्पर्येणैवं कृते कर्मयोग्यचन्द्रपातो
भवति ।

अथोदाहरणम् । तदुच्यते । अहर्गणः ७२७१५ । अस्माद् द्वग-
गुणान् इमान् ३७२ संशोध्य शेषं ७२३४३ । अस्य शरनवागरसैरसौभिः
६७८५भागे कृते भगणशुद्धिशेषमिदं ४३८३ । अस्माद् द्वादशादिगुणकारैः
स्वच्छेदेनार्कफलवद् राश्यादिफलमिदं ७२२४४।३० । भूयोऽप्यहर्गणस्य
७२७१५ षड्भिरसाब्धीन्दुशरैरसौभिः ५१४६५६ भागे कृते अवाप्तं
भागादिफलमिदं ०।८२८ एतत् पूर्व्यागते राश्यादिकेऽस्मिन् ७२२४४।३०
संयोज्य जातमिदम् ७।२२।५२।५८ । एतद्वाशिचक्रादस्मात् १२।०।०
संशोध्य शेषम् ४।७।७२ अस्माद् विलिप्ता दशकं पश्यवतिलिप्ताश्च संशोध्य
जातोऽर्द्धरात्रिचन्द्रपातः ४।५।३०।६२ एषः सर्वदा कर्मयोग्य इति ।

अथेतेऽर्कचन्द्रचन्द्रोच्चचन्द्रपाताश्च अर्द्धरात्रिका आगताः । अन्यस्मिन्
काले तात्कालिके कर्मणि कृते तात्कालिका भवन्ति । देशान्तरविधौ

च लङ्काया उत्तरेण या रेखा यावन्मेरुगता एतस्याः अन्यत्र देशान्तरकर्मणा कृतेन स्वदेशिका भवन्तीति । तत्र तात्कालिकीकरणं देशान्तरकर्म च भुक्तैर्विना न ज्ञायते कर्तुम् । तत्र करणमाचार्यस्य ग्रहानयनन्यायसिद्धमतो न व्याख्यातम् । अस्माभिस्तु बालव्युत्पादनार्थं यत्स्पष्टं प्रदर्श्यते । तत्र दिनानामेकमहर्गणं परिकल्प्य मध्यमग्रहवत् ग्रहस्यैकदैवसिका भुक्तिः कार्य्या । अथोदाहरणम् । अर्कभुक्तिस्तावत् तद्वयथा । एक एव अहर्गणः ११ । खखवसुगुणितो जातः ८०० । अस्य सुनिखलदिनन्दयमेर्भागं कृते भगणस्थाने ० शेषं द्वादशगुणितं जातं ८६०० । तेनैव छेदेन राशिस्थाने ० । शेषमिदं ८६०० त्रिंशता गुणितं २८८००० षष्ठ्या सङ्गुण्य तेनैव छेदेन भागे कृते भागाः ० । शेषं २८८००० षष्ठ्या ६० सङ्गुण्य तेनैव छेदेन लिप्ताः ५८ । शेषं षष्ठ्या सङ्गुण्य तेनैव छेदेन विलिप्ता ८ । एवं राश्यादिकाऽर्कभुक्तिः ०।०।५८।८

अथ चन्द्रभुक्तिः । एकस्तिथिः ११ । द्वादशगुणः १२२ । एवं भागा आदित्यभुक्तावस्मिन् ०।०।५८।८ संयोज्य जातं ०।१२।५८।८ तथा तिथ्येकया एकादशावमशेषं भवति १११ । एतन्निगुणं ३३ । अस्य त्रयशशभिर्वामं भागादि ०।११।२६ । एतद्रविगुणतिथिभागमुतावर्कभुक्तावत् ०।१२।५८।८ संयोज्य जातं ०।१३।१०।३४ । अथ प्रकारान्तरेण भुक्तिः क्रियते । रूपमेकमहर्गणः १ । खखरस ६०० गुणितः अस्य त्रिनवगुणाष्टिभिर्कृते भगणास्त्याज्याः शेषमर्कवद् राश्यादिका कार्य्या चन्द्रभुक्तिः ०।१३।१०।३४।५३ । अथ भूयोऽप्यहर्गणस्य नवयमतानैर्भागं कृते न किञ्चित् प्राप्तमिति । एषैव चन्द्रभुक्तिरिति ।

अथ प्रकारान्तरेणार्कभुक्तिः क्रियते । तिथिः १ । द्वादशगुणः १२ । एते भागाश्चन्द्रभुक्तेरस्याः ०।१३।१०।३४ संशोध्य शेषं ०।११।०।३४ । अथावमशेषं ११ । एतन्निगुणं ३३ । अस्य त्रयशशभिर्भागं कृते लब्धमंशादिफलं ०।११।२६ । एतत्पूर्व्यागदादस्यात् ०।११।०।३४ । संशोध्य शेषं ज्ञाताऽर्कभुक्तिः ०।०।५८।८

अथ प्रकारान्तरेणार्कचन्द्रयोर्भुक्ती क्रियते । तद्वयथा । अवमशेषं ११ । अस्य दिनवरसैर्भागं कृते लब्धं दिनादि ०।०।५७ । एतद् भागादि परिकल्प्यम् । एकमेवाधिमासशेषम् । अस्मिन् प्रथममिदं ०।०।५७ । संयोज्य

जातं १।०।५७। एतच्चिंशद्वयं ३०।२८।३०। अस्य ऋतुखदिग्भिर्भागे ज्ञते-
ऽवाप्तं द्वितीयाख्यं भागादि ०।१।४८। अथ प्रथमराशावत् ०।०।५७। मास
दिनैक्यं ०।१।०। संशोध्य जातं भागादि १।०।५७। अस्माद् द्वितीयाख्य-
मिदं ०।१।४८। संशोध्य जातार्कभुक्तिः ०।५८।८। पुनरपि मासदिन-
प्रथमैक्यं ०।१।०।५७। पृथक्चयोदशगुणं जातं १३।१२।२१। अस्माद्
द्वितीयाख्यमिदं ०।०।१।४८ संशोध्य जातं ०।१३।१०।३२। इयं चन्द्रभुक्तिः ।

अथ चन्द्रोच्चभुक्त्यर्थमहर्गणः । १। अस्य द्वित्रिरदेर्भागे ज्ञते भगणाः ० ।
शेषं १। अस्माद् ग्रहवदराश्यादिका चन्द्रोच्चभुक्तिः ०।०।६।४०।

अथ चन्द्रपातभुक्त्यर्थमहर्गणः । १। अस्य शरनवागरसैर्भागे ज्ञते
भगणाः ० । शेषं १। अस्माद् ग्रहवत् पातभुक्तिः कलादिका ३।११।

एवमेकोनषष्टिः लिप्ता विलिप्ताष्टकमादित्यभुक्तिः । शतानि सप्त
नवत्यधिकानि लिप्तानां विलिप्ताश्चतुस्त्रिंशत् चन्द्रभुक्तिः । लिप्ताः षट्
विलिप्ताश्चत्वारिंशच्चन्द्रोच्चभुक्तिः । लिप्ताश्चयः विलिप्ता एकादश चन्द्रपात-
भुक्तिः । अङ्केनापि लिख्यते—

रवि	चन्द्र	चन्द्रोच्च	चन्द्रपात
५८	७८०	६	३
८	३४	४०	११

एता लिप्ताया अर्कचन्द्रचन्द्रोच्चचन्द्रपातानां यथाक्रमं भुक्तयः ।

अथ ग्रहस्येष्टकाले तात्कालिकीकरणं व्याख्यायते ।

ग्रहस्थांशकलादिका भुक्तिः (ग्रहाद्) विशोध्यातीतेऽङ्गि अर्द्धरात्रिको
ग्रहो भवति । अर्द्धरात्रिदिनप्रमाणसंयोगाज्ज्ञतां भुक्तिं षष्ट्या विभज्याप्तं
लिप्तादि फलं ग्रहात् संशोध्य वर्त्तमानेऽङ्गि औदयिको ग्रहो भवति ।
भुक्तेरर्धं विशोध्य माध्याह्निको ग्रहो भवति । वर्त्तमाने दिने अर्द्धरात्र-
प्रमाणाज्ज्ञतां भुक्तिं षष्ट्या विभज्यावाप्तं फलं ग्रहे दत्त्वा एष्यदिने माध्याह्निको
ग्रहो भवति । दिनार्द्धरात्राज्ज्ञतां भुक्तिं षष्ट्या विभज्यावाप्तं फलं ग्रहे दत्त्वा
एष्यदिने अस्तमनान्तिकः स्यात् । सकलां भुक्तिं दत्त्वा एष्यदिनेऽर्द्धरात्रिको
ग्रहः स्यात् ।

* * * भवाप्तं फलं ग्रहे दत्त्वा तात्कालिको ग्रहो भवति ।
अथैव्य रात्रगते * * * * *

अथ देशान्तरकर्म व्याख्यायते । लङ्कात उत्तरेण या रेखा यावन् मेरुगता तस्यां रेखायां ते ग्रहा आगताः । भागे च ते पूर्व्यापरेण वा रेखान्तरकर्माणां स्वदेशिका भवन्ति । तत्र या रेखा पूर्वापरेण योजन-संख्या युज्यते सा न ज्ञायते । रेखापरिज्ञाने सति तदर्थमाचार्येणोक्त-मुज्जयिनोयाम्योत्तररेखाया इति । ततोऽप्युज्जयिन्या उत्तरेण न ज्ञायते केषु केषु जनपदेषु आगता इत्येके पौलिशाः पठन्ति ।

उज्जयिनीरोहितककुर्जम्बा हिमनिवासिमेरुणां ।

देशान्तरं न कार्यं तल्लेखा मध्यसंख्यत्वात् ॥

इयमार्या प्रायेण पुलिशकृता न भवति कुतश्चत्वात् । यस्माद्देशान्तर-कर्म विना कुरुजम्बा हिमनिवासिनां दृक्प्रग्रहणयोरैक्यं न भवति तत्र चार्थे प्रतिजानीमहे निश्चयेन वयम् । अथ देशं परिज्ञातुमिच्छति किं रेखा पूर्व्यापरेण वा । तदाभीष्टदेशे स्फुटब्रह्मगणितेन गणयित्वा देशान्तर-कर्मणा विना ततो निर्मलासारगुटिका आरोप्य निरूपयेत् । यदि करणागतेन प्रग्रहेण तुल्यं प्रग्रहणं तदा स्वदेशो रेखायां स्थितः । अथ करणागतात् प्रग्रहणात् पूर्वमेव दृक्प्रग्रहणं भवति तदा स्वदेशो रेखाया अपरेण ज्ञातव्यः । अथ करणागतात् प्रग्रहणानन्तरं दृक्प्रग्रहणं भवति तदा रेखायाः पूर्वार्धं ज्ञातव्यमिति । अथ कियद्भिः योजनैरयं देशः पूर्वार्धेऽपरेण वा ज्ञातुमिच्छति तदा करणागत-प्रग्रहणदृक्प्रग्रहणयो-रन्तरे या घटिकास्ताभिः खखाष्टवेदान् सङ्गण्य घट्या विभज्यावाप्तं देशान्तरयोजनानि भवन्ति । तथा चोक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते षोडशाध्याये—

दृग्गणित-प्रग्रहयोरन्तरघटिकाफलं ग्रहे मध्ये ।

देशान्तरं धनं प्राक् प्रग्रहणे च क्षयः पश्चात् ॥२७॥

प्रग्रहणान्तरघटिकाभूपरिधिवर्धं विभाजयेत् घट्या ।

फलयोजनेष्ववस्थाः प्राग्धः प्रागपरयोर्देशः ॥२८॥

अथ तैर्योजनैर्दत्तं कर्म तदाह ।

उज्जयिनी-याम्योत्तर-रेखायाः प्रागृणां धनं पश्चात् ।

देशान्तरभुक्तिवधात् खखाष्टवेदैः कलाद्यप्रम् ॥१५॥

वाक्यार्थः । उज्जयिन्धोपलक्षिता या याम्बोत्तररेखा सा उज्जयिनी-
याम्बोत्तररेखा तस्या उज्जयिनीयाम्बोत्तररेखायाः प्राग्वत् पूर्वदेशेषु
ऋषमित्थ्यः । धनं पञ्चादिति । अपरादेशेषु धनमित्थ्यः । तत
एतदित्याह । देशान्तरभुक्तिवधात् खखाष्टवेदेः कलाद्याप्तमिति ।
देशान्तरेण भुक्तिवधो देशान्तरभुक्तिवधः देशान्तरयोजनैरिष्टग्रहभुक्तेर्वध
इत्यर्थः तस्मात् । खं च खं च घटो च वेदाश्च खखाष्टवेदास्तोः कलाद्याप्तं
कला आदौ यस्य फलस्य तत् कलादि, कलादि च तद् भागं च ।
लिप्तादौष्टग्रहस्य फलं भवति इत्याख्यायः ।

करणम् । इष्टदेशे देशान्तरयोजनानि ग्रहभुक्त्या सङ्गृह्य खखाष्ट-
वेदेर्विभजेत् । चतुर्भिः सहस्रेरष्टभिः शतैरित्थ्यः । ४८०० । अवाप्तं
लिप्तादि फलम् भवति । तन्मध्यमे ग्रहे धनमृणं वा कार्यम् । कदेत्युच्यते ।
लेखातः पूर्वदेशेषु ऋषमपरदेशेषु धनमिति । एवं कृते देशान्तर-
कर्माकृतो ग्रहो भवति । रविचन्द्रचन्द्रोच्च-चन्द्रपातभीमबुधश्रीब्रह्मजीव-
शुक्रशोत्रसौराष्ट्रामन्यतमस्य सम्बन्धिन्वा भुक्त्या देशान्तरयोजनानां वधः
सम्भवतीत्यर्थः ।

अथोदाहरणम् । कुश्चेत्वे करणागतात् प्रग्रहणात् पञ्चादु दृग्ग्रहणं
सार्धया घटिकया भवति । अतो योजनानि क्रियन्ते । तद्यथा ।
भूपरिधिरियम् । ४८०० । नवत्या पलेः सङ्गृह्य घट्या विभज्य खब्धं ७२०० ।
एवः सार्धया घटिकया गुणितो जातः । अस्य घट्या भागे कृते योजनानि
कुश्चेत्वे । १२० । एवमन्यत्रापुदाहरणीयमिति । अथ देशान्तरकर्मा
तद्यथा । देशान्तरयोजनानि १२० । अर्कभुक्त्यागत्या ५८५ गुणितानि
योजनानि ७०८६ । खखाष्टवेदेर्भागे कृते खब्धं लिप्तादि ११२८
अर्कादस्मात् ०१२८।१८।१६ संशोध्य जातो देशान्तरसंस्कृतोऽर्कः
०१२८।१६।४८ एवं चन्द्रचन्द्रोच्च-चन्द्रपात-भीम-बुध-श्रीब्र-शुक्र-श्रीब्र-
सौराष्ट्रां भुक्तयो यथाक्रमेण मध्यमाः । तस्यथा—सप्त शतानि नवत्यधि-
कानि लिप्तानां विलिप्ताश्चतुर्ध्वंश्चत् चन्द्रस्य । लिप्ताः षट् विलिप्ता-
श्चत्वारिंशद् इन्द्रस्य । लिप्ताद्वयं विलिप्ता दश चन्द्रपातस्य । एकत्रिंश-
लिप्ता विलिप्ताः षड्विंशतिर्भीमस्य । लिप्तानां शतद्वयं पञ्चचत्वारिंश-
दधिकं शत्रिंशद् विलिप्ताः श्रीब्रह्मतेर्बुधस्य । लिप्ताश्चतस्र एकोनवष्टि-

विंशतिः जोष्यः । पञ्चवतिर्लिप्ताः सप्त विंशतिः शुक्रशीघ्रस्य । इति
मध्यमभुक्तिः शनिः । अङ्केनाऽपि लिख्यते ।

रवि	चन्द्र	म	बु	गु	शु	श	उ	पा
५८	७८०	३१	२४५	४	८६	२	६	३
८	३४	२६	३२	५८	७	०	४०	१०

एता देशान्तरयोजनैरमोभिः । १२०। गुणिता जाता यथाक्रमेण
च ८४८००।८००।३८०।३७७२।२८४६४।५८८।११५३४।२४०। अत्र अत्र
खखाष्टवेदैर्भागे कृते फलानि

चन्द्र	उ	पा	म	बु	ह	शु	श
१८	०	०	०	६	०	२	०
४५	१०	४	४७	८	७	२४	३

यदेवार्कस्य तदेव बुधशुक्रयोः । एतानि मध्यमानां ग्रहाणां देशान्तर-
कर्म-फलानि कुरुक्षेत्रे सर्वेषां शोभ्यानि पूर्वस्यां रेखातः स्थितत्वाद्
देशस्येति ।

एवं देशान्तरं स्वदेशे गणकैरुदाहरणायम् । अधुनाऽर्कस्य स्थिती-
करणमाह ।

पञ्चगुणाः समरसाः शरनन्दाः षोडशेन्द्वो गोऽर्काः ।

ऊतगुणवन्द्वा राश्यार्द्धलिप्तिकाः पिण्डिताः सवितुः ॥१६॥

अत्र च करणम् । इष्टदेवसिक्किमिष्टकालिकं मध्यमार्कं संस्थाप्य
तत्संज्ञाद् राशिद्वयं विंशतिभागा अर्कस्य मन्दोच्चं २।२०।०।०। विशोध्य
केन्द्रं भवति । तस्माद् वक्ष्यति आचार्यः “ग्रहः केन्द्रमुच्चोः” इति ।
ततः केन्द्रात् ज्याकेन्द्रं कार्यम् । तत्करणमाचार्यी वक्ष्यति । विषमे
भुक्तस्य समे भोग्यस्येति । तत्र राशित्रयस्य केन्द्रे प्रथमपदमिति संज्ञा ।
तत्र यावद्वाशिष्यं तावद्द्विषमपदलब्धकेन्द्रम् । ततो यावद्वाशिष्यं
तावत् त्रिमपदम् । अतो यावद्वाशिष्यं तावद्द्विषमं पदम् । अस्मात् परं
यावद् राशिष्यं तावत् त्रिमपदम् । एवं विषमपदस्य केन्द्रे भुक्तात्
फलमानितव्यमिति । समपदस्ये भोग्यादिति । एतदुक्तं भवति केन्द्रं

प्रथमपदे भवति तदा तदेव ज्याकेन्द्रम् । अथ द्वितीये पदे भवति तदा राशिषट्कादपास्य ज्याकेन्द्रं भवति । अथ तृतीये पदे भवति तदा तस्माद्वाशिषट्कमपास्य शेषं ज्याकेन्द्रम् । अथ चतुर्थे पदे भवति तदा राशिचक्रा १२१ दपास्य शेषं ज्याकेन्द्रं भवति । एवं ज्याकेन्द्रं ज्ञत्वा तस्मात् फलमानयेत् । तदा विषमे भुक्तस्य समे भोग्यस्येति न्यायेनानीतं फलं भवति । एवं ज्याकेन्द्रस्य राश्यर्धे राश्यर्धे खण्डकं भवति । अतो राशित्रितये षट् खण्डकानि । पञ्चगुणायानि । राशिद्वयाद् ऊर्ध्वं ज्याकेन्द्रं नास्ति । तत्र प्रथमे राश्यर्धे पञ्चगुणाः पञ्चत्रिंशत् । द्वितीये राश्यर्धे सप्तसप्तः सप्तषष्टिः । तृतीये राश्यर्धे शरनन्दाः पञ्चनवतिः । चतुर्थे षोडशेन्द्रवः शतं षोडशाधिकम् । पञ्चमे गोऽर्काः एकोनत्रिंशदधिकं शतम् । षष्ठराश्यर्धे कृतगुणचन्द्राः चतुस्त्रिंशदधिकं शतम् । अङ्केनापि ३५।६७।५।११६।१२८।१३४। तत्र यावत् संख्यानि केन्द्रस्य राश्यर्धानि भुक्तानि भवन्ति तावत् संख्यानि खण्डकानि पञ्चगुणायानि गणयित्वा तावत् संख्ये यत्कश्चमिति तदेकान्ते स्थापयेत् । ततो राश्यर्धान्यपास्त्राव-
शेषं भागादिकं लिप्तापिण्डोकार्थम् । तद्भुक्तभोग्यान्तरं सङ्गृह्य नवभिः शतैर्विभज्यावासलिप्तादिफलं तद्भुक्तखण्डके संयोग्यार्कफलं भवति । करणम् । ज्याकेन्द्रं लिप्तापिण्डीकृत्य नवभिः शतैर्विभजेत् । लब्धाङ्क-
संख्यया खण्डकं भवति । शेषं च विकलसंज्ञं भवति । तद् भुक्तखण्ड-
कस्य भोग्यखण्डकस्य चान्तरं कार्यं तद्गुणकारं भवति । तदेकान्ते स्थापयेत् । भुक्तार्थे ततो गुणकारेण विकलं सङ्गृह्य नवभिः शतैर्विभज्या-
वासं लिप्तादिफलं भुक्तखण्डके संयोग्यार्कफलं भवति । तस्य षष्ठ्या भागे कृते भागा भवन्ति । तन्मध्यमार्के धनसृणं वा कार्यं तस्माद् वक्ष्यति । “स्वफलसृणं धनं मध्य इति कार्यमिति भण्यते ।” “वृद्धाश्रमे केन्द्रे ऋषमधिके धनं”मिति । एवं कृते मध्यमोऽर्कः स्फुटो भवति ।

अथोदाहरणम् । तद्वयथा । देशान्तरसंस्कृतोऽर्धरात्रिको मध्य-
मार्कोऽयं । ०।२८।३६।४८। अस्मादर्कमन्दोच्चमिदं । १।२०।०।०। संशोध्य
जातं १।०।८।३६।४८। एतच्चतुर्थपदस्थितत्वाद् राशिद्वादशकाद् १२१
अपास्य शेषं केन्द्रमिदं १।२१।२३।१२। अस्मात् समे भोग्यस्येति
न्याय्यास्वते । एतज्जिप्ता पिण्डीकृतं जातं ३०८३।१२। अस्य नवभिः शतैः

।८००। भागे हते अवाप्तानि त्रीणि ज्वाखण्डकानि पञ्चगुणाद्यानि ।
 तृतीयं ग्रहमन्दाः ।८५। तस्मादिदमवाप्तं भुक्तखण्डं ८५। शेषं विकल-
 संज्ञमिदं १८१।१२ एतद्भुक्तभोग्यखण्डयोरनयोः ८५।११६ अन्तरेण २१
 गुणितं जातं ८०४७।१२। अस्य नवभिः शतैर्भागे हते अवाप्तं लिप्तादिफलं
 ८।५६। एतद्भुक्तखण्डकोऽङ्गिन् ८५ संयोज्य जातं १०१।५६। अस्य
 षष्ठ्या भागे हते भागादिफलम् १।४१।५६। एतत् केन्द्रस्य षड्राश्वधिकत्वाद्
 धनसंज्ञम् । एतन्मध्यमेऽर्कोऽङ्गिन् ०।२८।१६।४८। संयोज्य जातः स्फुटोऽर्कः
 ऋषभे १।०।२०।४४।

अथ चन्द्रमसः स्पष्टीकरणमाह ।

चन्द्रमसः सप्तनगा वसुमनवौ नवनखा रसेष्वयमाः ।

रसवसुयमलाः प्रसवयमा ग्रहः केन्द्रमुच्चोनः ॥१७॥

करणम् । इष्टदैवसिकमिष्टकालिकं मध्यमं चन्द्रं संख्याय तस्मात्
 तात्कालिकं खमन्दोच्चमपास्य केन्द्रं भवति । तस्मादर्कवत् फलमानेत्यम् ।
 किन्तु विशेषोऽत्र । तत्र पञ्चगुणाद्यैः फलमानेत्यम् । अत्रेन्दोः सप्त-
 नगादीरमीभिः प्रथमाख्ये राश्वर्णे सप्तनगाः सप्तसप्ततिः द्वितीये राश्वर्णे
 वसुमनवोऽष्टषत्वारिंशदधिकं शतम् । तृतीये नवनखा नवाधिक-
 शतद्वयम् । चतुर्थे रसेष्वयमाः षट्षष्ट्याशदधिकं शतद्वयम् । पञ्चमे रस-
 वसुयमलाः षडशीत्यधिकं शतद्वयं षष्ठे राश्वर्णे प्रसवयमाः षस्रवत्यधिकं
 शतद्वयम् । अङ्केनापि लिख्यन्ते । ७७।१४८।२०।८।२५६।२८६।२८६।
 एतैः पूर्ववद् ज्वाकेन्द्रलिप्ताः पिण्डीकृत्य नवभिः शतैर्विभजेत् । अवाप्ता-
 समं खण्डं खण्डं भवति । सप्तनगादीनां तद्भुक्तखण्डं भवति । नवशत-
 भक्तस्य लिप्तापिण्डस्य यत् शेषं तद्विकलसंज्ञम् । तद् भुक्तभोग्यान्तर-
 खण्डेन सङ्गुल्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं कलादिफलं भुक्तखण्डके संयोज्य
 चन्द्रफलं भवति । तन्मध्यमचन्द्रमसि धनसंज्ञं वा कार्यमिति । कर्देति
 भवति । षड्राश्वर्णे केन्द्रे ऋषभमधिकं धनमिति । एवं कृते चन्द्रः स्फुटो
 भवति । ग्रहः केन्द्रमुच्चोन इति । ग्रह एव केन्द्रं भवति । किञ्चूत
 इत्याह । उच्चोनः उच्चेन जनः उच्चोनः । सर्वस्य ग्रहस्य मन्दकर्षाणि
 ग्रहान् मध्यमान् मन्दं विशेष्य मन्दकीन्द्रं भवति ।

अबोदाहरणम् । तदयथा । देशान्तरसंस्ततः कुवक्षेत्रे मध्यम-
चन्द्रोऽर्धरात्रिकोऽयं ५१७।१७।४६। अस्मान्मन्दोच्चमिदं ४।८।५५।४१
संशोध्य जातं १।८।२२।५। एतज्जिमापिण्डीकृतं जातं २३०२।५। अस्य
नवशतैर्भागे द्वतेऽवाप्तं २। एतज्जम्बाद्वसमखण्डमिदं १४८ शेषं ५०२।५
एतद्भुक्तभोग्यान्तरैरानेन ६१ सङ्गुल्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं जिमादि-
फलमेतत् ३४।१ भुक्तखण्डेऽस्मिन् १४८ संयोग्य चन्द्रफलं जिमादि जातं
१८२।१। अस्य षष्ठ्या भागे द्वतेऽंशादिफलमिदं ३।२।१। एतत्केन्द्रस्य
षड्राशून्तत्वाद ऋणम् । अतो मध्यमचन्द्रादस्मात् ५१७।१७।४६ विशोध्य
जातं ५।१४।१५।४५। अस्य भांशोऽर्कफलस्येत्यादि । अर्कफलमिदं
१०१।५६ अस्य भांशशिष्टेन । भैः समांशः भांशः । सप्तविंशत्या भागमप-
हृत्यावाप्तं जिमादि ३।५।५। एतत्फलमर्कवद् धनं कृते जातः स्फुटचन्द्रः
५।१४।१८।४०। एवं सर्वबोदाहरणोयमिति । अधुना कस्मिन् पदे
वर्त्तमानात् केन्द्रात् भुक्तस्य फलमानीयते कस्मिन् पदे भोग्यस्य च । कदा
धनं कदा ऋणम् । तथार्कफलेन चन्द्रमसो यत्कर्त्तव्यं तदाह ।

विषमे भुक्तस्य समे भोग्यस्य स्वफलमृणधनं मध्ये ।

भांशोऽर्कफलसेन्द्रोः षड्राशूनाधिके केन्द्रे ॥१८॥

वाक्यार्थः । विषमे भुक्तस्येति । विषमपदे केन्द्रे प्रथमतोयपदयोः
स्थित इत्यर्थः । तत्र पदस्य यद् भुक्तं तज्जम्बाकेन्द्रमिति । समे भोग्यस्येति ।
समपदे केन्द्रे द्वितीय-चतुर्थपदयोः स्थित इत्यर्थः । तत्र पदस्य यद् भोग्यं
तज्जम्बाकेन्द्रमिति । षड्राशूने केन्द्रे ऋणम् । अधिके धनमिति । क
इति मध्ये । मध्यमग्रह इत्यर्थः । भांशोऽर्कफलसेन्द्रोरिति । अर्कफलस्य
भैः समोऽंशो भांशः । सप्तविंशतितमो भाग इत्यर्थः । स इन्द्रोचन्द्रमसः
अर्ककेन्द्रवशाद् धनमृणं वा कार्यः । चन्द्रमसीत्याख्याः । इयमाख्यार्क-
चन्द्रयोः, स्फुटोत्तराणि व्याख्याता पुनरपि बालश्रुत्पादनार्थं विव्रियते ।
तदयथा ।

करणम् । यदि प्रथमपदे राशित्रयोनं केन्द्रं भवति तदा तस्मात् फल-
मानेतत्थम् । अथ द्वितीये भवति राशिषट्कादपास्य, तृतीये पदे भवति
तदा राशिषट्कं विमोध्य ; चतुर्थे पदे तदा राशिचक्रादपास्य केन्द्रं भवति ।

तस्मात् फलमनित्यम् । एवं सर्वत्र मन्दकर्षणि । क्रांतिकरणे
ज्वाकरणे चरदलकर्षणि अत्रापि यत्र केन्द्रमुद्दिश्य फलमानोयते तत्रानेव
प्रकारेण शोचनेन्द्रं वर्जयित्वा । यद्वापि तत्राभिहित एव प्रयोगः
आचार्येणेति फलानयनं व्याख्यातम् । भीमादोनामर्कवन् मन्दफलं कार्यम् ।
यस्माद् वक्ष्यति प्राग्बत् शुक्रादोनामिति । धनमृणं वा तेनैव प्रकारेण मन्द-
कर्षणोति । भांयोऽर्कफलस्येन्द्रोरित्येतद् व्याख्यायते । अर्कस्फुटो-
क्रियमाणे यत्फलमागतं तत् सप्तविंशत्या विभज्यावाप्तं लिप्तादिकलं भवति ।
अर्ककेन्द्रे षड्राशुने ऋणमधिके धनमिति स्फुटचन्द्रमसि कार्यमिति ।
अशोदाहरणं पूर्वमेव प्रदर्शितमिति । इदानीं स्फुटोकरणं चन्द्रार्कयो-
र्भुक्तयोराह ।

पञ्चदशकेन विभजेद् भानुमतो भोग्यमानकं पिण्डम् ।

शशिनेऽगगुणं वसुभिः क्षयधनधनहानयः स्वगतो ॥१६॥

अत्र करणम् । आदित्ये स्फुटोक्रियमाणे यद् भुक्तभोग्यखण्डान्तरं
प्राक् स्थापितं तस्य पञ्चदशभिर्भागमपहृत्यावाप्तं लिप्ताद्यमर्कभुक्तिफलम् ।
चन्द्रमसि स्फुटोक्रियमाणे यद् भुक्तभोग्यखण्डान्तरं प्राक् स्थापितं तस्य
सप्तगुणस्याष्टभिर्भागमपहृत्याप्तं चन्द्रभुक्तिफलम् । तच्चार्कचन्द्रयोः स्व-
भुक्तिफलम् । केन्द्रे प्रथमपदस्ये स्वभुक्त्या ऋणं कार्यं द्वितीयपदस्ये
धनमिति । एवं ज्ञतेऽर्कचन्द्रयोः स्फुटभुक्तौ भवतः । तद् यथा — अर्कभोग्य-
मानपिण्डकानोमानि ३५।३२।२८।२१।१३।५ एतेभ्यः पञ्चदशहतेभ्यः फलानि
२० | २ | १ | १ | ० | ० | एवामन्यतमं | ५२ | अर्कफलं मध्यम-
भुक्तावन्न ५८।८ मकरादिस्थे केन्द्रे रवौ ऋणम् । कर्कादिस्थे धनम् । एवं
ज्ञते अर्कभुक्तिः स्फुटा भवति ।

अत्र चन्द्रस्य भुक्तिः । यथा चन्द्रस्य भोग्यमानकसंज्ञानि षट्खण्डाजी-
मानि ७७।७१।६१।४७।३०।१० एतेभ्यः सप्तगुणेभ्योऽष्टहतेभ्यः फलानि
६७ | ६२ | ५३ | ४१ | २६ | ८ | मकरादिस्थे चन्द्रकेन्द्रे ऋणम् ।
२२ | ७ | २२ | ७ | १५ | ४५ | कर्कादिस्थे धनम् । एवं ज्ञते चन्द्रभुक्तिः स्फुटा भवति । अशोदाहरणं
प्रकटावत्वात् न प्रदर्शितमिति । अद्यान्वत्स्फुटान्तरभुक्तिस्फुटोकरचार्यमाह—

गतिभोग्यखण्डकवधाक्षब्धं नवभिः शतै रवोन्दुफलम् ।

प्राग्वच्छुक्रादीनां क्षयधनधनहानयः स्वगतौ ॥२०॥

वाक्यार्थः । गतिभोग्यखण्डेन वधः । गतिभोग्यखण्डकवधः । तस्मात्क्षब्धमिति । करित्वाह । नवभिः शतैरपि किं तत् । रवोन्दुफलम् । रविश्च इन्दुश्च रवोन्दू तयोः फलं रवोन्दुफलम् । प्राग्वत् पूर्ववदित्यर्थः । भयमभिप्रायः आचार्यस्य । यथा न केवलं भोग्यखण्डकवधाक्षब्धम् । नवभिः शतैः शुक्रादीनां स्वफलं कार्यम् । भुक्तेर्यावत् मन्दकर्माणि भर्कवत्-फलमानेत्यम् ।

सर्वेषामपि पञ्चगुणान्येः धनमृणं चार्कवदित्यर्थः । क्षयधनधन हानयः । इति । कार्या इत्यर्थं करणं । यद्यपि सामान्येनोक्तं गति-भोग्यखण्डकवधादिति तथापि ग्रहस्य मध्यमभुक्तौ स्वमन्दोच्चमध्यम-भुक्तीनां ग्रहे स्फुटोक्तिर्यमाणे यद् भोग्यखण्डकमासोत् तेन संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावासं लिप्तादिफलं भवति । ततः स्वभुक्तौ धनमृणं वा कार्यम् । स्वकेन्द्रे प्रथमपदस्ये ऋणम् । द्वितीयपदस्ये धनम् । तृतीयपदस्ये धनम् । चतुर्थपदस्ये ऋणमिति । स्वमध्यमभुक्तौ एवं कृते स्फुटाभुक्तिर्भवति । तद् यथा भर्कस्य पञ्चगुणाद्येर्भोग्यखण्डकैर्मध्यमभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावासम् । लिप्तादिफलानि यथाक्रमेणैतानि यथाकालं धनमृणं वा कार्यम् । कदा धनं कर्कटादौ केन्द्रे । मकरादौ ऋणम् । रविभुक्तावत्र ॥२॥ एवं कृतेऽर्कभुक्तिः स्फुटा भवति ।

$$\begin{array}{c|c|c|c|c|c} २ & २ & १ & १ & १ & ० \\ \hline १८ & ६ & ५० & २२ & ३ & २० \end{array}$$

चन्द्रमसः यथा सप्तनगाद्यैः खण्डकैः केन्द्रभुक्तिमिमां ७८१।५४ संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावासं कलादिफलं यथाक्रमेणैदं

$$\begin{array}{c|c|c|c|c|c} ६७ & ६१ & ५३ & ४० & २६ & ८ \\ \hline ८ & ५५ & १२ & ५८ & १० & ४३ \end{array}$$

यथाकालमन्यतमं फलं स्वकेन्द्रे मकरादि-राशिपटके ऋणम् । कर्कटादिगे धनं कार्यम् । चन्द्रभुक्तावसां ७८०।३४ एवं कृते चन्द्रभुक्तिः स्फुटा भवति । एवं शुक्रादीनामिति । स्वमध्यमभुक्तिं भोग्यखण्डेन संगुण्य नवभिः शतैर्भागमप्युत्थावासम् । स्वमन्दकेन्द्रवशेन धनमृणं वा कार्यम् ।

भर्कवत् । न केवलं भुक्तेः यावद् ग्रहस्यापि मन्दफलमर्कवदानेतथ्यम् । ततः इन्दुसुतस्य द्विगुणितमित्यादिकं कार्य्यम् । प्राग्वत् शुक्रादीनामिति । इत्यस्मात् वचनात् एव गम्यते । आचार्यस्यायमभिप्रायः इति । तथा धनमृणं चार्कवदेव मन्दकर्मणि कार्य्यमिति । ननु वसुधासुतादीनामपि किमर्कमाचार्यः पठति यत्तारा ग्रहाणां वारादिगणनया अथ शीघ्रापेक्षया । तथा बुधः शीघ्रः । अथ मन्दापेक्षया तथापि । सौरो मन्द इति । वा ततः यस्मात् शुक्रादीनामित्युक्तम् ।

अत्रोच्यते ग्रन्थस्य वक्ष्यमाणापेक्षया शुक्रादीनां कृतार्थ्या यस्मात्—

शुक्रस्य सूर्यवत् फलमिन्दुसुतस्य द्विसङ्गणितम् ।

भौमस्य पञ्चगुणितं गुरोः स्वराशेन संयुतं द्विगुणम् ।

सौरैर्मनुभागयुतं चतुर्गुणं पञ्चाशोनमिति ।

अभिप्रायमिति तथा ज्ञापयति । यथा शुक्रादीनां शुक्रभुक्तावपि शुक्रस्य भर्कवत् फलमित्यादिकं कर्म कर्त्तव्यम् । इत्यथोदाहरणम् । तद् यथा । भुक्तिमिमां ५८।८ संशोध्य जाता स्फुटा भुक्तिः ५८।४८* भोग्यखण्डकेनानेन २१ अर्कभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतैराप्तं लिप्तादि १।२२। एतत् केन्द्रस्य चतुर्थपदत्वात् अर्कस्य मध्यमभुक्तेरस्याः ५८।८ संशोध्य जाता स्फुटाभुक्तिः ५०।४६ ।

अथ चन्द्रमध्यमभुक्तेरस्याः ७८।०।३४ चन्द्रोच्चभुक्तिमिमां ६।४० संशोध्य जाता केन्द्रभुक्तिः ७८३।५४ । एतत् भोग्यखण्डकेनानेन ६१ संगुण्य नवभिः शतेर्विभज्यावासं लिप्तादिफलं ५३।८। एतत् केन्द्रस्य प्रथमपदस्थित्वात् चन्द्रमध्यमभुक्तेरस्याः ७८।०।३४ संशोध्य जाते स्फुटाभुक्तिरियं ७३७।२७। एवं कृते चन्द्रार्कौ भुक्तिसहितौ स्फुटाविमौ रविः १।०।२०।४४ चन्द्रः ५।१४।१८।३६ एवं सर्वत्रोदाहरणोयं गणकैरिति । अथ नक्षत्रतिथिकरणच्छेदः क्रियते तदर्थं दिनप्रमाणमुपयुज्यते । तत्र स्वदेशे चरदलानयनमुपयुज्यते । तच्च करणमाचार्यस्त्रिप्रश्नाध्याये वक्ष्यति । मया चोपयोगित्वादिहैवामिधोयते । तस्मात् स्वदेशे चरदलानयनमाह—

नवतिथयोऽष्टिविभक्ताः पञ्चरसा वसुहृता दशत्रिहृताः ।

विषुवच्छायागुणिता स्वदेशजा चरदलविनाश्याः ॥२१॥

वाक्यार्थः । नव च तिथयश्च नवतिथयः अष्टविभक्ताः षोडशविभक्ता इति । पञ्च च रसाश्च पञ्चरसाः । वसुध्वताः अष्टभिर्विभक्ता इति । दशत्रिभक्ता इति । विषुवच्छायागुणिता इति । विषुवच्छाया विषुवत् छाया, तथा गुणिताः । त्रिषु स्थानेषु स्वदेशविषुवच्छाया गुण्यते तथा स्वच्छेदेन विभाजनोपाय इत्यर्थः । एवं कृते स्वदेशत्राश्वरदलविनाशः इति स्वदेशाः । कांता इति भवति । चरदलविनाशः चरार्द्धचषका भवन्तीत्यर्थः ।

कारणम् । नव तिथयः एकोनषष्ठ्यधिकं शतमित्यर्थः । १५८ । एताः स्वदेशविषुवच्छायायां संगुण्य अष्टभिर्विभज्यते । षोडशभिरित्यर्थः । अवाप्तं स्वदेशमेव चरदलचषका भवन्तीत्यर्थः । पञ्चरसाः पञ्चषष्टिरित्यर्थः । ६५ । एताः स्वदेशविषुवच्छायायां संगुण्य वसुमिर्विभज्यते । अष्टभिरित्यर्थः । लब्धं स्वदेशवृषचरदलचषका भवन्ति । दश १० । तांश्च स्वदेशविषुवच्छायायां संगुण्य त्रिभिः । ३ । विभज्यते लब्धं स्वदेशमिथुनचरदलचषका भवन्ति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । नव तिथयः । १५८ । एताः कुबजेत्र-विषुवच्छायायानया । ७ । संगुण्याष्टभिर्विभज्यावाप्तं ६८ । कुबजेत्रे मेघ-चरदलचषकाः । अथ पञ्च रसाः । ६५ । विषुवच्छायायानया । ७ । संगुण्याष्टभि-विभजेदवाप्तं ५७ । एते वृषचरदलचषकाः । दश एतेविषुवच्छायाया ७ । संगुण्य त्रिभिर्विभज्यावाप्तं २३ । एते तत्रैव मिथुनचरदलचषकाः । एवं स्वदेशिकाश्वरदलचषका इति । अथ तेष्वखण्डकैः प्रतिदैवसिकं चरदला-नयनं व्याख्यायते । तत्र स्फुटार्कं केन्द्रं परिकल्प्य तस्मात् ज्याकेन्द्रं कार्यम् । ततो ज्याकेन्द्रे राशिर्न भवति तदा ज्याकेन्द्रं लिमापिण्डीकृत्य स्वदेशमेव चरदलखण्डेन संगुण्याष्टादशभिः शतैर्विभज्यावाप्तम् । स्वदेशेऽभीष्ट-चरदलखण्डका भवन्ति । इष्टदिने । अथ ज्याकेन्द्रे राशिद्वयं भवति । तदा भागादिकं लिमापिण्डीकृत्य स्वदेशमिथुनचरदलखण्डेन संगुण्याष्टा-दशभिः शतैर्विभज्यावाप्तम् इष्टदिने स्वदेशमिथुनचरदलचषका भवन्ति । मेघवृषचरदलखण्डे संयोग्य इष्टदिने चरदलं भवति । अथ इष्टदिने केन्द्रं राशित्रयं भवति तदा चरखण्डानि त्रीणि लभ्यन्ते । एवं राशित्रयात् पूर्व ज्याकेन्द्रं सम्भवति इति । एवं प्रतिदिनं चरार्द्धकारणमिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । स्फुटोऽर्कः १।०।२०।४४ अत्रैको राशिः अतः प्रथमं चरखण्डकमित्यर्थः । इदं । ६८ । अत्र भागादिलिमापिण्डीकृतं

२०१४४ । एतत् त्वचरदलखण्डेनानेन । ५७ । संगुणितं जातम् । ११७४ ।
अष्टादशभिः शतैर्विभज्यावासं न किञ्चित् । तस्मादिदमेव । ६८ । तस्मिन्
दिने चरदलमिति । अथ तेन प्रतिदिनं चराद्धेन यत् कर्म तदाह ।

चरदलविनाडिकागतिकलावधात् खखरसाग्निलब्धकलाः ।
ऋणमुदयेऽस्तमये धनमुत्तरगोलेऽन्यथा याव्ये ॥२२॥

चरदलविनाडिकानां गतिकलावधः । तद्वैयक्तिकैः चरदल-
चरखण्डकैः अभीष्टग्रहभुक्तेर्वध इत्यर्थः । तस्मात् खखरसाग्निलब्धकला
इति । खं च खं च रसाश्च अग्नयश्च खखरसाग्नयः तैः लब्धं खखरसाग्नि-
लब्धम्, लब्धं च तत्कलाश्च ता लब्धकलाः लिप्ताश्चमित्यर्थः । ऋणमुदयेऽस्त-
मये धनमिति । ऋणमुदये औदयिके ग्रहे ऋणमित्यर्थः । अस्तमये
धनमिति । अस्तमयिके ग्रहे धनमित्यर्थः । किं तद्धनमिति किं
निमित्तमाहोस्विद्विशेषोऽस्तोत्याह । उत्तरगोलमिति मेघादिराशिषट्के
वर्त्तमानेऽर्के इत्यर्थः ।

करणम् । अर्द्धरात्रिकग्रहस्य स्वभुक्तिपदं विशोद्ध्यास्तमयिका ग्रहो
भवति । तथा स्वभुक्तेः पक्षिगुणं विशोद्ध्यार्द्धरात्रिकात् औदयिके कर्मयोग्यः ।
चरदलाख्ये कर्मणि ननु पुनर्येन प्रकारेण पूर्व्वं व्याख्यातौ तेनेष्टदिनचरदल-
चरखण्डकैर्ग्रहभुक्तिं संगुण्य खखरसाग्निभिर्विभजेत् । ३६०० । त्रिभिः
सहस्रैः षट्शतैरित्यर्थः । अथाप्तं लिप्तादिग्रहफलं भवति । तद्धनमृणं
वा । औदयिके अस्तमयिके वा कार्यम् । मेघादिराशिषट्के वर्त्तमाने-
ऽर्केऽस्तमयेऽर्के धनमुदयिके ऋणम् । तुलादिराशिषट्के वर्त्तमानेऽर्के-
ऽस्तमयिके ग्रहे ऋणमुदयिके धनमेवं पादोनभुक्तिचिभागोनभुक्त्या ग्रहयोरन्तरं
कार्यं नन्वन्यथा कस्मिन् काले इति ।

अत्रोदाहरणं निष्प्रयोजनत्वादस्यामार्थायां खण्डखाद्ये न प्रदर्शित-
मिति । इदानीं दिनरात्रिप्रमाणप्रदर्शनार्थमाचार्य आह—

पञ्चदशहैनयुक्तास्वरार्द्धनाडीभिरुत्तरे गोले ।

याव्ये युक्तविह्वेनादिसङ्ख्या रात्रिदिननाड्यः ॥२३॥

वाक्यार्थः । पञ्चदशघटिका इत्येवं हीनयुक्ताचराहं नाङ्गिभिरिति । चरदलमेव चराहं तस्य नाङ्गिकास्ताभिरैकस्मिन् देशे पञ्चदशविहीना अन्यस्मिन् प्रदेशे युक्ता इति । एवं कदेति । उत्तरगोल इति । मेषादिषट्के इत्यर्थः । दक्षिणगोले तुलादिगोले युतहीना इति । एता एव पूर्वस्मिन् प्रदेशे युता अन्यस्मिन् प्रदेशे हीना विपरीता इत्यर्थः । एवं विधाः सन्त्यः द्विसंगुणाः । २। द्वाभ्यां गुणिता रात्रिदिननाद्य इति । रात्रेश्च दिनस्य च यथाक्रमेण नाङ्गिका भवन्तीत्यर्थः ।

करणम् । पूर्व्ववद् इष्टदिन-चरकालखण्डका आनोयन्ते । तेषां षष्ठ्या भागमपहृत्य चराहंघटिका भवन्ति । तत्र चरदलघटिकास्थानद्वये संस्थाप्य पूर्व्वस्मात् प्रदेशात् चराहंघटिका विशोधयेत् । अपरस्मिन् योजयेत् । मेषादिषट्के वर्त्तमानेऽर्के । अथ तुलादिके राशिषट्केऽर्के भवति तदा पूर्व्वस्मिन् प्रदेशे शोधयेत् । अपरस्मिन् योजयेत् । एवं कृते पूर्व्वस्मिन् प्रदेशे रात्रार्हं भवति । अपरस्मिन् प्रदेशे दिनार्हं भवति । ततो रात्रार्हं द्विगुणोक्त्य रात्रिप्रमाणं भवति । दिनार्हं द्विगुणोक्त्य दिन-प्रमाणं भवति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । चरदलखण्डका अत्र दिनेऽमी १६। एतेषां षष्ठ्याभागमपहृत्य घटिकादि १।८। अथ पञ्चदशघटिका हिस्यानस्थाः

$$\begin{array}{r} १५ \\ १।८ \\ \hline \end{array}$$

$$१३।५१$$

$$\begin{array}{r} १५ \\ १।८ \\ \hline \end{array}$$

$$१६।८$$

अत्रार्कस्योत्तरगोलत्वात् । पूर्व्वस्मात् प्रदेशे चराहं विशोध्य अपरस्मिन् संयोज्य जाते रात्रार्हदिनार्हं । रात्रार्हद्विगुणं रात्रिप्रमाणमिदं २७।४२। दिनार्हद्विगुणं दिनप्रमाणमिदम् ३२।१८। एवमत्र रात्रिदिनप्रमाणे इति । इदानीं नक्षत्रच्छेदानयनमाह ।

‘भास्वमृष्वन्यादौनि ग्रहलिप्ताः खखवसुहृता लक्ष्मम् ।

भुक्तिहृते गतगन्धे दिवसाः षष्ट्याहृते घटिकाः ॥२४॥

वाक्यार्थः । ग्रहलिप्ताः ग्रहस्य लिप्ता खखवसुहृता । खं च खं च वसवश्च तैः हृताः खखवसुहृताः । यत्तत् तत् किमित्याह । भास्व-

श्रिन्यादीनि । भानि नक्षत्राणि । अश्रिन्यादियेषां तान्यश्रिन्यादीनि
अश्रिनोतः भुक्तानि नक्षत्राणि लभ्यन्ते । इत्यर्थः । गते गम्ये च गतगम्ये
तेऽपि भुक्त्याहते दिवसाः इति । शेषे हे अपि षष्ठ्या गुणिते कृत्वा
तथा स्वभुक्त्या हृता । घटिका भवति इत्यर्थार्थः ।

कारणम् । इष्टदिने स्फुटग्रहस्य लिप्तापिण्डं कृत्वा खखवसुभिर्भजेत् ।
अष्टभिः शतैरित्यर्थः । अवाप्ताङ्कसमान्यश्रिन्यादीनि नक्षत्राणि तावन्ति
ग्रहेण भुक्तानि । शेषं गतसंज्ञं भवति । तदेव खखवसुभ्योऽपास्य
यदवशिष्यते तत् गम्यसंज्ञं भवति । ततो गतगम्ये च गतं गम्यं च स्फुटभुक्त्या
भागमपहृत्य दिवसा भवन्ति । शेषं षष्ठ्या संगुण्य तथैव स्फुटभुक्त्या
विभज्यावासं घटिका भवन्ति । पुनरपि षष्ठ्या संगुण्य तेनैवच्छेदेन विघटिका
भवन्ति । एवं दिवसादिकाल आगतः । तावत्कालः तस्य ग्रहस्य तत्र
नक्षत्रे प्रविष्टस्य गतः । एवं गम्यादपि भुक्तिहृतात् दिवसाः षष्टिगुणशेषात्
भुक्त्याहृतात् घटिकाः विघटिकाः । एवं दिवसादिकालः आगतः तावत्-
कालेन ततो नक्षत्रात् यातोऽन्यस्मिन् नक्षत्रे इति । चन्द्रस्य च चारवशेन
प्रत्यहं नक्षत्रं भवति । तस्मात् स्फुटचन्द्रं लिप्तापिण्डं कृत्वा अष्टभिः
शतैर्विभजेत् । लब्धाङ्कसमानि भुक्तनक्षत्राणि भवन्ति । नवेति गतगम्ये
च पूर्ववद् ज्ञात्वा गतं षष्ठ्या संगुण्य चन्द्रस्फुटभुक्त्यावासम् । घटिकाशेषं
षष्ठ्या संगुण्य तेनैव छेदेनावासं विघटिकाः । एव' घटिकादिफले
स्थापयेत् । तद् यथा यः कालः कृतः । तस्य छेदो व्याख्यायते । लब्ध-
कालोऽर्द्धरात्रिघटिकाभ्यः संशोध्य यदवशिष्यते तदपि दिनप्रमाणात् संशोध्य
यावदवशिष्यते तावत् काले लब्धाङ्कनक्षत्रसमनक्षत्रे दिवसे निर्गतमिति
वक्तव्यम् । अथ लब्धकालादर्द्धरात्रप्रमाणे वा.....अपि संशोध्यते । तदा
ते संशोध्य यदवशिष्यते तावत्काले रात्रिशेषे लब्धाङ्कसमनक्षत्रादनन्तरं
नक्षत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति । एवं गतविकलाः । अथ गम्याद् यः काल
आगतः तमर्द्धरात्रिघटिकाभ्योऽपास्य यच्छेषं तावत्कालेन रात्रिशेषेण
लब्धाङ्कसमनक्षत्रादनन्तरनक्षत्रं तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वेदितव्यम् । अथ
लब्धकालोऽर्द्धरात्राधिको भवति तदा तस्मादर्द्धरात्रघटिका विशोध्य यच्छेषं
तावत्काले लब्धाङ्कसमनक्षत्रादनन्तरं नक्षत्रं निर्गतमपरस्मिन् दिने इति ।

अथ लब्धकालोऽर्द्धरात्रिदिनप्रमाणसंयोगादधिको भवति । तदार्द्धं अर्ध्यर्द्ध-
रात्रिदिनप्रमाणं विशोध्य यः कालोऽवशिष्यते तावत्कालो लब्धाङ्कसमादनन्तर-
नक्षत्रमपरस्वार्द्धरात्रात् प्रविष्टं वक्तव्यम् । अथ गतं न भवति तदा लब्धाङ्क-
समनक्षत्रादनन्तरनक्षत्रसार्द्धरात्रादेव प्रवृत्तिः । गम्ये वा सम्भवाभाव इति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा स्फुटचन्द्रमा अयम् ५।१४।१८।२६
एतस्मिन्नापिण्डोक्तं जातम् ८८५८।२६ । अस्य खखवसुभिः । १८००। भागे
हृतेऽवाप्तम् १२। अखिनीप्रभृतिद्वादशभसुत्तरा एवमुत्तरा चन्द्रमसा
भुक्तेति । शेषं च गतसंज्ञमिदम् २५८।२६ एतत् खखवसुभ्योऽपास्य
गम्यसंज्ञमिदम् ५४०।३४ एवमत्रापि भुक्त्या भागं न प्रयच्छति । ततो दिवसो
न प्राप्त एकोऽपि । एवं गतं षष्ठ्या संगुण्य चन्द्रभुक्त्यानया । ७३६
विभज्यावाप्तदिवसादिकालः ०।२१।८। एवम् गम्यादपि षष्ठ्या संगुण्य चन्द्र-
भुक्त्यानया ७३६ विभज्यावाप्तघटिकादिकालः ४४।१। अथ गतात् छेदः
२१।८ ज्ञियते तद् यथा । अत्र दिने रात्रार्द्धमिदम् १३।५२ एतत्
गतकालादस्मात् २१।८ जनमेवार्द्धरात्रप्रमाणं संशोध्य शेषं ७।१७। एतद्दिन-
प्रमाणं तस्मात् संशोध्य शेषम् । एतावत्कालः । तत्र दिने लब्धाङ्क-
समनक्षत्रम् । अथ गम्यात् ४४।१ रात्रार्द्धमिदं १३।५२ संशोध्य शेषम् ३०।८।
एतावान् कालो द्वितीयदिने लब्धाङ्कसमनक्षत्रादनन्तरनक्षत्रमिति । एवं
नक्षत्रप्रकरणम् । इदानीं तिथिच्छेदानयनार्थमाख्यामाह —

अर्कोनचन्द्रलिप्ताः खयमस्वरभाजिताः फलं तिथयः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे भुक्त्यन्तरविभाजिते घटिकाः ॥२५॥

वाक्यार्थः । अर्कोनोऽर्कोनः अर्कोनश्चासौ चन्द्रश्च अर्कोनचन्द्रः ।
तस्य लिप्ताः अर्कोनचन्द्रलिप्तास्ता विभाजिताः, भक्ताः । कैरित्याह ।
खयमस्वरैरिति । खं च यमो च स्वराश्च खयमस्वरास्तैः फलं च
तार्क्ष्यग्रश्च । खयमस्वरभागहृतास्तिययो लभ्यन्ते इत्यर्थः । गतं च
गम्यं च गतगम्ये ते द्वेऽपि षष्ठ्या गुणिते भुक्त्यन्तरभाजिते इति । भुक्तिश्च
भुक्तौ भुक्तो । तयोरन्तरं भुक्त्यन्तरं तेन विभाजिते । विभक्ते इत्यर्थः ।
गतगम्ये षष्टिगुणे चन्द्रार्कस्फुटभुक्त्यन्तरेण विभाजनोये इत्यर्थः । एवं यथा
खं घटिकादिफलं भवतीत्याख्यार्थः ।

करणम् । अर्द्धरात्रिक-स्फुटचन्द्रमसः अर्द्धरात्रस्फुटार्कौ विशोध्य यद-
विशेष्यते तत्क्षिप्तापिण्डौकार्यं ततस्तस्य क्षिप्तापिण्डं खयमस्वरैर्विभजित् ।
सप्तभिः शतैर्विशत्यधिकैरित्यर्थः । ७२० । अवासाङ्कसमास्थितयः सित-
प्रतिपत्प्रभृतिभुक्ता लभ्यन्ते इत्यर्थः । शेषं गतसंज्ञं तदेव खयमस्वरैर्भ्यो
विशोध्य गम्यसंज्ञं भवति । एवं गतगम्ये द्वेऽपि षष्ठ्या संगुण्य अर्कचन्द्रयोः
स्फुटभुक्तयन्तरेण विभजित् । लब्धं घटिकादिफलं भवति । पृथक् पृथक्
तत्र यः कालो गताद् गम्याद्वा लब्धः तावत्कालो लब्धाङ्कसमसंख्याया-
स्तदनन्तरतिथिप्रवृत्तिर्ज्ञातव्या । गम्यो यः कालोऽप्यागतस्तावत्कालो लब्धाङ्क-
समायास्तिथेरनन्तरा या तिथिस्तस्याः अनन्तरायास्तिथेः प्रवृत्तिर्भविष्यतीति
एवं वेदितव्यम् । तेन पुनः छेदेन नक्षत्रवत् ।

उदाहरणं यथा । स्फुटचन्द्रमाः ५।१४।१८।३६। अस्मात् स्फुटार्कौऽयं
१।०।२०।४४ विशोध्य शेषम् ४।१३।५८।५२ एतत्क्षिप्तापिण्डौकृतं
८०।३८।५२। अस्य खयमस्वरैर्भागे हृतेऽवाप्तम् ११। एतास्तिथयः भुक्ताः
शेषं गतसंज्ञमिदम् ११।८।५२। एतत् खयमस्वरैर्भ्योऽपास्य गम्यसंज्ञमिदम्
६०।१।८। एवं षष्ठ्या संगुण्य रविचन्द्रयोः स्फुटभुक्तयोरनयोः ७३७।५७।
२७।४६।

अन्तरेणानेन ६७८। विभज्यावाप्तं घटिकादिफलं १०।३० एवं गम्यादपि
४१। षष्ठ्या संगुण्य भुक्तयन्तरेण भागे हृते घटिकादिकालोऽयम् ५३।४ एतत् छेदेन
नक्षत्रवत् । एवम् अर्द्धरात्रिकाचन्द्रान् नक्षत्रं कृतम् । तेनार्द्धरात्रात्
कालः सर्वेषांपरेषाम्भाभिबुदाकृतम् । एवम् अन्यस्मिन्नपि काले तावत्-
कालिकात् अष्टात् तत्कालादेव छेदोऽनेन प्रकारेण कालो वाच्यः ।
एवमादित्य-भौम-बुधजीवशुक्रशनिस्वराणामपि नक्षत्रानयनम् । राहो-
रप्यस्तीति । तिथिरपि यत्र काले चन्द्रार्कौ स्फुटौ ततः कालात् सर्वेषांपरेण
दर्शितविधिना छेदः कार्य इति । अधुना स्थिरकरणानाम् परिज्ञानार्थम्
प्रार्थ्यामाह—

क्षणाचतुर्दशान्तं शकुनिः पर्वणि चतुष्पदम् प्रथमे ।

तिथ्यर्धेऽन्त्ये नागं किंस्तुघ्नं प्रतिपदाद्यर्धे ॥२६॥

अष्टाधेयम् आर्या तदपि व्याख्यायते । क्षणाचतुर्दशां तिथ्यर्धे द्वितीये

शकुनिनामकरणं भवति । तस्मादाद्यैर्होमावस्थायाम् चतुरभिनामकरणं भवति । हितोये अहं नागकरणम् । ततः प्रतिपत् प्रथमाहं किंस्तुप्राख्यं करणं भवति । एवं चत्वारि करणानि स्थिराणि । अथ चलकरणानाम् आनयनाद्यैर्माध्यामाह--

व्यर्केन्दुकलाभक्ताः खरसगुणैर्लब्धमूनमेकेन ।

चलकरणानि ववादीन्यगहृतशेषं तिथिवदन्यत् ॥२७॥

वाक्यार्थः । विगतोऽर्को यस्य स व्यर्कः । स चासाविन्दुश्च तस्य कला व्यर्केन्दुकलास्ताः भक्ताः कैरिति खरसगुणैः । खं च रसाश्च गुणाश्च तैर्लब्धं खरसगुणैर्लब्धम् । तदूनमेकेनेति । एकेन । रूपोऽनं कार्यमिति । एवं कृते चलकरणानि भवन्ति । कानि तानोक्त्याह ववादीनि । ववः आदियेषां तानि ववादोनि । वव-बालव-कालव-तैतिल-गर-वणिग्विष्टय इति । अगहृतशेषमिति । अगैर्हृतम् अगहृतम् तस्य शेषम् ववादीन्येव तिथिवदन्यदिति । अन्यत् गम्यादिकं तिथितुल्यं भवति इत्याख्यार्थः ।

करणम् । तत्र तावत् यानि स्थिरकरणानि पठितानि तानि सपठितकाले भवन्ति । कृष्णचतुर्दश्यादिषु मासेन सह भवति इत्यर्थः । यानि पुनश्चलकरणानि तान्येव तत्कालमुद्दिष्टं त्यक्त्वान्येषु कालेषु पुनः सम्भवन्तीति मासेनैकमेकम् वाराष्टकं भवन्ति इत्यर्थः । तत्रानेन गणितेन तिथ्यर्धभोगिनां करणानां परिज्ञानम् । व्यर्केन्दुकला इत्यादि तेनायम् अर्थो भवति । स्फुटचन्द्रात् स्फुटाकं विशोध्य लिप्तापिण्डं कृत्वा तत् खरसगुणैर्विभजेत् । त्रिभिः शतेः षष्ठ्यधिकैर्यज्ञैश्च तद्विरूपहीनं कृत्वा सप्तभिर्विभजेत् । तत्रायं क्रमः ववबालव-कौलव-तैतिल-गरवणिग्विष्टयश्चेति । ततः शेषं गतं तदेव खरसगुणैर्भ्योऽपास्य शेषं गम्यमाभ्यां चन्द्रार्कभुक्तोरन्तरेण काले एव तिथिवत् । इति वचनात् छेदः । पूर्ववत् । तिथिवद् अत्र छेद इत्यर्थः ।

उदाहरणम् । व्यर्केन्दूलिप्ता ॥ ८०३८ ॥ अस्य खरसगुणैर्भागोऽवाप्तं २२,

एतन्नख्यं रूपहीनम् २१ । अस्य सप्तभिर्भागं शेषम् ० । ववादीनि सप्तमं करणं

विष्टिरतो भुक्तम् । विष्टिकरणं शेषं गतसंज्ञं चेदम् । ११८ । एतत् खरस-

गुणेभ्योऽपास्य गम्यसंज्ञमिदम् । ११९ । आभ्यां द्वेद्विष्टिद्वयवदस्येव ।

तित्यध्यायमुपसंजिह्वीष्यतोपातवैष्टतयोः क्रान्तिसाम्यानयनं व्याख्यायते । ते च ग्रन्थगौरवभयात् व्यतीपातवैष्टतार्थमाख्या-समुच्चयार्थं स्पृशन्नाह ।

रविचन्द्रयुते व्यतिपातवैष्टतो भार्द्वचक्रयोर्दिवसाः

गतियुतिहृतमूनाधिकमपक्रमांशैः समैः पौतः ॥२८॥

वाक्यार्थः । रविश्च चन्द्रश्च रविचन्द्री तयोर्युतिः तस्या युतौ व्यतीपात-
वैष्टतो व्यतीपातश्च वैष्टतश्च व्यतीपातवैष्टतौ । कथं च । तो यथासंख्यं
भणति । भार्द्वचक्रयोरिति । भार्द्वं चक्रं च तयोः भार्द्वसमीपे व्यतीपातः ।
चक्रसमीपे वैष्टतिः । अयमभिप्रायः । गतियुतिहृतमिति गतिश्च गतिश्च
गतौ । तयोर्युतिः । गतियुतिः तया युत्या हृतम् । गतियुतिहृतम् । किं
तदित्याह । जनाधिकमिति । जनस्यापि अधिकं च जनाधिकम् । किं
तद् भवतीत्याह । दिवसा इति । दिवसादिकालो भवतीत्यर्थः ।
अपक्रमांशैः समैः पातः इति । जनाधिकं भुक्तियोगेन विभज्य भूयोभूयस्तावत्
कार्यो यावदपक्रमांशा समा भवतीत्यभिप्रायः । आचार्यस्य तैः समगतेः
पातकालो भवतीत्यर्थः ।

करणम् । इष्टदिने चन्द्रार्कावर्द्धरात्रिकौ स्पष्टौ कार्यौ तत्र तयोर्योगः
कार्यः । तत्र योगे कृते यदा राशिषट्कं भवति । तदा
तत् सन्निकृष्टो व्यतीपातो ज्ञातव्यः । यदा तु राशिद्वादशकं
भवति तदा तत्समीपे वैष्टतेन पतितव्यमिति । तस्मात् व्यतीपात-
ध्रुवकं राशिषट्कम् । वैष्टतध्रुवकं राशिद्वादशकं भवति । तत् कर्त्तव्यं
विधायते । चन्द्रार्कयोर्योगे ध्रुवकादप्यधिके अतीत । ध्रुवकेऽधिके चन्द्रार्कयो-
र्योगे ध्रुवकालः । तत्र ध्रुवकाले चन्द्रार्कपाता स्तात्कालिकाः कार्य्याः ।
तत् कारणं अर्कचन्द्रयुते ध्रुवकस्य चात्सरं कार्य्यं तस्मिन्नापि णीकृतम् ।
पृथग् रविभुक्ता संगुणयेत् । ततश्चन्द्रार्कभुक्तियोगेन विभजेत् । अवाप्तं
लिप्तावर्कफलं भवति । ततो लिप्तापिण्डं भूयोऽपि पृथग्गतं पातभुक्ता
संगुण्य चन्द्रार्कभुक्तियोगेन विभज्यावाप्तं लिप्तादिवाङ्गफलं भवति ।

पृथग्गतात् लिप्तापिष्ठात् अर्कफलं विशोध्य चन्द्रफलं भवति । एवं
द्वीणि अपि स्वफलानि भवन्ति । धनक्षयं कदेत्युच्यते । युतेरपि अधिके
ध्रुवके देयम् । स्वफलं चन्द्रार्कयोः पाते शोध्यम् । भुवादप्यधिकायां युतौ
शोध्यं स्वफलमर्कचन्द्रयोः पाते देयम् । एवं ध्रुवककालिका भवन्ति । अथ
कस्मिन् काले ध्रुवककालिका इति ज्ञातुमिच्छति ततः लिप्तापिष्ठं
पृथक्स्थं चन्द्रार्कयोः स्फुटभुक्त्या विभज्यावासो दिवसादिकालः । एष्यातीतेति
परिज्ञानं पूर्वमेव व्याख्यातमिति । अथ क्रान्तिसाम्यानयनं व्याख्यायते ।
तथैतान्युपकरणानि युज्यन्ते । अर्कक्रान्तिः चक्रात् स्वक्रान्तिः ज्याकरण-
विज्ञेयानयन-चापकरणानि । तत्र तावत् क्रान्तिकरणमाचार्यस्त्रि-प्रश्नाध्याये
वक्ष्यति । मया चोपयोगित्वाद् इहैवाभिधीयते । तत् क्रान्तिकरणार्थ-
मार्थमाह—

क्रान्तिकला द्विरसगुणास्त्रिखमुनयो द्विखदिशो वसुचक्रार्काः ।
वसुवसुविश्वेखकृतमनवः स्वविज्ञेपयुतवियुताः ॥२६॥

वाक्यार्थः । क्रमणं क्रान्तिस्तस्याः कलाः क्रान्तिकलाः कास्ता इति
द्विरसगुणाः । एतदुक्तं भवति । स्फुटार्कं केन्द्रं परिकल्प्य तस्माज्-ज्याकेन्द्रं
कार्यम् । ततोऽर्कवत् फलमानेयम् । इयान् विशेषोऽत्र प्रथमे राश्यार्धे
द्विरसगुणाः त्राणि शतानि द्विषष्टाधिकानीत्यर्थः । द्वितीये त्रिखमुनयः
सप्त शतानि त्र्यधिकानीत्यर्थः । तृतीये द्विखदिशः सप्तस्रं द्व्यधिकमित्यर्थः ।
चतुर्थे वसुचक्रार्का द्वादश शतानि अष्टद्विंशदधिकानीत्यर्थः । पञ्चमे वसु-
वसुविश्वे त्रयोदशशतान्यष्टाशीत्यधिकानीत्यर्थः । षष्ठे खकृतमनवः ।
चतुर्दशशतानि चत्वारिंशदधिकानीत्यर्थः । अष्टेनापि लिख्यन्ते ।

३६२ एतैः खण्डकैरर्कफलमानेयं अर्कक्रान्तिर्भवति । अन्यथा-
३०१ दपि स्फुटग्रहादनेनैव प्रकारेण तैरेव खण्डकैः क्रान्तिः
१००२ कार्येति । एवं कृते क्रान्तिर्भवति । स्वविज्ञेपयुतवियुता
१२३८ इति । स्वक्रान्तिवशाद् गोलपरिज्ञानम् । उदाहरणम् ।
१३८८ प्रकटार्थत्वात् न दर्शितमिति । इष्टज्याकरणमाचार्यस्त्रि-प्रश्नाध्याये वक्ष्यति
१४४० मया चेह व्याख्यायते ।

त्रिंशत्सनवरसेन्दुजिन(तिथि)विषयागृहार्द्धचापानां ।

अर्द्धज्याखण्डानि ज्याभुक्तैक्यं सभोग्यफलम् ॥३०॥

अत्र करणं यत्र कुत्रचित् ज्या क्रियते । तत्र ज्याकेन्द्रात् प्रथमे राश्वर्द्धे सनवत्रिंशत् एकोनचत्वारिंशद् इत्यर्थः । द्वितीये सरसाः त्रिंशत् षट्त्रिंशद् इत्यर्थः । तृतीये सेन्दुत्रिंशद् एकत्रिंशदित्यर्थः । चतुर्थे जिनाः चतुर्विंशतिरित्यर्थः । पञ्चमे तिथयः पञ्चदशेत्यर्थः । षष्ठे विषयाः पञ्चेत्यर्थः । राश्वर्द्धचापानामर्द्धज्याखण्डानोति । राशीनां चापानि अष्टादश-
शतप्रमाणानि तैर्नवशतप्रमाणे राशिचापार्द्धैरेकैकं ज्याखण्डं लभ्यते इति । ज्याभुक्तैक्यं सभोग्यफलमिति । भुक्तानामैक्यं भुक्तैक्यं किम्भूतमित्याह । सभोग्यफलमिति । एतदुक्तं भवति ज्याखण्डानोमानि ।

३८ ३६ ३१ २४ १५ ५	ज्याकेन्द्रं लितापिण्डोक्तं नवभिः शतैर्विभज्यावासं यावत् भुक्तानि ज्याखण्डानि लभ्यन्ते तावन्त्येकोक्तव्यं ततो भोग्येन ज्याखण्डेन विकलं संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावासं भुक्तैक्यं कृत्वा सर्वदा सर्वत्र ज्येति भवति । अत्रोदाहरणं प्रकटार्थ- त्वाच्च दर्शितमिति । विक्षेपानयनं चाचार्यश्चन्द्रग्रहणाध्याये वक्ष्यति । मया चोपयोगित्वादिहेवाभिधीयते । विक्षेपानयनार्थमाख्यार्द्धमाह—
---------------------------------	---

पातो न चन्द्रजीवा विक्षेपो नवगुणेषु हृता ।

पातेनोनः पातो न स्यासी चन्द्रश्च पातो न चन्द्रः । तज्जीवा पातो न चन्द्रजीवा
स विक्षेपो भवति । किम्भूता इत्याह । नवगुणेषु हृतेति नवभिर्गुणा
नवगुणा इषुभिर्हृता इषु हृता । पातो न चन्द्रजीवा नवगुणा सति इषुभि-
र्विभज्यावासं चन्द्रविक्षेपो भवति । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । स्फुटचन्द्रात् पातं विशोध्य जीवा कार्या । त्रिंशत् सनवेति ।
पूर्ववदनन्तरोक्तविधिना ततस्तां नवभिः संगुण्य पञ्चभिर्विभजित् । अत्राप्तं
लितादिफलम् । चन्द्रविक्षेपो भवति । इत्युदाहरणं प्रकटार्थत्वाच्च दर्शित-
मिति । चन्द्रार्कमानानयनं तत्रैव वक्ष्यति । मया इहेवाभिधीयते ।
तस्मान् मानानयनमाह—

भवद्दशगुणिते रविशशिगती नखैः स्वरजिनैर्हृते माने ॥३१॥

भवदशगुणिते इति । एते यथासंख्यं रविशशिशुक्ती हे अपि । हृते इति । कैरित्याह । नखैः खरजिनैरिति । अत्रापि यथासंख्यम् । एवं माने भवत इति वाक्यार्थः ।

करणम् । अर्कस्फुटभुक्तिमेकादशभिः संगुण्य विंशत्या विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं मानं भवति । चन्द्रस्फुटभुक्तिं दशभिः संगुण्य खरजिनैर्विभजेत् । शतहयेन सप्तचत्वारिंशदधिकेनेत्यर्थः । २४७ । एतैर्विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं मानं भवति चन्द्रमसः । उदाहरणं प्रकटार्थत्वाद् दर्शितमिति । चापानयनं चाचार्यस्त्रिप्रश्नाध्याये वक्ष्यति । मया चोपयोगित्वादिहाभिधीयते ।

चापकरणार्थमार्थमाह—

ज्याखण्डेने शेषे गुणिते नवभिः शतैरशुद्धहृते ।

क्षेप्यानि शुद्धखण्डैर्गुणितानि शतानि नव चापम् ॥३२॥

ज्याखण्डेनोनः ज्याखण्डेनः तस्मिन् ज्याखण्डेने शेषे । किंभूत इत्याह । गुणिते नवभिः शतैरशुद्धहृते इति । नवभिः शतैर्गुणितः नवशतगुणितः । तत्राशुद्धेन ज्याखण्डेन हृते । तस्मिन् क्षेप्याणि कानीत्याह । शतानि नव किंश्रुतानि इति । शुद्धखण्डैर्गुणितानि । एवं कृते चापं भवतीत्यर्थार्थः ।

करणम् । यावत्सीनां लिप्तानां कर्त्ता चापं कर्त्तमिच्छति तावत्सीभ्यो लिप्ताभ्यो यावन्ति त्रिंशत्सनवादीनि खण्डकानि शुद्धान्ति तावन्ति संशोध्य शेषं नवभिः शतैर्गुणयेत् । ततश्चाशुद्धज्याखण्डेन भागमपहृत्यावाप्तं लिप्तादिकं फलं भवति । तत् शुद्धज्याखण्डकसंख्याकगुणितेषु नवशतेषु क्षिपेत् । एवं कृते चापं भवति । अत्रोदाहरणम् । तद् यथा । अत्र त्रिंशद्विंशति लिप्तानां चापं क्रियते । आभ्यो ज्याखण्डशुद्धशेषं ८ एतन्नवशतगुणितं जातं ७२०० असावशुद्धखण्डकेनानेन ३१ विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं २३२।१५ एतत् शुद्धाङ्कहयेन । अपि तु खण्डकसंख्ययाङ्कैः २ हाभ्यामित्यर्थः । गुणेषु नवशतेषु १८०० संयोज्य जातं २०३२।१५ एवं सर्व्वत्रोदाहरणीयमिति ।

अथ करणानि कृत्वा । इदानीं क्रान्तिसामान्यनयनं व्याख्यायते । तत्र तावद् भुवककालिकाद् रवेः क्रान्तिः कार्य्या चन्द्रस्य ततः क्रान्तिः कार्य्या विक्षेपश्च । तयोश्च क्रान्तिविक्षेपयोरेकदिग्योगः । भिन्नदिग्वियोगः । एवं कृते चन्द्रस्य क्रान्तिर्भवति । हे अपि क्रान्ती यदा तुल्ये तदा स व्यतीपातकालः । अथ तदा सम्भवति यदा भुवककालिकस्य चन्द्रमसो विक्षेपाभावो भवति । अन्यथा नेति । अथ क्रान्तौ तुल्ये न भवतः । तदा चन्द्रविक्षेपः रविक्रान्तौ वा धनमृणं वा कार्य्यम् । कदेति । चन्द्रक्रान्तिविक्षेपयोर्दिग्भेदे धनं कार्य्यं दिक्साम्ये ऋणम् । रविक्रान्तिं कृत्वा ततस्तस्याः क्रान्त्याः चापं कार्य्यं यत्र तत्र चापं क्रियते तत्र तत्र त्रिंशत् सनवेति जीवामिः । इहाष्ट (?) पुनरयं विक्षेपः । क्रान्तिखण्डेक्षापं क्रियते तत्र प्रथमे खण्डे द्विषष्टाधिकं शतत्रयम् । द्वितीये खण्डके एकचत्वारिंशदधिकं शतत्रयम् । तृतीये एकोनं शतत्रयम् । चतुर्थे षट् त्रिंशदधिकं शतत्रयम् । पञ्चमे सार्द्धशतम् । षष्ठे द्वि-पञ्चाशत् । अष्टमेनापि न्यासः ।

३६२ एतैः खण्डकैः त्रिंशत् सनवाधैः स्वे पूर्वोक्तविधिना चापं कार्य्यं
 ३४१ तस्य षष्ट्याभागमपङ्क्त्य भागा भवन्ति । भागानां त्रिंशता-
 २८८ भागे कृते राशयः एवं राश्यादिफलं स्थाप्यं ततो यदि भुवक-
 २३६ कालिकचन्द्रः प्रथमपदे भवति । तदा स एव पातकालिक-
 १५० खन्द्रमा भवति । भुवककालिकखन्द्रमा यदि द्वितीयपदे भवति
 ५२ तदा राश्यादिफलं अर्धचक्रादपास्य ततः पातकालिकखन्द्रः स्थात् । अथ
 तृतीये पदे तदा तद् राश्यादिफलस्य राशिषट्कं संयोज्य चन्द्रः पात-
 कालिकः स्थात् । अथ चतुर्थे पदे भवति तदा तद् राश्यादिकं फलं
 चक्रादपास्य तात्कालिकखन्द्रमा भवति । एवं पातचन्द्रं कृत्वा । ततो-
 ऽर्धरात्रिकचन्द्रपातचन्द्रयोरन्तरं लिप्तापिण्डं कृत्वा । स्फुटभुज्या विभज्या-
 व्याप्तं दिवसादिकाक्षः । तावत्कालोऽतीतस्यैष्यस्य वा ज्ञातव्यः । कदेति ।
 अर्धरात्रिकचन्द्रात् । पातः यदाधिको भवति तदा एष्यः पातः । अथार्ध-
 रात्रिकचन्द्रात् पातचन्द्रं जनो भवति । तदातीत इति । एवं कालं
 परिज्ञाय ततस्तेन कालेन दिवसादिना अर्कपातभुज्यौ संशुष्य षष्ट्या विभज्या-
 वाते हे अपि फले भागाश्चेद्वयक् द्वयक् स्थाप्ये । ततो यद्यतीतस्तदा
 स्वफलमर्कं ऋणं कार्य्यम् । अन्यथैष्यः पातकालस्तदा स्वफलमर्कं धनं कार्य्यम् ।

राष्ट्रोरन्यथेति । एवं कृते पातकालिकौ भर्कपातौ भवतः । चन्द्रश्च य एव यावत् चन्द्रः स एव पातकालिक इति । एवं रविचन्द्रपातास्तात्कालिकी-
कृत्य पुनरर्कक्रान्तिः कार्य्या । चन्द्रस्य विक्षेपयुतविद्युता स्वक्रान्तिः ततो निरूपयेत् यदि क्रान्तेः साम्यं भवति । तदा स एव पातकालः । न चेत् तदा चन्द्रविक्षेपो रविक्रान्तिः (१) । चन्द्रतत्क्रान्तिविक्षेपयो दिग्भेदे योजयेत् । दिक्साम्ये शोधयेत् । तस्य क्रान्तिखण्डकैः द्विरसगुणाद्यैः पूर्ववक्षापि कृत्वा ततः पूर्वोक्तेन विधिना पातचन्द्रं कृत्वा ततः कालं दर्शित-
विधिना भूयोऽप्यर्कपातौ तात्कालिकौ कृत्वा एतदेव कर्म कार्य्यम् । एवं तावत् कार्य्यं यावच्चन्द्रपातः स्थिरो भवति । यत्र काले पातचन्द्रः स्थिरीभूत-
स्तत्र काले रविराङ्ग तात्कालिकौ कार्य्यौ । चन्द्रपाते चन्द्रः स्थिर एव । तत्र कालेऽर्कक्रान्तिः कार्य्या । चन्द्राच्च स्वक्रान्तिस्तस्मिन् काले तयोः क्रान्त्योः साम्यं भवतीति निश्चयेत् । ततस्तस्य पातचन्द्रस्याङ्गरात्रिक-
चन्द्रस्य चान्तरात् पूर्ववत् कालः आनेतव्यः । अङ्गरात्रात् पूर्व्वेण वा परेण वा । अथैतस्मिन्नपि कर्मणि क्रियमाणे पातचन्द्रस्थिरो न भवति । तदा क्रान्त्योः साम्याभावः । एतच्च यदा सम्भवति । तदुच्यते । मिथुनान्ते यदा चन्द्रो भवति । ध्रुवकालिकस्तस्य विक्षेपयुता स्वक्रान्तिः सा यदा तात्कालिक-रविक्रान्तेष्वेता भवति तदा क्रान्तिसाम्याभावः । अथ धन्विन्यन्ते ध्रुवकालिकचन्द्रमा भवति । अत्रत्यस्य रविक्रान्तेः जना स्वक्रान्तिर्भवति तत्काले तदापि क्रान्ति साम्याभावः । तदभावे पातस्याप्य-
भावः । अत्रावसरे यदि सपरिवर्त्तकर्म क्रियते तदा साम्यं नोत्पद्यते इति । प्रतिजानीमहे वयम् । अथ मिथुनान्तस्य धन्विन्यन्तस्य चन्द्रमसो रविक्रान्तिश्च अधिका स्वक्रान्तिर्भवति । तदा वारङ्ग्यं क्रान्तिसाम्यं भवति । तदा पाताभाव एव । यत उक्तं ब्राह्मे चतुर्दशेऽध्याये—

चक्रार्द्धेऽर्कशशियुतौ भिन्नायनयोरपमसमत्वे च ।

रविशशिनोः सममधु-ष्टतयोमाद्विषदो व्यतोपातः ॥३३॥

चक्रो वैष्टतमेकायनस्थयोः क्रान्तिजीवयोः साम्ये ।

इत्यनरविमणियोगमद्विषदूनाधिककलाभ्यः ॥३४॥

इति । अथ दृष्टकाले स्थित्यङ्ककरणं व्याख्यायते । तत्रोक्ते रवि-

चन्द्रमाने कार्ये । तयोर्योगः कार्यः । तस्य योगस्यार्द्धं षष्ट्या संगुण्य
अर्कचन्द्रयोः स्फुटभुक्त्यन्तरेण विभज्याप्तं स्थिरार्द्धं भवति । तं पातकालात्
संशोध्य प्रग्रहकालो भवति । द्वितीये स्थाने पातक्रान्तियोज्य-मौलकालो
भवति । चन्द्रग्रहणवत् । तच्च प्रग्रहणमौलयोरन्तरे यो घटिकादिकालः
स दुष्टाख्यः । सर्वक्रियास्तुभो वर्जनोयः । ननु सर्वैरात्रिदिवसो वा ।

तथा चार्थ-वराहमिहुरः—

विषप्रदिग्धेन हृतस्य पत्रिणा
मृगस्य मांसं शुभदं क्षतादृते ।
यथा तथैव व्यतिपात-दूषितः
क्षणोऽत्र दृष्टो न तिथिर्न वासरः ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । शक्रः ७८६ मासः १ तिथयः १० तस्मिन्
दिने स्फुटावर्द्धरात्रिकौ रविचन्द्राविमौ ०।२८।१२।५०॥ ५।२।२।३४। अनयो-
र्योगः ६।१।१५।२४ एतदधर्चक्रादधिकम् । अतोऽर्द्धचक्रं विशोध्य ०।१।१५।२४
एतत् पृथक् कालीकृतमर्कभुक्त्यानया ५७.४६ गुणितं जातं ४०५५।३६ अस्वार्क-
चन्द्रयोर्भुक्तियोगेनानेन ७८४।२८ भागे हृते अवाप्तं रविफलं ०।०।५।२८।
एतत् पृथक्स्वादध्यात् ७५।२४ संशोध्य जातं चन्द्रफलम् ६८।५६। पुनरपि
पृथक्स्वौ द्वौ संगुण्यार्कचन्द्रयोः स्फुटभुक्तियोगेन विभज्यावाप्तं लिप्तादि
राहुफलं ०।१८। एवं त्रीणि फलानि ध्रुवकादधिकानि यस्मात् युतिरर्क-
चन्द्राभ्यां स्वस्वफलं विशोध्य पातस्य दत्त्वा ध्रुवकालिका अर्कचन्द्रपाता
जाताः ।

रवि	चन्द्र	पात
०.	५	४
२८	०	५
७	५२	२४
२२	३८	२१

अथ कस्मिन् काले ध्रुवकालिका जाताः तदर्थं पृथक्कृतस्यास्य लिप्तापिण्डस्य
७५।२४ भुक्तियोगेनानेन ७८४।२८ भागमपहृत्वावाप्तं दिवसादिकालः
अर्द्धरात्रात् पूर्व्वेण युतिरधिकत्वात् ध्रुवकादयं ५।४१। अथ ध्रुवकालिका

चन्द्रक्रान्तिरियं ६८३।३ चन्द्राच्च क्रान्तिविक्षेपयुतवियुतोऽयं ७८७।४७।
अत्र काले हे अपि समाने जाते। ततोऽयं पातकालो न भवति। अथ
कर्मान्तरमुदाह्रियते।

तद् यथा। रविक्रान्तेरस्याः ६८३।३ चन्द्रविक्षेपमिदं ११४।४१ संशोध्य
चन्द्रक्रान्तिः। तद्विक्षेपयोः एकदिकत्वात् जातं ५६८।२२ अस्याः क्रान्ति-
खण्डेन जातं चापं यथा १४४४।३८ अस्य षष्ठ्यादिभिन्नेदेन राश्याद्यः एत-
च्चक्रार्धत्वं संशोध्य ध्रुवकचन्द्रस्य द्वितीयपदत्वात् जातः पातचन्द्रः ५।५।५५।२१।
अथार्धरात्रिकचन्द्रस्य चान्तरमिदम् ०।३।५२।४७। एतस्मिन्नापि ण्डीकृतं
जातं २३।४७ एतच्चन्द्रस्फुटभुक्त्यानया ७३६ विभज्यावासदिनादिकालोऽयं
०।१८।५७। अथैतावान् कालोऽर्धरात्रात् पूर्व्वेण किमपि परेणैतद् जिज्ञासते
तदर्थं पातचन्द्रोऽयं ५।५।५५।२१। अर्धरात्रिकचन्द्रादस्मात् ५।२।२।३४
अधिको जातः। अतः पातकालो भावी। अनेन कालेनेति ०।१८।५७।
अथैतेन दिनादिना अर्कपातभुक्ती इमे ५७४६॥ ३।१८ गुणिते जाते
१०८४।६६० षष्ठ्या भागे हृते हे अपि फले भागाद्ये ०।१८।१४॥ ०।१।१०
एते फले रविपातयोरर्धरात्रयोः पातस्य भावित्वात् अर्कं दत्त्वा पाने विशोध्य
जाता पातकालिका अर्कचन्द्राच्चवः—

अर्क	चन्द्र	राहु
०	५	४
२८	५	५
३१	५५	२३
४	२१	२

एवं तात्कालिकाद् रवेः क्रान्तिरियं ११।३२।२। चन्द्रमसः क्रान्तिरियं
८।२८।२१। अत्राप्येते क्रान्ती न दुष्यतः। चन्द्रक्रान्तिविक्षेपयोरैक-
भावाद्विक्षेपमिमं १३६।२३ रविक्रान्तेरस्याः ६८२।२ विशोध्य जातं ५५५।३८।
अस्याः षाट्। क्रान्तिखण्डैरिदं १४०८।३० तस्य षष्ठ्यादिभिन्नेदेर्भागाद्यं
च ०।२३।२८।३०। एतदेवार्धचक्रादपास्य पातचन्द्रोऽयं ५।६।३०।३०
पुनरप्यर्धरात्रिकचन्द्रेणानेन ५।२।२।३४ सङ्क्रान्तरं जातं ०।४।२७।५६
पूर्व्वोक्तेन विधिना पुनरप्यर्कपाती। तात्कालिकी भूतो पातचन्द्रः स्थिरः।
एवं चेति क्रमेणाऽर्कादयस्तात्कालिकाः यथा लिख्यन्ते। एवं पुन-

स्नातकालिकाद् रवेः क्रान्तिरियं ६८४ । चन्द्रमसश्च क्रान्तिरियं ६८४।६
 एवं चे अपि क्रान्ती जाते । अर्द्धरात्रात् परेषाम्निन् कालेऽर्द्धरात्रात् परेष
 कालः । अस्मादर्द्धरात्रप्रमाणमिदं संशोध्य शेषं ८१ एतावत्कालेन गतेन
 द्वितीयदिने व्यतीपातः । अथार्कचन्द्रयोर्माने ३१४५ ॥ २८।४८।
 अमयोर्व्योमः ६१।३४ अस्यार्द्ध ३०।४७ एतत् षष्ठ्या संगुण्य चन्द्रार्कयोः स्फुट-
 भुक्त्यन्तराणामेन ६७८।६ विभज्यावाप्तं स्थित्यर्द्धमिदं २।४३ । अथ
 पातकालः त्रिस्थानगतः

८	८	८
१	१	१

आदाहणमन्ते धनं कृत्वा जातः प्रग्रहण-मध्यममाह्निककालः

५	८	१०
२७	१	४४

 एवमुक्तारायां पातः । एवं यथासम्भवं गणकैरुदाहरणीयमिति । तथै-
 वास्मिन्नेव व्यतीपातकर्षाणि पञ्चविंशतिः श्लोकाः कथिताः ते चेह मया ।

भार्गादूनाधिका लिप्ताथक्रादूनाधिकास्तथा ।

रविचन्द्रयुतौ जाता हन्यान्तास्तु पृथग् गताः ॥१॥

रविभुक्त्या ततो भक्ता गतियुक्तार्कचन्द्रयोः ।

सम्भमर्कफलं ज्ञेयं पृथक्स्थलेन हीनकः ॥२॥

इन्द्रोः फलं तदेवं च राहुभुक्तार्कवत् फलम् ।

उने ध्रुवे युतं शोध्य मिनेन्द्रोः स्वफलं तु यत् ॥३॥

अधिके योजयेदेषं पाते कर्त्तव्यमन्यथा ।

एवं च ध्रुवकालोने जायन्ते भार्गवक्रयोः ॥४॥

तात्कालिका रवेः क्रान्तिः स्वक्रान्तिश्चैव शीतगोः ।

कालेयं च दिने तुल्ये पातकालः स संज्ञितः ॥५॥

अथ चेदधिकोने ते तदा कर्षं विधेयते ।

चन्द्रविक्षेपतः क्रान्त्योर्दिग्भेदे चाप्युपक्रमः ॥६॥

योजयेच्चन्द्रविक्षेपं दिक्पाम्ये शोधयेत् ततः ।

तस्यान्तापं भवेद् यत्र क्रान्तिखण्डैः स चन्द्रमाः ॥७॥

इतः षष्ठ्यादिभिश्छेदै राश्याद्यपातकालिकः ।

चन्द्रज्ञेत् प्रथमे पादे चक्रस्य ध्रुवकालिकाः ॥८॥

भार्गाश्चोध्य द्वितीये तु तृतीये भार्गवसंयुतः ।

चक्रादूनचतुर्थे तु पातकाले तु स स्फुटः ॥९॥

अर्धरात्रिकचन्द्रस्य-पातचन्द्रस्य चान्तरात् ।
 लितापिण्डीकृतं भक्तं स्फुटभुक्त्या तु शीतगोः ॥१०॥
 पातचन्द्रेऽधिके भावि ह्रीने भूतोऽर्धरात्रिकात् ।
 ततोऽर्धपातभुक्ती द्वे हन्यात् कालेन ते पृथक् ॥११॥
 अत्रातो दिवसादिर्यो निर्विशेषः कृतः स्फुटः ।
 कालो भवति पातस्य निर्विशेषः स उच्यते ॥१२॥
 फले तुल्ये धृते द्वे तु भागाद्ये रविपातयोः ।
 क्षयं भूते विशोध्ये च पातार्कं चार्धरात्रिके ॥१३॥
 राहो ऋणं धनं व्यस्तं पातकाले तु तौ स्थितौ ।
 एवं तात्कालिकार्कैर्होः पुनः क्रान्ती स्वके पृथक् ॥१४॥
 तन्नाष्टदिनतुल्ये तु पातकालस्तदोच्यते ।
 नवे चन्द्रेऽत्र विक्षेपं पूर्वोक्तं रथ्यपक्रमे ॥१५॥
 कर्म कुर्व्यात् पुनश्चन्द्रः पुनः कालस्ततो भवेत् ।
 एवं तावत् पुनः कुर्व्यात् यावच्चन्द्रोऽविशेषतः ॥१६॥
 पातचन्द्रः स्थिरो यत्र कालोऽर्कचन्द्रयोस्तथा ।
 क्रान्त्वंशैः समतां याति सर्वदेव न संशयः ॥१७॥
 यदापक्रमयोः साम्यं नोत्पद्येतार्कचन्द्रयोः ।
 पात एवं तदा नास्ति यत्र चैतत् तदुच्यते ॥१८॥
 धन्विन्यन्ते यदा क्रान्तिमिथुनान्ते च शीतगोः ।
 रथ्यपक्रमतद्योना तदा साम्यं न विद्यते ॥१९॥
 अथ चेदधिका क्रान्तिस्तदा वारह्यं भवेत् ।
 तत्रैकं गृह्यते साम्यमिदानीं च तदुच्यते ॥२०॥
 भिदायने यदाऽर्कैर्होऽर्धपातस्तदा भवेत् ।
 वैधृतं च तदापि स्याद् भिन्नगोलकयोः स्वयोः ॥२१॥
 मधुघृते यथा तुल्ये विषतां गच्छतस्तदा ।
 इनेहोः क्रान्तिभागाच्च समागच्छति दुष्टताम् ॥२२॥
 षष्ठ्याज्ञान् मानयोगार्हाद् भुक्त्यन्तरविभाजितात् ।
 स्थित्वैवं च भवेदेवं वैधृतान्तरतस्ततः ॥२३॥

अयं धनं ततः कुर्यात् प्राक् पश्चात् पातकालतः ।
 स कालो दृष्टकालाख्यः सर्वकर्मविगर्हितः ॥२४॥
 एवं पातपरिज्ञानं मयोक्तं तु यथागमम् ।
 पञ्चविंशतिभिः श्लोकैः ॐ नमः परमात्मने ॥२५॥
 दृष्टस्वामिज्ञातं चेदं क्रान्तिरानयनं स्फुटं
 शिष्याणामुपकाराय स्वयं शोऽभिविबुधये ॥२६॥

एवं व्यतीपातप्रयोगोऽस्माकं पारम्पर्येणागतः । ब्रह्मोक्त-प्रयोगो नास्माभि-
 र्व्याख्यातः । कर्मबहुत्वात् न कश्चिन्निश्चितुमपि शक्त इति । ज्ञातं यावद्
 ब्राह्मं गणितं तस्माद् हितार्थं शिष्याणामनेन प्रयोगेणास्माभिर्व्याख्यातं
 चेति । अथ संक्रान्तिप्रकरणं व्याख्यायते ।

ग्रहस्य तद् यथा । राशेर्यावद् ग्रहेणभुक्तं भागादिकं तस्मिन्नापिण्डं
 कृत्वा स्फुटभुक्त्या विभजेत् । अवाप्तं दिवसादि कालो भवति । तत्कालेन
 ततो राशेर्रहो यास्यत्यग्रतः । एवं ऋतुगतिग्रहे । वक्रिणि विपर्ययेण ।
 एवं स्थूलं च पुनः पुनः कृत्वा निरन्तरमिच्छताऽसकृत् कर्मणा कालः
 साध्य इति । अथार्कसंक्रान्तिपरिज्ञानं व्याख्यायते । तत्रार्कमानार्हं
 षष्ठ्या संगुण्य तस्यैव स्फुटभुक्त्या विभज्यावासो घटिकादिकालः । करणा-
 गतात् संक्रान्तिः पुण्यकालः पूर्व्वेणापरेण वा स्नानादियोग इति । न
 केवलं स्वे (१) र्यावदन्येषामपि ग्रहाणां स्वमानार्हं षष्ठ्या सङ्गुण्य स्फुटभुक्त्या
 विभज्यावास-घटिकादिकालः पुण्यसंक्रान्तिकालः । पूर्व्वेणापरेण तावत्-
 कालो राशिद्वयेऽपि ग्रहो भवेत् । छेदोऽस्य । अन्यद्वार्कचन्द्रभुक्त्यन्तरेणेति
 तिथिकरणयोः । छेदस्य तावत् कालो नक्षत्रद्वयस्य फलं भवतीति तिथिद्वयस्य
 चेति । तथा च ब्राह्मे मानार्हात् षष्टिगुणाद् भुक्तिहताब्दादिकादिलब्धेन
 राश्रन्तः ततः प्रागादिः पश्चादन्तोऽर्कसंक्रान्तिः पुण्यकालो यज्ञस्य नाडिकादि
 तद्द्विगुणम् । ज्ञान-जप-होम-दानादिकोऽत्र धर्मो विशिष्टफलः । एवं
 नक्षत्रात् तिथिकरणान्तं शशिप्रमाणार्हात् । षष्टिगुणाद् रविशशिनोर्भुक्त्यन्तरेण
 लब्धघटिकाभिः संक्रान्तिच्छेदो यथावत् करोति मित्रफलग्रहस्तावत् । यस्मात्
 तस्मात् द्वेष्टे (१) राज्यं परिहरति लोक इति ।

अथात्र खण्डखाण्डके वर्षाधिपमासाधिपानयनमाचार्येण नाभिहितम् ।

ग्रन्थगौरवभयात् तदन्तरेण लोकव्यवहारो न शक्यते कर्तुम् । यतस्तमुद्दिश्य
संहिताकारैः फलान्यभिहितानि । तथा चाचार्य्यो वराहमिहिरः—

सर्वत्र भूर्विरेलशस्ययुता वनानि

दैवाद विभक्षयिषुदंष्ट्रि-समावृतानि ।

स्वन्दति नैव च पयः प्रचुरं स्रवन्तो

रुग्भेषजानि न तथातिबलान्वितानि ॥

तोक्ष्यं तपत्यदितिजः शिग्रिरेऽपि काले

नात्यम्बुदा जलमुबोऽचलसन्निकाशाः ।

नष्टप्रभर्त्तगणः शीतकरं नभश्च

सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि ॥

हस्त्यश्वपत्तिमदसत्त्वबलैरुपेता

बाणासनासिसुशलातिशयाश्चरन्ति ।

घ्नन्तो नृपा युधि नृपानुचरैश्च देशान्

संवत्सरे दिनकरस्य दिनेऽथ मासे ।*

इत्येवमादीनां परिज्ञानादिः देवज्ञत्वं नित्यमतोऽहं ब्राह्मादाकृष्य प्रयुजि ।
खण्डखाद्यकाङ्क्षणेन वर्षाधिपमासाधिपयोरानयनमाह । तद् यथा वर्षाधि-
पतिस्त्वावत् इष्टदिने खण्डखाद्यकाङ्क्षणे नन्देन्दुगुणसंयुतं कार्यम् । त्रिभिः
शतैरेकोनविंशत्या अधिकैरित्यर्थः ३१८ । एतैरधिकं कृत्वा षष्ठ्यधिकैः त्रिभिः
शतैर्विभजेत् ३६० लब्धफलं त्रिगुणं कृत्वा त्रिभिरधिकं कार्यम् । एवंविधस्य
राशेः सप्तभिर्भागमपङ्क्त्यावशेषाङ्कसमोऽर्कात् प्रभृति वर्षाधिपो भवति ।
षष्टियतत्रयभक्ता (?) यदि शोभ्याच्छेषं तावद्भिर्दिनैः स वर्षाधिपतिर्भविष्यतीति ।
एवं प्रतिवर्षं मन्यत्रान्यदिने वर्षाधिपतिर्भवति । ननु पुनः चैत्रसितादि
नित्यम् । प्रलोदाहरणम् । तद् यथा । अङ्गणः ७०६७५ अत्र नन्देन्दु-
गुणानिमान् ३१८ संयोज्य जातं ७२८८४ । अस्य षष्ठ्याधिकैस्त्रिभिः शते-
भागे हृतेऽज्ञातं २०२ एतन्निगुणं ६०६ (पुनर्वियुतं ६०८) अस्य सप्तभिर्भागे
हृते शेषम् ० । अतोऽत्र वर्षे शनैश्चराधिपतिस्त्वावत् कियन्ति दिनानीति ।
अत्र शेषमिदम् २०४ । एतावन्ति दिनानि प्रवृत्तस्य शनैश्चरस्य एतत्
षष्ठ्यधिकशतत्रयेभ्योऽपास्य शेषं ८६ एतावन्तो दिवसा अस्य एष एवाधि-

* ऋतुसंहितायां यज्ञवर्षफलाध्यायस्य १-२ श्लोकाः ।

पतिः । अत्र शाके ७८६ एवमाषाढपूर्वमङ्गारक-धिपत्यं भविष्यतीति । एवं व्यभिचारेण वर्षाधिपतेः प्रवृत्तिः । ये पुनर्व्यावर्त्तन्ते चैत्रसितादेः संवत्सराधिपत्यादीनां प्रवृत्तिः । तेन ज्ञानं ब्राह्मम् । असद्व्याख्यातारस्ये यतः कल्पादारभ्य षष्ठाधिकैस्त्रिभिः शतैर्दिनात् प्रतिवर्षं वर्षाधिपो भवति । सावनमानेन वर्षाधिपतिः मासाधिपतिर्दिनपतिश्चेति । अथ मासाधिपतिः ऋष्टदिने खण्डखाद्यकाङ्गणं नवरूपाधिकं कुर्यात् । एकीनविंशत्यधिकमित्यर्थः । १८ । एतैरधिकं कृत्वा त्रिंशता विभजेत् । २० । अघातं फलं द्विगुणोक्त्य द्वाभ्यां संयुक्तं कार्यम् । एवंविधस्य सप्तभिर्भागमपहृत्य शेषाङ्क-समोऽर्कात् प्रवृत्ति मासाधिपतिर्भवति । ब्राह्मे गणिते इत्यर्थः । त्रिंशता भागे हृते यच्छेषं तावन्ति दिनानि तस्य प्रवृत्तस्य गतानि । तदवशेषं त्रिंशतोऽपास्य यच्छेषं तावन्ति स एव मासाधिपतिर्ज्ञेयः । एवं काल-व्यभिचारात् मासाधिपतेरपि प्रवृत्तिर्ननु पुनः सितपक्षादेरारभ्य नित्यमिति ।

उदाहरणम् । ७२६७५ । अस्मिन्काङ्गणे नवरूपाणीमानि १८ संयोज्य जातम् ७१६८४ । अस्य त्रिंशता भागे हृते फलम् २४२३ । एतद्विगुणोक्त्य द्वाधिकं कृतं जातं ४८४८ । अस्य सप्तभिर्भागे हृते शेषम् ४ । अतोऽत्र बुधाधिपतिः । अथ त्रिंशतः शेषम् ४ । एतावन्ति दिनानि प्रवृत्तस्य । एतत् त्रिंशतोऽपास्य शेषम् २६ । एतावन्ति दिनानि बुधस्य एषाधि । अत ऊर्ध्वं मासाधिपोऽन्यो भविष्यति । एवं द्वादशान्तमासाधिपस्यान्यस्य प्रवृत्तिः । एवं कल्पाव्यभिचारेण नित्यं मासाधिपसंप्रवृत्तिर्ज्ञातव्या इति । यतः कल्पादारभ्य त्रिंशद्दिनानि प्रत्येको मासाधिपो भवति । सावनमाने-नेति । अथास्मिन्नेवार्थे संवत्सराधिपमासाधिपतयोरानयनार्थं प्रयोगः । लोकाद्वितयं मया कृतं तथेदम्—

नन्देन्दुगुणसंयुक्तं युग्मं भाजितं ततः ।

शून्यषष्ठ्यग्निमिलम्बं त्रिगुणं चाधिकं त्रिभिः । ११

सप्तभिः शुद्धशेषं तदर्काद्योऽब्दपः सदा ।

ब्रह्मागते समत्वेन मया प्रोक्तं प्रयोगतः । १२

नवरूपाधिकाद् भक्ताद् युगचाक्षिंशता फलम् ।

द्विगुणं करसंयुक्तं नगशुद्धं स मासपः । १३

खण्डखाद्यकं करणम्

तथा ब्राह्मे स्फुटसिद्धान्ते त्रयोदशाध्याये—

दुग्धणात् त्रिंशद्भक्तालब्धं द्विगुणितं सरूपं तत् ।

सप्तविभक्तं शेषः सावनमासाधिपोऽर्कादिः ॥४३॥

षष्टिगतत्रयभक्तात् कल्पगताङ्गणात् फलं त्रिगुणम् ।

सैकं सप्तविभक्तं सावनवर्षाधिपोऽर्कादिः ॥४४॥

अस्य ब्राह्मप्रयोगस्य प्रयोजने निरूप्यमाने एक एवार्थो भवति । होराधिपतिपरिज्ञानमाचार्येण नाभिहितं व्यवहारे सर्वत्र विभागो तथा च यावायाम् । यस्यस्य फले दिवसे तदवशेषं कालहोराध्याय एवमादिफलानां परिज्ञानं स्यात् । होरापरिज्ञाने सति तस्मात् व्याख्यायते । यद्येष्टदिनेऽभीष्टकाले लग्नं कार्यम् । तस्मात् तावत् स्फुटार्कं संशोध्य शेषं भागपण्डं कृत्वा पञ्चदशभिर्विभजेत् । लब्ध होरा भवन्ति । तथोत्तरा होरा न तत्र काले भवति । तदा रूपं योज्य ततः सप्तभिर्विभज्य शेषाङ्क-समो दिनपतेः प्रवृत्तिहोराधिपो भवति । तथा ब्राह्मे—

अर्कोनलग्नहोरा पञ्चगुणा सविकला यदि सरूपा

सप्तविभक्ता शेषो दिनपाथः कालहोरेशः ॥ इति ।*

अन्येषां त्वार्थ्यभटादीनां मतम् । यथा दिनगतघटिद्विगुणाः पञ्चभिः कालं भुक्ता होरा भवन्ति । तत्र दिनपस्य प्रथमा होरा द्वितीया द्विघटस्य । एवं षष्ठात् षष्ठात् क्रमेण ज्ञातव्यो होराधिपः । अत्र प्रयोगेण यत् पूर्व्यं व्याख्यातं तच्छोभनं द्वितीयं गतघटिकादिभिः सर्वत्रायं क्रमः । वर्षाधिपतेस्तुर्थो वर्षाधिपतिः द्वितीये वर्षे । मासपतेस्तृतीयो द्वितीये मासि भवति । होराधिपतेः षष्ठो द्वितीयहोराध्यायः एवं यदब्राह्म्यायेऽधिकमूनं व्याख्यातं तद्विद्वद्भिः समधीयम् । यदाधिकारितम् । सर्वथैव व्याख्येयमिति ।

इति चतुर्वेद-द्वयूदकास्त्राभिज्ञाने खण्डखाद्यविवरणे

तिथिचक्राधिकारः प्रथमः ॥

अथ ग्रहगत्यध्यायः

प्रणम्य शिरसा देवमनादिं नित्यमव्ययम् ।

प्रवक्ष्यामि ग्रहगतौ भाष्यं सम्यक् परिष्कृतम् ॥

अथातो ग्रहगत्यध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावङ्गारकमध्यमानयनमाह ।

पादोनरसनवोदधि ४८६-हीनाद् भगणाद्यहर्गणाद् भौमः ।

सप्ताष्टरसैः ६८७ सकलो

नवतत्त्वाब्धिस्वरशशाङ्कैः १७४२५८ ॥१॥

वाक्यार्थः । पादोना रसाश्च नव च उदधयश्च पादोनरसनवोदधयः । तैर्हीनः पादोनरसनवोदधिहीनः तस्मात् । कुतः भणति । अहर्गणाद्भि-
गणादित्यर्थः । भगणादिरिति । भगणः आदौ यस्य सः चक्रादिरित्यर्थः ।
को भौम इति । सप्ताष्टरसैरिति । सप्त च अष्टौ च रसाश्च तैर्भगणाद्याम-
मित्यर्थः । सकलो नवतत्त्वाब्धिस्वरशशाङ्कैः अहर्गणात् कलाद्यामेन फलेन स
एव भौमाधिकाः कर्त्तव्य इत्याख्यार्थः ।

करणम् । इष्टदिनाहर्गणं स्थापयित्वा तस्मात् पादोनरसनावोदधयः
शोधनीयाः दिनानाम् । चत्वारि शतानि पञ्चनवत्यधिकानि घटिकाश्च पञ्च-
चत्वारिंशत् शोधनीया इत्यर्थः । ४८५।४५ शेषस्य सप्ताष्टरसैर्भागो द्वाय्यः षड्भिः
शतैः सप्ताशौत्यधिकैरित्यर्थः । ६८७ । लब्धा भगणास्त्याग्या भगणशुद्धशेषाद्
राश्यादिषुद्भोश्चवद् भौमो भवति । ततो भूयोऽप्यहर्गणस्य नवतत्त्वाब्धिस्वर
शशाङ्कैर्भागो कर्त्तव्यः । लक्षकेन चतुःसप्ततिसहस्रैः शतहयेनैकोनषष्ठ्यधिके-
नेत्यर्थः । १७४२५८ । अवाप्तं लिप्तादिफलम् । पूर्व्यागते भौमे प्रक्षिप्य
ततस्तस्मिन् विलिप्तादयं संयोजनीयम् । कुजोऽधिको द्वाभ्यामिति वचनात् ।
एवं कृते यत्तत्त्वं भवति स अर्द्धरात्रिको मध्यमो लङ्घ्यायां भौमो भवति ।
अथ भौमशुद्धार्थमहर्गणः । १ । अस्मैव सप्ताष्टरसैर्भागे कृते भगणः ० । शेषा-
दियं राश्यादिभौमशुक्तिः ०।०।३१२६ पुनरप्यहर्गणस्यास्य नवतत्त्वाब्धिस्वर-
शशाङ्कैः भागे कृते विलिप्ता । ० । एवं भौमस्वैकान्तिशक्तिः षड्विंशति-
विलिप्ता मध्यमशुक्तिः इति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । शक्रोऽस्मिन् ७५ मासाः ० तिथयः ०
 अस्मिन् दिने अहर्गणः ७२६७५ एतस्मात् पादोनरसनवोदधिहीनात् ४८५१४५
 संशोध्य शेषं ७२१७८१५ अस्य सप्ताष्टरसैरमौभिः ६८७ भागे हृते लब्धं
 भगणाः १०५ । भगणशुद्धशेषं ४४११५ अस्माद्वादशादिगुणकारैः चन्द्रोच्चवत्
 राश्यादिको भौमः ०१२३११११६ । पुनरप्यहर्गणः ७२६७५ अस्मान्नवतत्त्वाब्धि-
 स्वरशशङ्कैरमौभिः १७४२५८ भागे हृते कलादि फलं ०१२५ । एतत् पूर्वागते
 भौमोऽस्मिन् ०१२३११११६ संयोज्य हे विकले च जातो लङ्कायां मध्यमोऽर्द्ध-
 रात्रिको भौमः ०१२३१११४३ । भौमभुक्तिः मध्यमा पूर्वमेतेदाहन्ति । एवं
 भौममध्यमानयनम् । अथ बुधशीघ्रानयनमाह ।

बुधशीघ्रं शत १००-गुणितात्

शशिधृतियमोनात् ।

सप्तनवस्वरवसुभिः ८७६७

कृतखमनुनगैः ७१४०४ कलाभ्यधिकम् ॥२॥

शतगुणितादहर्गणादित्यर्थः । न केवलं शतगुणितात् । यावत् शशि-
 धृतियमोनात् । शशी च धृतयश्च यमश्च शशिधृतियमाः । तैरूनः
 शशिधृतियमोनः । शतगुणोऽहर्गणः शशिधृतियमैरूनः कार्यः । तस्मात्
 शतगुणितात् शशिधृतियमोनात् । सप्तनवस्वरवसुभिरिति । सप्त च नव च
 स्वराश्च वसवश्च सप्तनवस्वरवसवः तैः शतगुणादहर्गणात् शशिधृतियमोनात्
 भगणादिबुधशीघ्रं लभ्यते इति । कृतखमनुनगैः कलाभ्यधिकमिति ।
 कृताश्च खं च मनवश्च नगाश्च कृतखमनुनगाः तैस्तस्मादहर्गणात् कलाभासेन
 फलेन बुधशीघ्रमधिकं करणीयमित्यर्थः ।

करणम् । इष्टदिनाहर्गणं संस्थाप्य शतगुणं कृत्वा तस्मात् शशिधृति-
 यमान् संशोध्यते । सहस्रहयं शतमेकाशीत्यधिकमित्यर्थः । २१८१ ।
 एतान् संशोध्य शेषस्य सप्तनवस्वरवसुभिर्भागे हृते भगणास्त्याज्याः । शेषात्
 भौमवत् राश्यादि बुधशीघ्रं भवति । पुनरप्यहर्गणस्य कृतखमनुनगैर्भागे
 हर्त्तव्यः । एकसप्ततिसहस्रेः चतुःशतैः चतुर्भिर्भक्तैरित्यर्थः ७१४०४
 एतेभिर्भागे हृते कलादिफलं पूर्वागते बुधशीघ्रे संयोज्य ततस्तस्मात् शशिधृतिः

अनादिहरणम् । तद् यथा । अहर्गणः ७२६७५ एतत् शतगुणं जातं ७२६७५०० अस्मात् शशिष्टतियमानेतान् २१८१ संशोध्य शेषं ७२६५३१८ सप्तमवर्गस्य बुधिरमोभिः ८७२८७ भागे हृते भगणशुद्धशेषं ७६८४ अस्मात् पूर्ववत् आद्यादिकं बुधशीघ्रम् । पुनरव्यहर्गणस्यास्य ७२६७५ क्षतखमनुगैः ७१४०० अश्विनिभागे हृते कलादासं १११ एतत् पूर्वगते बुधशीघ्रेऽस्मिन् संशोध्य श्रितिता जाविंशतिकं संशोध्य जातं बुधशीघ्रं आर्क्षरात्रिकं कदाद्यात् । बुधशीघ्रभुक्तिः पूर्वमेवोदाहृतेति । एवं बुधशीघ्रानयनम् । अथ अतिशयशुद्धयनमार्थयाह—

शशियमरसयमषोडशभिरंशोनम् ॥३॥

सहस्रदिनाहर्गणं संख्याप्य तस्मात् पञ्चाशोऽनुषंगशब्दः शोभाः
 शब्दार्थः शब्दश्च द्वादशधिकम् अष्टचचारिंशद्वट्टिकामित्यर्थः । शेषश्च
 पञ्चाशद्वट्टिकामित्यर्थः । सहस्रचतुष्केषु शतैस्त्रिभिः द्वात्रिंशदधिकैरित्यर्थः
 इति । अत्रैव भगवत्पञ्चाशत् । भगवत्पञ्चाशत् । भगवत्पञ्चाशत् । भगवत्पञ्चाशत्
 जीवो भवति । ततो मृत्योऽप्यहर्गणश्च । श्रमिन्मरस

यमषोडशभिर्भागे द्वार्यः । लक्षैकेन द्वाषष्टिभिः सहस्रैः षड्भिः शतैः एकविंशत्यधिकैरित्यर्थः । १६२६२१। अवाप्तेनांशादिफलैः स एव जीवः जनः कार्यः । तस्मिन् विलिप्ताश्चतस्रः संयोज्या चतसृभिरधिको जीव इति वचनात् । एवं कृते यद् भवति सोऽर्द्धरात्रिको मध्यमो लङ्कायां जीवो भवति । अथ जीवभुक्त्यर्थमहर्गणः । १। अस्य रदविकृतैर्भागे कृते भगणाः । १०। शेषम् । १। अस्मात् द्वादशादिगुणकारैर्गृह्यत् राश्यादिका जीवभुक्तिः ०।०।४।५८। अथ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य । १। शशियमस्वरयम-षोडशभिर्भागे कृते विलिप्तापि न प्राप्ता । तस्मात्त्रिंशच्चतुष्टयमेकोन-षष्टिविलिप्ता जीवभुक्तिः ।

अत्रोदाहरणम् । यथेष्टाहर्गणः ७२६७५ अस्मात् पञ्चांशोनगुणेश्चय एतान् २११२।४८ संशोध्य शेषं ७०५६२।१२। अस्य रदविकृतैरमीभिः ४३१२ भागे कृते भगणशुद्धशेषम् १२५०।१२ अस्मात् भौमवर्त्मनैव च छेदेन राश्यादिको जीवः ३।१३।४८।१८ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य ७२६७५ शशियमस्वरयम-षोडशभिर्मीभिः १६२६२१ भागे कृते अंशादिफलं ०।२६।४८। एतत् पूर्वागतात् जीवाद् अस्मात् ३।१३।४८।१८ संशोध्य शेषं ३।१३।२।१३० एषोऽर्द्धरात्रिको लङ्कायामिति । जीवमध्यमभुक्तिः प्रथममेवोदाहृतेति । एवं जीवमध्यमानयनम् ।

अथ शुक्रशीघ्रानयनमाह—

पादयुतागुणोनाद् दशगुणितान्मण्डलादि सितशीघ्रम् ।
मुनिजिनयमलैः सांशं व्यर्कनगात् चिकृतखनगागैः ॥४॥

वाक्यार्थः । पादेन युताः पादयुताः ते अगाश्च पादयुतागाः । पादयुता अगाश्च गुणाश्च पादयुतागगुणाः तैरूनः पादयुतागगुणोनः तस्मात् दशगुणाद् इति । सितशीघ्रगामिनि मण्डलमादौ यस्य फलस्य तन्मण्डलादि चक्रा-द्यामितिर्थः । सितस्य शीघ्रं सितशीघ्रं मुनिजिनयमलैरिति । मुनयश्च जिनाश्च यमलौ च मुनिजिनयमलाः तेर्भगणादि सितशीघ्रं लभ्यते इत्यर्थः । सांशं व्यर्कनगात् चिकृतखनगागैरिति । सङ्गर्शैर्वर्त्तते इति सांशं कुतो भणति । अर्कश्च नगाश्च अर्कनगाः ते विगता यस्मात् अहर्गणात् सोऽर्थं व्यर्कनगः ।

तस्मात् व्यर्कनगात् । प्रयस्य कृतास्य खं च नगास्य भगास्य तैस्त्रिकृतखनगागेः
व्यर्कनगादहर्गणादासेनांशादिना फलेन सितश्रीघ्नमधिकं कार्यमित्यर्थः ।

करणम् । इष्टदिनाहर्गणं संस्थाप्य तस्मात् पादयुतागुणाश्च शोधनीयाः ।
सप्तत्रिंशद् दिवसा पञ्चदशघटिकाश्चेत्यर्थः । एताः संशोध्य शेषं दशगुणं
कृत्वा मुनिजिनयमनैर्विभज्यत् । सहस्रद्वयेन दिशताधिकेन सप्तचत्वारिंशद्भि-
रित्यर्थः । २२४७ । अवासभगणाख्याः । भगणशेषाङ्केनैव छेदेन
भोमवद् राश्यादिकं सितश्रीघ्नं भवति । भूयोऽप्यहर्गणात् अर्कनगान्
संशोधयेत् । सप्त शतानि द्वादशाधिकानीत्यर्थः । ७१२ । एतत् संशोध्य
शेषस्य त्रिकृतखनगागैर्भागो हर्तव्यः । सप्तसप्ततिभिः सहस्रैस्त्रिचत्वारिंश-
दधिकैरित्यर्थः ७७०४३ एतैर्भागे हृते अंशादिफलं भवति । तत्पूर्वागते
सितश्रीघ्रे संयोज्य अक्षरात्रिकं लङ्कायां सितश्रीघ्नं भवति । भुक्त्यर्थमहर्गणः
१ । एतद् दशगुणम् । १० । अस्य मुनिजिनयमनैर्भागो हृते भगणाः । १० ।
शेषाद् अहवद् राश्यादिका सितश्रीघ्नभुक्तिः । १०११३६१७ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य
त्रिकृतखनगागैर्भागो हृते विलिप्तापि न प्राप्ता । अत एवैको भागः षड्-
विंशतिर्लक्षितः सप्तविलिप्ताः मध्यमसितश्रीघ्नभुक्तिरिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । अहर्गणः ७२६७५ अस्मात् पादयुताग
गुणनैतान् ३७१५ संशोध्य शेषं ७२६३७१४५ एतद् दशगुणं जातं
७२६३७०१४५० घटिकाराशेरस्य ४५० षष्ठ्या भागे हृते लब्धम् ७ शेषम् ३०
एतत् पूर्वोद्धेऽस्मिन् ७२६३७० संयोज्य जातम् ७२६३७०१३० अस्य मुनिजिन-
यमनैर्भागोभिः २२४७ भागे हृते भगणशेषं ५८६१३० अस्मात् पूर्ववद्
राश्यादि सितश्रीघ्नं ३१५१२६१२ भूयोऽप्यहर्गणस्यास्य ७२६७५ अर्कनगान्
संशोध्य १७१२१ शेषम् ७१८६३ अस्य त्रिकृतखनगागैर्भागोभिः ७७०४३
भागे हृते अंशादिफलम् ०१५६१२ एतत् पूर्वागते सितश्रीघ्रेऽस्मिन् संयोज्य
जातम् ३१६१२२१४ । मध्यमं लङ्कायामक्षरात्रिकं सितश्रीघ्नं भवति ।
सितश्रीघ्नभुक्तिः पूर्वोदाहृता । एवं सितश्रीघ्नानयनम् । अर्धना शनि-
मध्यमानयनमाह—

सार्धेन्दुनवजिनोनाद् भगणादिशनिः षड्ऋत्वगखचन्द्रैः ।

खशराब्धिगुण्यवसुभिर्लिप्तोऽङ्गारकादीनाम् ॥५॥

सार्धसाविन्दुषु सार्धेन्दुः । नव च जिनाद्य तैरुनः सार्धेन्दुनव-
जिनोनः तस्मात् सार्धेन्दुनवजिनोनात् । कुतः । अहर्गणादिति । भगणादि-
शनिरिति । भगणा आदौ यस्य सः भगणादिः भगणादिषासौ शनिश्च ।
भगणादिशनिः चक्रादिषोर इत्यर्थः । षड्ऋत्वगखचन्द्रैरिति । षट्
च ऋत्ववद्य भगणखं च चन्द्रश्च ते । तैः षड्ऋत्वगखचन्द्रैः अहर्गणाद्
भगणादिशनिलभ्यते इत्यर्थः । खशराब्धिगुन्यवसुभिर्लिप्तो न इति ।
खं च शराद्य अन्वयश्च गुन्यश्च वसवश्च ते । तैः खशराब्धिगुन्यवसुभिः
अहर्गणादिषादिफलोनः करणोयः इत्यर्थः । अङ्गारक आदिर्येषां
ते अङ्गारकादयः । तेषामङ्गारकादीनामित्युत्तरसम्बन्धो भविष्यतीति
वाक्यार्थः ।

करणम् । इष्टाहर्गणं संख्याप्य तस्मात् सार्धेन्दुनवजिनान् एतान्
संशोध्य सहस्रद्वयेन शतचतुष्टयेनैकनवत्यधिकेनेत्यर्थः २४८१।३० एतान्
संशोध्य शेषस्य षड्ऋत्वगखचन्द्रैर्भागो हर्तव्यः । सहस्रैर्दशभिः शतेः
सप्तभिः षट्षष्ट्याधिकैः १०७६६ एतेर्भागे हृते भगणास्त्याज्याः । भगणशुद्ध-
शेषात् भोमवत् राश्यादिशनिर्भवति । भूयोऽप्यहर्गणस्य खशराब्धिगुन्य-
वसुभिर्भागो हर्तव्यः । अशीतिसहस्रैः शतैश्चतुर्भिः पञ्चाशदधिकैरित्यर्थः ।
८०४५० । एतेर्भागे हृते लिप्तादिफलं भवति । एतत् पूर्वगतात् शनैश्चरात्
संशोध्य ततस्तस्माद् विलिप्तत्रयं शोधनीयं तिसृभिः शनिरिति वचनात् ।
एवं कृते यद् भवति सोऽर्द्धरात्रिको मध्यमो लङ्कायां शनिः स्यात् । अथ
शनिभुक्त्यर्थमहर्गणः १ । अस्मात् षड्ऋत्वगखचन्द्रैर्भागो हृते शेषम् १ ।
अस्माद् ग्रहवत् राश्यादिका सौरभुक्तिः ०।०।२।० । अथ भूयोऽप्यहर्गणः ।
अस्मात् खशराब्धिगुन्यवसुभिर्भागो हृते विलिप्तापि न प्राप्ता । अतएव
लिप्ताहर्गं सौरस्य मध्यमा भुक्तिः ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । इष्टदिनाहर्गणः ७२६७५ अस्मात् सार्धेन्दु-
नवजिनान्तिमान् २४८१।३० संशोध्य शेषं ७०१८३।३० अस्य षड्ऋत्वगख-
चन्द्रैर्भागो हृते भगणशुद्ध-शेषमिदं ५५८७।३० अत्र पूर्ववद् राश्यादिशनिः
६।६।५०।१७ । अथ भूयोऽप्यहर्गणः ७२६७५ अस्य खशराब्धिगुन्यवसुभिः
८०४५० भागे हृते लिप्तादिफलं ०।४५। एतत् पूर्वगतात् शनैः संशोध्य
विलिप्तात्रयं च जातः आर्द्धरात्रिको लङ्कायां मध्यमः शनिः ६।६।४८।२०।

सौरभुक्तिर्मध्यमा पूर्वमेवोदाहृतेति । एवं सौरमध्यमानयनं यत्र ते ग्रहा
लङ्कायां मध्यमार्द्धरात्रिका आगताः । त एवोज्जयिनी-याम्योत्तर-रेखायां
मध्यमार्द्धरात्रिका भवन्ति । रेखायाः प्राग्देशेषु देशान्तर-स्वफलेनोना
अर्द्धरात्रिकाः स्वदेशमध्यमा भवन्ति । रेखायाश्चापरदेशेषु देशान्तर-
स्वफलेनाधिका अर्द्धरात्रिकाः स्वदेशे मध्यमा भवन्ति । देशान्तरकर्णं च
तिथ्यान्मानयनाध्याये व्याख्यातम् । एवं मध्यमग्रहाणामानयनम् ।

अधुना भौमादीनां मन्दोच्चानयनम्—

मन्दांशा दशगुणिता रुद्रा द्वियमाश्च षोडशाष्टजिनाः ।

रुद्राश्च द्वियमाश्च षोडश च अष्टौ च जिनाश्च एते एव दशगुणिता
मन्दोच्चांशा भवन्ति । केषामङ्गारकादीनामिति । प्रागर्थ्याभिहितं
यथासंख्यं भौमबुधजीवसितसौराणामिति वाक्यार्थः ।

करणम् । रुद्रा एकादश । ते दशगुणिता दशोत्तरशतं भौममन्दांशाः ।
द्वियमाः द्वाविंशतिः । एते दशगुणाः शतद्वयं विंशत्यधिकं बुधमन्दांशाः ।
षोडश दशगुणाः षड्यधिकं शतं जीवमन्दांशाः । अष्टौ दशगुणाः अशीतिः
सितमन्दांशाः । जिना दशगुणाः शतद्वयं चत्वारिंशदधिकम् शनि-
मन्दांशाः । अङ्केनापि यथाक्रमं लिख्यते—

म	बु	वृ	शु	श
११०	२२०	१६०	८०	२४०

अंशानां त्रिंशता भागं हृते राश्यादीनि भौमादीनां मन्दोच्चानि । यथा—

३१२०
७१०
५१०
२१२०
८१०

अधुना शुक्रादीनां मन्दफल-संस्कारार्थमाह—

शुक्रस्य सूर्यवत् फलमिन्दुमुतस्य द्विसंगुणितम् ॥६॥

भौमस्य पञ्चगुणितं गुरोः स्वरांशेन संयुतं द्विगुणम् ।

सौरिर्मनुभागयुतं चतुर्गुणं शीघ्रकेन्द्रांशैः ॥७॥

शुक्रस्य सूर्यवत् सूर्येण तुल्यं सूर्यवत् । यथा सूर्यस्यापि कृतं फलं धनमृणं वा तथा शुक्रस्यापि करणीयमित्यर्थः । इन्दुसुतस्य द्विसंगुणितम् । इन्दुसुतो बुधस्तस्य द्वाभ्यां संगुणितम् । बुधस्य मन्दकर्माणि यत् फलं तद् द्विगुणं कार्यमित्यर्थः । भौमस्य पञ्चगुणितमिति । भौमस्य मन्दफलं पञ्चभिर्गुणनीयम् । यत् गुरोर्मन्दफलं तत् स्वकीयेन स्वरांशेन संयुतं द्विगुणं करणीयमित्यर्थः । सौरिर्मनुभागयुतं चतुर्गुणमिति । सौरिर्मन्दफलं मनुभागयुतं चतुर्दशभागाधिकं चतुर्गुणमित्यर्थः । एवंविधं तत् चतुर्गुणं चतुर्भिर्गुणनीयमित्यर्थः । शीघ्रकेन्द्रांशैरिति । शीघ्रकर्माणि केन्द्रं शीघ्रकेन्द्रम् । तस्यांशाः शीघ्रकेन्द्रांशाः तैः शीघ्रकेन्द्रांशैः । भौमोऽष्टयमांशैरित्येवमादिसम्बन्धो भविष्यतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । सूर्यवद् इति प्रत्येकस्य ग्रहस्य सम्बध्यते । शुक्रस्य केन्द्रात् पञ्चगुणाद्यैः खण्डकैः सूर्यवत् फलमानेयम् । तद्विगुणं बुधस्य मन्दफलं भवति । भौमस्य मन्दकेन्द्रात् पञ्चगुणाद्यैर्यत् फलमागतं तत् पञ्चगुणं भौमस्य मन्दफलं भवति । जीवस्य मन्दकेन्द्रात् पञ्चगुणाद्यैः फलमानेयं तद्विशिष्टं कृत्वा सप्तभिर्भजेत् । अत्राप्तं द्विगुणे पृथक्स्थे संयोज्य जीवमन्दफलं भवति । अत्र समासकरणात् ज्ञायते । यथा स्वरांशं द्विगुणे फले संयोज्यते । अथवा स्वरांशेन संयुतं कृत्वा द्विगुणं क्रियते । समासकरणाद् इति । सौरिर्मन्दकेन्द्रात् पञ्चगुणाद्यैः सूर्यवत् फलमानेयं तस्य पृथक्स्थस्य चतुर्दशभिर्भिर्भिर्गुणे यद्वाप्यते तत् पृथक्स्थे संयोज्य चतुर्गुणं कृत्वा शनेर्मन्दफलं भवति । शीघ्रकेन्द्रांशैरिति । भौमादीनां प्रत्येकस्य ग्रहस्य शीघ्रकर्माणि दर्शयिष्यामः । अथ शीघ्रकेन्द्रांशैर्भौमस्य स्फुटीकरणमाह—

भौमोऽष्टयमै रुद्रान् भुक्त्वा पूर्वोदितोरदैरकान् ।

खगुणैर्दशरूपगुणैः सप्तांशा मनुभिरर्द्धांशान् ॥८॥

धनमृणमग्निशशाङ्गैस्त्रीनष्ट्या भास्करानतो वक्त्री ।

नवभिस्त्रयोदशनगैर्द्वादशसाङ्गान् विलोमोऽतः ॥९॥

करणम् । इष्टदैवसिकमिष्टकालिकं मध्यमार्कं स्थापयेत् । यस्मात् स एव भौमस्य शीघ्रम् । ततोऽनन्तरं द्वितीयस्थाने इष्टदैवसिकमिष्टकालिकं

मध्यमं भीमं संस्थापयेत् । तस्मात् चारं भीमोऽष्टयमेः स्थापयेत् । ततः शीघ्रान् मध्यमं भीमं संशोध्य शीघ्रकेन्द्रं भवति । यस्माद् वक्ष्यति । शीघ्रं मध्योनकं केन्द्रमिति । शीघ्रकेन्द्रं भागपिण्डं कारयेत् । भागपिण्डाद् यदा अष्टाविंशतिर्भागा न शुध्यन्ते किञ्चिदवशिष्यते तदा भागपिण्डमेकादशभिः संशुष्याष्टाविंशतिभिर्विभज्यावासं फलं धनं भवति । तत्र भागादिः । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिभागाः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा एकादशभागा फलं धनं भवति । तस्मिन्साहनि भीमस्य पूर्वस्यां दिश्युदयो ज्ञेयः । एतच्च केन्द्रे यदा राशिस्थाने शुन्यं भागाष्टाविंशतिर्भवन्ति । तदा सम्भवति । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिभागाः शुध्यन्ते । ततः परं द्वात्रिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं द्वादशभिः सङ्गृह्य द्वात्रिंशता विभजेत् । अवासं भागादि एकादशसु संयोज्य फलं धनं भवति ।

२८	११	+
३२	१२	
३०	१०	
३१	७	
१४	०।३०	-
१३	३	
१६	१२	
८	१३	
७	१२।३०	-

अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिर्द्वात्रिंशच्च शुध्यन्ते ततः परं त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं दशाहतं कृत्वा त्रिंशता विभजेत् । अवासं भागाः त्रयोविंशतिषु संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डादष्टाविंशतिर्द्वात्रिंशत् त्रिंशच्च शुध्यन्ते । ततः परं एकत्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं सप्तहृतं एकत्रिंशता विभजेत् । अवासं भागादि त्रयस्त्रिंशत्सु संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिः, द्वात्रिंशत्, त्रिंशत्, एकत्रिंशत् च शुध्यन्ते । चतुर्दश च न शुध्यन्ते । तदा विकलस्यार्द्धा-शेनाहतस्य चतुर्दशभिर्भागे कृतेऽवासं चत्वारिंशत्सु संयोज्य फलं धनं स्यात् । अथ भागपिण्डात् अष्टाविंशतिः, द्वात्रिंशत्, त्रिंशत्, एकत्रिंशत्

चतुर्दश च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते तदा परं फलं धनं चत्वारिंशद्भागाः सार्धा भवन्ति । एतत् शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिचतुष्कं भवति भागाश्च पञ्चदश तदा परं फलं धनं भवति । परं च केन्द्रं ४।१५।०।०। अथ धनकेन्द्राधिकं शीघ्रकेन्द्रं भवति । तदा शीघ्रकेन्द्रात् धनकेन्द्रमपास्त्य शेषं भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् भागपिण्डात् यदा त्रयोदशभागपिण्डा न शुध्यन्ते तदा

विकलं त्रिभिः संगुण्य त्रयोदशभिर्विभजेत् । अवाप्तं फलमृणं भागादिर्भवति ।
तत् धनफलात् चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति । अथ
शेषभागपिण्डात् त्रयोदश शुध्यन्ते । ततः परं षोडश न शुध्यन्ते तदा विकलं
द्वादशाहतं षोडशभिर्विभज्यावाप्तं भागादिफलं त्रिषु संयोज्य यद् भवति
तत् चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभाग-
पिण्डात् त्रयोदश च षोडश च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा पञ्चदशभागा
ऋणं चत्वारिंशत्सार्द्धायां संशोध्य शेषं फलं धनं स्यात् । तस्मिन् दिने
भौमो वक्रो ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिपञ्चकं चतुर्दशभागाधिकं
भवति ॥५११४१०॥ अथ शेषभागपिण्डात् त्रयोदश षोडश च शुध्यन्ते । तदा
विकलं त्रयोदशहतं नवभिर्विभजेत् । अवाप्तं भागादिफलं पञ्चदशसु संयोज्य
यद् भवति तच्चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति । अथ
भागपिण्डात् त्रयोदश षोडश न च शुध्यन्ते । ततः परं सप्त न शुध्यन्ते ।
तदा विकलं द्वादशभिः सार्द्धैः संगुण्य सप्तभिर्विभजेत् । अवाप्तं भागादि
अष्टाविंशतौ संयोज्य यद् भवति तच्चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं
धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् त्रयोदश षोडश न च सप्त च शुध्यन्ते ।
न किञ्चिदवशिष्यते तदा फलं चत्वारिंशत्सार्द्धभागादि ऋणं भवति ।
धनफलात् चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संशोध्य न किञ्चिदवशिष्यते तदा
शोभनफलाभावः । एतच्च शोभ्रकेन्द्रे यदा राशिषट्कं भवति तदा सम्भवति
॥१०१०॥ अथ यदा शोभ्रकेन्द्रं राशिषट्काधिकं भवति ततस्तस्माद्
राशिषट्कमपास्य शेषं भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् भागपिण्डात् यदा
सप्त न शुध्यन्ते तदा विकलं द्वादशभिः सार्द्धैः संगुण्य सप्तभिर्भजेद्वाप्तं
भागादि ऋणं भवति । अथार्धचक्रोनात् भागपिण्डात् सप्त शुध्यन्ते ततः
परं नव न शुध्यन्ते तदा विकलं त्रयोदशभिः संगुण्य नवभिर्भजेत् ।
अवाप्तभागा द्वादशसु सार्द्धसु संयोज्य ऋणं फलं भवति । अथार्धचक्रोनाद्
भागपिण्डात् सप्त न च शुध्यन्ते । अतः परं न किञ्चिदवशिष्यते
तदा तस्मिन् दिने भौमो न वक्रो ज्ञेयः । एतत् शोभ्रकेन्द्रे यदा
राशिषट्कं षोडशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ॥११११०॥
अर्धचक्रोनाभागपिण्डात् सप्त शुध्यन्ते, ततः परं नव च शुध्यन्ते, ततः परं षोडश
शुध्यन्ते, अतः परं त्रयोदश न शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिभिः संगुण्य

त्रयोदशभिर्विभजित् । अवाप्तं समत्रिंशतः सार्द्धायाः संयोज्य फलमृणं भवति । अथ चक्रार्द्धानाद् भागपिण्डात्सप्त, नव, षोडश, त्रयोदश च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा चत्वारिंशत्सार्द्धाः परमकृष्णफलं भवति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिसप्तकं पञ्चदशभागा भवन्ति । केन्द्राद् ऋणकेन्द्रमपास्य शेषं भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् यदा चतुर्दश न शुध्यन्ते विकलस्य सार्द्धशिनाहतस्य चतुर्दशभिर्भागे हृतेऽवाप्तं भागादिफलं भवति । तच्चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संशोध्य फलमृणं भवति । अथ शेष-भागपिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते, अतःपरं एकत्रिंशच्च शुध्यन्ते, तदा विकलं सप्ताहतमेकत्रिंशता विभजित् । अवाप्तं भागा अर्धे संयोज्य फलं धनं भवति । तच्च चत्वारिंशतः सार्द्धायाः संशोध्य शेषफलमृणं भवति । अथ शेषभाग-पिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते । ततःपरमेकत्रिंशत् शुध्यन्ते । अतःपरं त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं दशाहतं त्रिंशता विभजित् । सप्तसु सार्द्धेषु संयोज्य फलं धनं भवति । तच्च चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संशोध्य शेषमृणफलं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् चतुर्दशैकत्रिंशत् द्वित्रिंशच्च शुध्यन्ते । अतःपरं न किञ्चिदवशिष्यते । तदैकोनत्रिंशत्सार्द्धा भागाः फलं धनं भवति । तच्च चत्वारिंशत्सार्द्धायाः संशोध्य शेषमृणं फलं भवति । तस्मिन् दिने भौमस्य पञ्चार्धेऽस्तमयो ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशेकादशकं द्विभागाधिकं भवति । ११।२।०।० तदा सम्भवति । अथ शेषभागपिण्डात् चतुर्दशैकत्रिंशद् त्रिंशद् द्वित्रिंशच्च शुध्यन्ते ततः परमष्टा-विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलमेकादशभिः संगुण्याष्टाविंशत्या भाग-मपहृत्यावासमेकोनत्रिंशत्सार्द्धायाः संयोज्य धनं भवति । एतच्चत्वारिंशत्-सार्द्धायाः संशोध्य शेषमृणं फलं स्यात् । अथ शेषभागपिण्डात् चतुर्दशैक-त्रिंशद् त्रिंशद् द्वित्रिंशद् द्विष्टाविंशतिश्च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा चत्वारिंशत्सार्द्धा भागाः फलं धनं भवति । तदृष्णफलाच्चत्वारिंशत्सार्द्धाया अपास्य न किञ्चिदवशिष्यते । तदापि शीघ्रफलाभावः एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिद्वादशकं भवति तदा सम्भवति १२।०।०।० । एवं यथासम्भवं शीघ्रफलसुत्पाद्य तच्चार्षं कार्यम् । तत्करणागते मध्यमे ग्रहे धनमृणं वा कार्यम् । कदेतुश्रूयते । धनफलादागतं धनं ऋणफलादागतं ऋणम् । एवं कृत्वैककर्मा भौमी भवति । यस्माद् वक्ष्यति शीघ्रफलार्थमनष्टमिति ।

ततस्तस्माद् राशिद्वयमंशकाश्च विंशतिः मन्दकेन्द्रं भवति । ततस्तस्मादर्थ-
वत् फलमानोय तत् पञ्चगुणं कार्यम् । यस्मादुक्तं भौमस्य पञ्चगुणितमिति ।
तदर्थं कार्यम् । एतदेककर्म्म संस्कृते मध्यमभौमे षड्राशूने जनमधिके
धनमिति । यस्माद् वक्ष्यति—मन्दफलाई चेति । ततस्तस्मात् द्विकर्म्म-
संस्कृताद् भौमान् मन्दोच्चमपास्य केन्द्रं भवति । तस्मादर्थवत् फलमानोय
तत् पञ्चगुणं कृत्वा सकलं करणागते मध्यमे षड्राशूने मन्दकेन्द्रे ऋण-
मधिके धनं कार्यम् । यस्मात् वक्ष्यति मन्दशीघ्रफले सकले मध्य इति ।
एवं कृते मन्दस्फुटो भौमो भवति । ततो मन्दस्फुटाद् भौमात् शीघ्र-
केन्द्रं भवति । यस्माद् वक्ष्यति । शीघ्रं मध्योनकं केन्द्रमिति । तस्मात्
पूर्ववत् शीघ्रफलमानोय तत् सकलं मन्दस्फुटे भौमे धनादागतं धनं कार्य-
मृणादागतं ऋणं कार्यम् । एवं कृते स्फुटो भौमो भवति । यस्माद् वक्ष्यति—
मन्दगोघ्रफले सकले मध्ये स्पष्ट इति । अथ भौमशीघ्रभुक्तिरियम् । ५८।८
अस्यां भौममध्यमभुक्तिमिमां ३१।२६ संशोध्य शेषं २०।४२ एतत् प्रथमकर्म्माणि
यत् ग्रहगुणकार आसात् तेन संगुण्य तेनैव भागापहारेण विभज्यावाप्तं
लिप्तादिफलम् । तदधिकृत्य धनादागतं धनं ऋणादागतं ऋणं कार्यं मध्यम
भुक्तावव । ततो भूयोऽपि द्वितीयगुणकारेण संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं
लिप्तादिफलं भवति । तत् पञ्चगुणं कृत्वार्धकार्यम् । तदेककर्म्मकृतायां भौम-
मध्यमभुक्तो मकरादिमन्दकेन्द्रे ऋणं कर्कादौ धनं कार्यम् । यस्माद् उक्तम्—
प्राग्वत् शुक्रादीनां क्षयधनधनहानयः स्वगतौ । एवं कृते द्विकर्म्मकृता भौमभुक्ति-
र्भवति । वा तृतीयकर्म्मोद्भव गुणकारेण संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं
लिप्तादिफलं भवति । तत् पञ्चगुणं कृत्वा सकलं कर्कादौ धनं मकरादौ
ऋणं कार्यम् । भौमभुक्तावव ३१।२६ एवं कृते मन्दस्फुटा भुक्तिर्भवति । तां
शीघ्रभुक्तेरपास्य अस्या ५८।८ शेषं चतुर्थकर्म्मोद्भवगुणकारेण संगुण्य तेनैव
भागहारेण विभज्यावाप्तलिप्तादिफलं भवति । तत् सकलं मन्दस्फुटायां
भुक्तौ धनागतं धनमृणागतं ऋणं कार्यम् । एवं कृते स्फुटा भौमभुक्तिर्भवति ।
यस्माद् वक्ष्यति । कार्यैवं स्फुटभुक्तिरिति । अथ चेद् ऋणगतफलमधिकं
स्वात् तदा विपरीतशोधनं कृत्वा वक्रा भुक्तिः स्यात् । एवं भौमभुक्ति-
स्फुटीकरणम् । अधुना शीघ्रकेन्द्राग्रेः बुधफलानयनमाह ।

एकीषुभिस्त्रयोदश भुक्त्वाऽभ्युदितोऽपरिण सोमसुतः ।

अष्टाग्निभिः स्वरान् शशिगुणैः सार्द्धांशकं स्वमृणमस्मात् ॥१०॥

षड्विंशत्या विषयान् वक्त्री नवभिर्दलाधिकं त्रितयम् ।

अपरिऽस्तमितस्तत्त्वैस्त्रयोदशांशान् विलोमः प्राक् ॥११॥

बुधचारान् संस्थापयेत् । तेषां स्थापना--

५१	१३	+
३८	७	
३१	११३०	
२६	५	-
८	३१३०	
२५	१३	

ततः शीघ्रान् मध्यमं बुधं संशोध्य शीघ्रकेन्द्रं भवति । ततः शीघ्रकेन्द्रं भागपिण्डीकार्यम् । यदि यस्मात् भागपिण्डादेकपञ्चाशच्च शुध्यन्ते ततो विकलं त्रयोदशभिः संगुण्य एकपञ्चाशता विभज्यावाप्तं भागादिफलं धनं स्यात् । अथ यदा भागपिण्डादेकपञ्चाशत् शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा त्रयोदशभागाः फलं धनं भवति । तस्मिंश्च दिने बुधः पश्चिमायां दिशि उदयं करोति । अथ भागपिण्डादेकपञ्चाशत् शुध्यन्ते, ततः परमष्टविंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं सप्तभिः संगुण्य अष्टविंशता विभज्यावाप्तं त्रयोदशसु संशोध्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डादेकपञ्चाशदष्टविंशच्च शुध्यन्ते ततः परमेकविंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं सार्द्धेन संगुण्य एकविंशता विभज्यावाप्तं भागादि विंशतौ संशोध्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डादेकपञ्चाशदष्टविंशद् एकविंशच्च शुध्यन्ते, न किञ्चिदवशिष्यते तदैकविंशतिर्भागाः सार्द्धाः परमफलं भवति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिचतुष्कं भवति तदा सम्भवति । ४।१।०।१। एतच्चनकेन्द्रे । यदा धनकेन्द्रात् शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्माद् धनकेन्द्रमपास्यावशेषं पिण्डीकार्यम् । तस्मात् भागपिण्डात् । अथ षड्विंशति न शुध्यन्ते

तदा विकलं पञ्चहृतं षड्विंशत्या विभज्यावाप्तं भागादिफलमृणं भवति । तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभाग-
पिण्डात् षड्विंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा फलं पञ्चभागा-
ऋणं भवति । तदेकविंशत्याः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं फलं धनं भवति ।
तस्मिन् दिने बुधो वक्रो ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिचतुष्कं षड्-
विंशतिभागाच्च भवन्ति । तदा सम्भवति ४।२६।०।० । अथ शेषभाग-
पिण्डात् षड्विंशतिः शुध्यन्ते अतःपरं नव न शुध्यन्ते तदा विकलं त्रिभिः
सार्द्धैः सङ्गृह्य नवविभज्यावाप्तं पञ्चसु संयोज्य फलमृणं भवति ।
तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य शेषफलं धनं भवति । अथ शेष-
पिण्डात् षड्विंशतिः शुध्यन्ते, नव च शुध्यन्ते, न किञ्चिदवशिष्यते, तदा
फलमष्टभागाः सार्द्धाः ऋणं भवति । तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य शेषं
फलं धनं भवति । तस्मिन् दिने पञ्चार्द्धं बुधस्यास्तमयो ज्ञेयः । एतच्च
शीघ्रकेन्द्रे राशिपञ्चकं पञ्चभागाधिकं भवति । तदा सम्भवति ५।५।०।० ।
अथ शेषभागपिण्डात् षड्विंशतिः नव च शुध्यन्ते अतःपरं पञ्चविंशति-
नं शुध्यन्ते तदा विकलं त्रयोदशाहृतं पञ्चविंशत्या विभज्यावाप्तं फलम्
अष्टसु सार्द्धेषु संयोज्य फलमृणं भवति । तदेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य
शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् षड्विंशतिः नव पञ्च-
विंशतिश्च शुध्यन्ते तदा एकविंशतिः सार्द्धा भागाः परमृणं फलं भवति ।
तदनं फलादेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य न किञ्चिदवशिष्यते । तदा
शीघ्रफलाभावः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिषट्के भवति । तदा सम्भवति
६।०।०।० । अर्द्ध-चक्रादधिकं शीघ्रकेन्द्रं भवति । तदार्द्धचक्रमपास्त्य शेषं
भागपिण्डिकाथ्यम् तस्माद् भागपिण्डात् यदा पञ्चविंशतिर्न शुध्यन्ते
तदा विकलं त्रयोदशभिः संगुह्य पञ्चविंशत्यावाप्तं भागादिफलमृणं
भवति । अथार्द्धचक्रोन्नतभागपिण्डात् पञ्चविंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते
तदा त्रयोदशभागाः फलमृणं भवति । तस्मिन् दिने पूर्वार्द्धं बुधोदयो
ज्ञेयः । एतच्च यदा केन्द्रे राशिषट्कं पञ्चविंशतिभागाधिकं भवति ।
तदा सम्भवति ६।२५।०।० । अथार्द्धचक्रोन्नाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशतिर्नव च
शुध्यन्ते, न किञ्चिदवशिष्यते । तदा षोडश भागाः सार्द्धाः फलमृणं
भवति । तस्मिन् दिने बुधोऽनुवक्रो ज्ञेयः । एतच्च यदा केन्द्रे राशिसप्तकं

चतुर्भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ७।४।०।०। अथार्धचक्रोऽन
 भागपिण्डात् पञ्चविंशतिर्नव च शुध्यन्ते। अतःपरं षड्विंशतिर्न
 शुध्यन्ते तदा विकलं पञ्चहृतं षड्विंशत्या विभज्यावासं षोडशसु सार्द्धेषु
 संयोज्य फलमृणं भवति। अथार्धचक्रोऽनभागपिण्डात् पञ्चविंशतिर्नव
 षड्विंशतिश्च शुध्यन्ते। अतःपरं किञ्चिद्भावशिष्यते। तदेकविंशतिः
 सार्द्धा भागाः परमफलमृणं भवति। एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राश्वष्टकं
 भवति तदा सम्भवति ८।०।०।०। एतद्वर्णकेन्द्राद् यदा केन्द्रमधिकं
 भवति तदा ऋणकेन्द्रं विशोध्य शेषं भागपिण्डोक्तार्थम्। तस्माद्
 भागपिण्डात् यदा एकत्रिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलमध्यहृतमेकत्रिंशता
 विभज्यावासं भागादिफलं धनं भवति। तद्वर्णफलाद् एकविंशतेः सार्द्धायाः
 अपास्य शेषफलमृणं भवति। अथ भागपिण्डादेकत्रिंशत् शुध्यन्ते, अतः
 परमष्टत्रिंशच्च शुध्यन्ते, तदा विकलं सप्तहृतमष्टत्रिंशत्या विभज्यावासमध्यहं
 संयोज्य फलं धनं भवति। तदेकविंशतेः सार्द्धायाः अपास्य शेषमृण-
 फलं भवति। अथ शेषभागपिण्डादेकत्रिंशदष्टत्रिंशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदव-
 शिष्यते। तदाष्टौ सार्द्धा भागाः फलं धनं भवति। तदेकविंशतेः सार्द्धायाः
 संशोध्य शेषं फलमृणं भवति। अत्र च दिने पूर्वार्धे बुधस्यास्तमयः।
 एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिदशकं नवभागाधिकं भवति तदा सम्भवति
 १०।८।०।०। अथ शेषभागपिण्डादेकत्रिंशदष्टत्रिंशच्च शुध्यन्ते। एक-
 पञ्चाशच्च शुध्यन्ते। तदा विकलं त्रयोदशहृतमेकपञ्चाशता विभज्या-
 वासमष्टसु सार्द्धेषु संयोज्य फलं धनं भवति। तदेकविंशतेः सार्द्धायाः
 संशोध्य शेषं फलमृणं भवति। अथ शेषभागपिण्डादेकत्रिंशदष्टत्रिंशद्
 एकपञ्चाशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदेकविंशतेः सार्द्धा भागाः फलं
 धनं भवति। तद्वर्णफलादेकविंशतेः सार्द्धायाः संशोध्य न किञ्चिदवशिष्यते।
 तदा शीघ्रफलाभावः। एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिद्वादशकं भवति तदा
 सम्भवति १२।०।०।०। एवं यथासम्भवं भागादिफलं शीघ्रमुत्पाद्य तदर्थं
 कार्यम्। तस्माद्धमे बुधे धनादागतं धनमुत्पादादागतमृणं कार्यम्।
 ततस्तस्माद् राशिसप्तकं दशभागाधिकं मन्दोच्चमपास्य शेषं मन्दकेन्द्रं भवति।
 तस्मादूर्ध्वत् फलमानीय तद् द्विगुणं कार्यम्। इन्दुसुतस्य द्विगुणमिति
 वचनात्। ततस्तद्वर्धं कार्यम्। तदेककर्कसंस्कृते षट् राश्यान् मन्दकेन्द्रे

ऋणम् । षड्राश्वधिके धनं कार्यम् । ततस्तस्माद् भूयोऽपि मन्दोच्चमपास्य
केन्द्रं कार्यम् । तस्मादर्थवत् फलमानीय तत् द्विगुणं कृत्वा सकलं
करणागते मध्यमे बुधे षड्राश्व्यने केन्द्रे ऋणमधिके धनं कार्यम् ।
एवं कृते बुधो मन्दस्फुटो भवति । ततस्तं शीघ्रादपास्य शीघ्रकेन्द्रं
कार्यम् । तस्मात् प्राग्वत् फलमानीय तत् सकलं मन्दस्फुटे बुधे
धनमृणं वा कार्यम् । एवं कृते स्पष्टो बुधो भवति । अथ शीघ्रभुक्ति
२४५।३२। अस्याः बुधभुक्तिमिमां ५८।८ संशोध्य शेषं १८६।२४। एतत्
प्रथमकेन्द्रोद्भवगुणकारिण संगुण्य तद्भागापहारेण विभज्यावासं लिप्तादिफलं
भवति । तदधिकृत्य धनादागतं धनमृणादागतं ऋणं कार्यम् ।
बुधमध्यमभुक्तावत्र ५८।८। अथ द्वितीयकर्णोद्भवगुणकारिण संगुण्य नवभिः
शतैर्विभज्यावासं लिप्तादिफलं भवति । तद्विगुणोक्त्यार्थकार्यम् । तदेक-
कर्णसंस्कृतायां बुधभुक्तौ कर्कटादौ मन्दकेन्द्रे धनं मकरादौ ऋणं कार्यम् ।
ततस्तद् द्विकर्णकृतां भुक्तिं तृतीयकर्णोद्भवगुणकारिण संगुण्य नवभिः
शतैर्विभज्यावासं लिप्तादिफलं भवति । तद् द्विगुणं कृत्वा सकलं कर्कटादौ
केन्द्रे धनं मकरादौ ऋणं कार्यं बुधस्य मध्यमगतावत्र ५८।८। एवं कृते
• मन्दस्फुटा भुक्तिर्भवति । ततस्तां बुधशीघ्रगतेरस्या २४५।३२ अपास्य
चतुर्थकर्णोद्भवगुणकारिण संगुण्य तद्भागहारेण विभज्यावासं लिप्तादिफलं
तत् सकलं मन्दस्फुटायां भुक्तौ धनादागतं धनं ऋणादागतमृणं
कार्यम् । एवं कृते स्फुटभुक्तिर्भवति । अथ चेष्टणादागतं मन्दस्फुटभुक्तेः
सकाशादधिकं फलं भवति । तदा विपरीतशोधनं कृत्वा तत्र वक्रा
भुक्तिर्भवति । एवं बुधस्फुटीकरणम् । अधुना शीघ्रशीघ्रैर्विष्य
फलानयनमाह ।

मनुभिः सत्यं शौ द्वौ भुक्त्वा प्रागुद्गतः खवेदैः षट् ।

षट्कृत्या त्रीन् धृत्या दशलिप्ता धनमृणोक्तिरतः ॥१२॥

द्विकयमलैरध्यङ्गं वक्रौ मनुभिर्द्वयं नखैश्चतुरः

अष्ट्या चतुरो भागान् विपरीतमतः पुनर्जीवः ॥१३॥

१४	२।२०
४०	६
३६	३
१८	०।१०
२२	१।३०
१४	२
२०	४
१६	४

करणम् । दृष्टदैवसिकमिष्टकालिकं मध्यमाकं संख्याप्य यस्मान् मध्यम-
जीवस्य अर्क एव शीघ्रम् । ततोऽनन्तरं द्वितीयस्थाने मध्यमं जीवं स्थापयेत् ।
जीवचारं चान्यत्र स्थाने लिखनीयमिति । ततः शीघ्रान् मध्यमजीवं संशोध्य
शीघ्रकेन्द्रं भवति । तद् भागपिण्डं कृत्वा तस्मात् यदा चतुर्दश न
शुध्यन्ते तदा विकलमंशहयेन सन्निभागेन संगुण्य चतुर्दशभिर्विभज्यावाप्तं
भागादिफलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते । न
किञ्चिदवशिष्यते तदा सन्निभागद्वयं फलं धनं भवति । अत्रैवाङ्गि पूर्वस्यां
दिशि जीवस्योदयो ज्ञेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे भागचतुर्दशकं भवति
तदा सम्भवति ०।१४।०।०। अथ भागपिण्डात् चतुर्दश शुध्यन्ते । चत्वारिंशच्च
शुध्यन्ते । तदा विकलं षड्भिः संगुण्य चत्वारिंशता विभज्यावाप्तं सन्निभागे
भागद्वये संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डाच्चतुर्दश चत्वारिंशच्च
शुध्यन्ते षट्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिगुणं षट्त्रिंशता विभज्यावाप्तं
भागादिफलं सन्निभागे भागाष्टके संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात्
चतुर्दश चत्वारिंशत् षट्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । अतः परमष्टादश न शुध्यन्ते । तदा
विकलं लिप्तादशकेन ०।१०। संगुण्याष्टादशभिर्विभज्यावाप्तं सन्निभागेऽष्टादशसु
संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डाच्चतुर्दश चत्वारिंशत् षट्त्रिंश-
दष्टादश च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा परमफलमेकादशभागाः
सार्धा भवन्ति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे रात्रिद्वयमष्टादशभागशिकं भवति

तदा सम्भवति ३।१८।०।०। एतद् धनकेन्द्रम् । यदा धनकेन्द्रात् शीघ्रकेन्द्र-
मधिकं भवति । ततस्तस्मात् धनकेन्द्रमपास्यावशेषं भागपिण्डं कार्यम् ।
ततो यद्यवशेषभागपिण्डात् द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलमध्यर्धेन संगुण्य
द्वाविंशत्या विभज्यावाप्तं भागादिफलमृणं भवति । तद् धनफलादेकादश
सार्द्धेभ्योऽपास्य शेषं धनं फलं भवति । अथ शेषपिण्डात् द्वाविंशतिः
शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा सार्द्धभागा कृणं भवति । तद्
भागैकादश सार्द्धेभ्योऽपास्य शेषं फलं धनं भवति । तत्राहनि
जोवो वक्त्रो ज्ञेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिचतुष्टयं दशभागाधिकं
भवति तदा सम्भवति ४।१०।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् द्वाविंशतिः
शुध्यन्ते चतुर्दश न शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य चतुर्दशभि-
र्विभज्यावाप्तं भागाद्यमध्यर्धेन संयोज्य फलमृणं भवति । तदेकादश-
सार्द्धेभ्योऽपास्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् द्वाविंशतिः
चतुर्दश च शुध्यन्ते । अतः परं विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलं चतुर्भिः
संगुण्य विंशत्या विभज्यावाप्तं भागादिफलं त्रिषु सार्द्धेषु संयोज्य फलमृणं
भवति । तदेकादशसार्द्धेभ्योऽपास्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभाग-
पिण्डात् द्वाविंशतिश्चतुर्दशविंशतिः षोडश च शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते ।
तदा एकादशभागाः सार्द्धाः परमफलमृणं भवति । तद् धनफलादेकादश
सार्द्धेभ्योऽपास्य न किञ्चिद् भवति तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे
यदा राशिषट्कं स्यात् तदा सम्भवति । ६।०।०।०। अथ शीघ्रकेन्द्र-
मर्धचक्रादधिकं भवति । ततस्तस्मादधर्धचक्रमपास्यावशेषं भागपिण्डं
कार्यम् । ततस्तस्माद् भागपिण्डात् यदा षोडश न शुध्यन्ते तदा
विकलं चतुर्भिः संगुण्य षोडशभिर्विभज्यावाप्तं भागादिफलमृणं भवति ।
अथार्धचक्रानाद् भागपिण्डात् षोडश शुध्यन्ते । अतः परं विंशतिर्न शुध्यन्ते ।
तदा विकलं चतुर्भिः संगुण्य विंशत्या विभज्यावाप्तं भागादिफलं चतुर्षु
संयोज्य ग्राह्यमृणं भवति । अथार्धचक्रानाद् भागपिण्डात् षोडश विंशतिश्च
शुध्यन्ते । अतः परं चतुर्दश न शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य
चतुर्दशभिर्विभज्यावाप्तं फलमष्टसु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्ध-
चक्रानाद् भागपिण्डात् षोडश विंशतिश्चतुर्दश च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते
तदा दश भागाः फलमृणं भवति । तच्च च दिने जीवोऽनुवक्त्रो ज्ञेयः ।

एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिसप्तकं विंशतिभागाधिकं भवति । तदा
सम्भवति ७।२।०।०।

अथार्धचक्रोनाद् भागपिण्डात् षोडश विंशतिसप्ततुर्दश च शुध्यन्ते ।
द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलमध्यर्धेन संगुण्य द्वाविंशत्या विभज्या-
वाप्तं भागादि दशसु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्धचक्रोनाद् भाग-
पिण्डात् षोडश विंशतिः सप्ततुर्दश द्वाविंशतिश्च शुध्यन्ते । न किञ्चि-
दवशिष्यते । तदा परमफलमेकादशभागाः सार्द्धाः फलमृणं भवति ।
एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्यष्टकं द्वादशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति
८।१२।०।०। एतदृणं केन्द्रम् । ऋणकेन्द्राद् यदा शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति
ततस्तस्मादृणकेन्द्रमपास्य शेषं भागपिण्डीकार्यम् । तस्माद् भागपिण्डात्
यदाष्टादश न शुध्यन्ते, तदा विकलं लिप्तादशकेन संगुण्याष्टादशभि-
र्विभज्यावाप्तं फलं धनं भवति । तद् ऋणादेकादशसार्द्धेभ्योऽपास्य शेषं
फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डादष्टादश शुध्यन्ते षट्त्रिंशच्च
शुध्यन्ते तदा विकलं त्रिभिः संगुण्य षट्त्रिंशता विभज्यावाप्तं दशसु
लिप्तासु संयोज्य फलं धनं भवति । तदृणफलादेकादशसार्द्धेभ्योऽपास्य
शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डादष्टादश षट्त्रिंशच्च शुध्यन्ते
ततः परं चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं षड्भिः संगुण्य चत्वारिंशता
विभज्यावाप्तं दशक्रियाधिकेषु त्रिषु संयोज्य फलं धनं भवति । तदृण-
फलादेकादशसार्द्धेभ्योऽपास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डा-
दष्टादश षट्त्रिंशच्चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा नव
भागाः षड्भागसहिताः फलं धनं भवति । तदृणफलादेकादशसार्द्धे-
भ्योऽपास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् षष्टादशषट्-
त्रिंशच्चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा नव भागाः षड्-
भागसहिताः फलं धनं भवति । तदृणफलादेकादशसार्द्धेभ्योऽपास्य शेषं
फलमृणं भवति । तस्मिन्साहस्रि पञ्चार्धे जीवस्त्रास्तमयो ज्ञेयः । एतच्च
यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्येकादशकं षोडशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ।
११।१६।०।०। अथ शेषभागपिण्डादष्टादश षट्त्रिंशत् चत्वारिंशच्च शुध्यन्ते
ततः परं सप्ततुर्दश न शुध्यन्ते । तदा विकलं भागद्वयेन संगुण्य सप्ततुर्दशभि-
र्विभज्यावाप्तं भागादि नवसु षड्भागाधिकेषु संयोज्य फलं धनं भवति ।

तदष्टादेकादश साहस्रोऽपास्य शेषमृणफलं भवति । अथ शेषभागपिच्छा-
दष्टादश षट्त्रिंशत् चत्वारिंशच्चतुर्दश च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते ।
तदेकादशभागाः साक्षाः परमफलं धनं भवति । तदष्टफलादेकादशसाहस्र-
भ्योऽपास्य न किञ्चिदवशिष्यते । तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च शीघ्र-
केन्द्रे राशिद्वादशकं भवति । १२।०।०।० एवं यथासम्भवमादिशीघ्रफलं
कृत्वा तदर्धकित्य पृथक् मध्यमे जीवे धनादागतं धनमृणादागतमृणं
कार्यम् । ततस्तस्माद् राशिपञ्चकं दशभागाधिकं मन्दोच्चमपास्य मन्द-
केन्द्रं भवति । ततस्तस्मादर्कवत् फलमानीय तदधः कृत्वा सप्तभि-
र्विभजेत् । लब्धं लिप्ताद्यर्कस्य द्विगुणे संयोज्य तदर्धकार्यम् । एतदेक-
कर्णसंस्थिते जीवे षड्राशूने केन्द्रे ऋणमधिके धनं कार्यम् । ततस्त-
स्मात् स्फुटात् भूयोऽपि मन्दोच्चमपास्य मन्दकेन्द्रं कार्यम् । तस्मादर्कवत्-
फलमानीय तदधः कृत्वा सप्तभिर्विभज्य लब्धं लिप्ताद्यर्कस्य द्विगुणे संयोज्य
मन्दफलम् । तत् सकलं करणागते जीवे षड्राशूने केन्द्रे ऋणमधिके
धनं कार्यम् । एवं कृते मन्दस्फुटो जीवो भवति । ततः
शीघ्रादपास्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा तस्मात् प्रथमवत् फलमानीय तत्सकलं
मन्दस्फुटे जीवे धनमृणं वा कार्यम् । एवं कृते जीवः स्फुटो
भवति । अथ जीवशीघ्रभुक्तेरस्याः ५८।८। जीवस्य मध्यमभुक्तिरिमां ५।०
संशोध्य शेषं ५८।८ एतत् प्रथमकर्णोद्भवगुणकारेण संगुण्य तेनैव भागहारेण
विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं भवति । तदर्धकित्य धनादागतं धनं ऋणादा-
गतम् ऋणं कार्यम् जीवस्य मध्यमभुक्तावच ४।५८। एतद्वितीय-
कर्णोद्भव-गुणकारेण संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं
मकरादौ मन्दकेन्द्रे ऋणं कर्कटादे धनं कार्यम् । एवं कृते मन्दस्फुटा
जीवभुक्तिर्भवति । ततस्तां शीघ्रभुक्तेरस्याः ५८।८ संशोध्य शेषं चतुर्थ-
कर्णोद्भव-गुणकारेण संगुण्य तेनैव भागहारेण विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं
भवति । तद् धनादागतं धनं ऋणादागतं ऋणं कार्यं सकलम् ।
मन्दस्फुटायां जीवभुक्तौ कृत्वा स्फुटा जीवभुक्तिर्भवति । एवं जीवस्फुटो-
करणम् । अधुना शीघ्रकेन्द्राग्नेः शुक्लस्य फलानयनमाह ।

भुक्तोदितो जिनैर्दशपञ्चान्नन्दाग्निभिर्भृगुसुतोऽष्टिम् ।
 त्रिगुणैः सूर्यान् त्रिघनेन सप्त धृत्या सपादांशम् ॥१४॥
 स्वमृणं त्रैकैश्चतुरः पादाभ्यधिकान् भवैर्दिशो वक्त्रो ।
 सूर्यैर्जिनानदृश्य स्त्रिभिरष्टौ प्राक् विलोममतः ॥१५॥

शुक्रकरणम् । इष्टदेवसिकमिष्टकालिकं सितशीघ्रं संस्थाप्य तदनन्तरं
 द्वितीये स्थाने मध्यमार्कं स्थापयेत् । ततः शीघ्रान् मध्यमसितमपास्य शीघ्र-
 क्रेन्द्रं भवति ।

तद् भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् यदि चतुर्विंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलं
 दशभिः संगुण्य चतुर्विंशत्या विभज्यावाप्तं धनं भवति ।
 अथ भागपिण्डाच्चतुर्विंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदव-
 शिष्यते । तदा दशभागाः धनं भवति । अथ दिने
 पञ्चाङ्गं शुक्रोदयो ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रक्रेन्द्रे यदा
 चतुर्विंशतिभागा भवन्ति १०।२४।०।०।

२४	१०	
३८	१६	
३३	१२	+
२७	७	
१८	१।१५	
१३	४।१५	
११	१०	-
१२	२५	
३	-	

अथ भागपिण्डात् यदा चतुर्विंशतिः शुध्यन्ते । ततः
 एकोनचत्वारिंशच्च शुध्यन्ते तदा विकलं षोडशभिः
 संगुण्य एकोनचत्वारिंशता विभज्यावाप्तं भागादिफलं दशसु संयोज्य फलं
 धनं भवति । अथ भागपिण्डात् चतुर्विंशतिरेकोनचत्वारिंशच्च शुध्यन्ते ।
 अतः परं त्रयस्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वादशभिः संगुण्य त्रयस्त्रिंशता
 विभज्यावाप्तं भागा षट्त्रिंशत्यां संयोज्य फलं धनं भवति । अथ
 भागादिपिण्डाच्चतुर्विंशतिरेकोनचत्वारिंशच्चयस्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । अतः परं
 सप्तविंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलं सप्तहस्तं सप्तविंशत्या विभज्यावाप्तं भागा-
 षष्ट-त्रिंशत्सु संयोज्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् चतुर्विंशदि-
 षष्टचतुष्कं शुध्यते । ततोऽष्टादश न शुध्यन्ते तदा विकलं सपादांशेन हस्त-
 मष्टादशभिः विभज्यावाप्तं भागादि पञ्चचत्वारिंशता संयोज्य फलं धनं भवति ।
 अथ भागपिण्डात् चतुर्विंशत्यादि पञ्च शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा
 षट्चत्वारिंशद्भागाः सपादांशाः परमफलं धनं भवति । एतच्च यदा शीघ्र-
 क्रेन्द्रे रात्रिचतुष्कमेकविंशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति । ४।२१।०।०
 एतद् धनक्रेन्द्रम् । यदा धनक्रेन्द्रात् शीघ्रक्रेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्मात्

धनकेन्द्रमपास्य शेषं भागपिण्डीकार्यम् । ततस्तस्मात् शेषभागपिण्डात् यदा
 त्रयोदश न शुध्यन्ते तदा विकलं चतुर्भिः सपादैः संगुण्य त्रयोदशभि-
 र्विभज्यावासं भागादिफलमृणं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः
 संशोध शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् त्रयोदश शुध्यन्ते ।
 अतः परमेकादश न शुध्यन्ते । तदा विकलं दशभिः संगुण्य एकादशभि-
 र्विभज्यावासं भागादि चतुर्षु सपादेषु संयोज्य फलमृणं भवति । तत्
 षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोध शेषं फलं धनं स्यात् । अथ शेषभाग-
 पिण्डात् त्रयोदशैकादश च शुध्यन्ते, न किञ्चिदवशिष्यते । तदा चतुर्दश-
 भागाः सपादाः फलमृणम् । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोध शेषं
 धनं फलं भवति । अत्र चाङ्गि शुक्रो वक्त्री ज्ञेयः । एतद् यदा शीघ्रकेन्द्रे
 राशिषष्ठकं पञ्चदशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ५।१५।०।०। अथ शेष-
 भागपिण्डात् त्रयोदश एकादश च शुध्यन्तेऽतः परं द्वादश न शुध्यन्ते तदा
 विकलं चतुर्विंशत्या संगुण्य द्वादशभिर्विभज्यावासं भागादि चतुर्दशसु
 सपादेषु संयोज्य फलमृणं भवति । तत् षट्चत्वारिंशत्-सपादायाः संशोध
 शेषं फलं धनं भवति । तस्मिंश्चाङ्गि शुक्रस्य पश्चिमाहोस्तमयो ज्ञेयः ।
 एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिषष्ठकं सप्तविंशतिभागाधिकं भवति तदा सम्भवति
 ५।२७।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् त्रयोदशैकादश द्वादश च शुध्यन्ते ।
 अतः परं त्रयं न शुध्यन्ते । तदा विकलमष्टाभिः संगुण्य त्रिभिर्विभज्यावासं
 भागादि अष्टविंशत्सपादायाः संयोज्य फलमृणं भवति । तत् षट्-
 चत्वारिंशतः सपादायाः संशोध शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभाग-
 पिण्डात् त्रयोदशदि त्रीणि खण्डानि शुध्यन्तेऽतः परं न किञ्चिदवशिष्यते । षट्-
 चत्वारिंशद् भागाः सपादाः परमफलमृणं भवति । तद् धनफलान् षट्-
 चत्वारिंशतः सपादायाः संशोध न किञ्चिद् भवति । तदा शीघ्रकेन्द्रफलाभावः
 स्यात् । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिषष्ठकं भवति तदा सम्भवति ६।०।०।०। अथार्ध-
 चक्रात् शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति । तदाहर्चक्रमपास्यशेषं भागपिण्डं कार्यम् ।
 तस्माद् भागपिण्डात् त्रयः न शुध्यन्ते तदा विकलमष्टतं त्रिभिर्विभजेत् ।
 लब्धंभागादिफलमृणं भवति । अथार्धचक्रात् भागपिण्डात् त्रयः
 शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदाष्टभागादिफलं ऋणं भवति । तच्च
 च दिने पूर्वार्धे शुक्रसोदयो ज्ञेयः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिषष्ठके

विभागाधिके सम्भवति ६।३।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् त्रयः शुधन्ते, ततो द्वादश न शुधन्ते तदा विकलं चतुर्विंशत्या संगुण्य द्वादशभिः विभज्यावाप्त-
मष्टसु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्धचक्रोनात् भागपिण्डात् त्रयो द्वादश
एकादश च शुध्यन्ते । त्रयोदश न शुध्यन्ते तदा विकलं चतुर्भिः सपादेः संगुण्य
त्रयोदशभिर्विभज्याप्तं भागादि द्वाचत्वारिंशता संयोज्य फलमृणं भवति ।
अथार्धचक्रोनाद् भागपिण्डात् त्रयादिखण्डत्रयं शुध्यते न किञ्चिदवशिष्यते तदा
षट्चत्वारिंशद्भागाः सपादाः परमफलमृणं भवति । एतच्च श्रीघ्नक्रेन्द्रे राशि-
सप्तकं नवभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ७।८।०।० एतद् ऋणकेन्द्रम्
तद्वर्णकेन्द्रात् यदा श्रीघ्नक्रेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्माद् ऋणकेन्द्रम-
पास्यावशेषं भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् भागपिण्डाद् यदाष्टादश न शुध्यन्ते
तदा विकलं सपादांशेन संगुण्याष्टादशभिः विभज्यावाप्तं भागादिफलं
धनं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधय शेषं फलमृणं भवति ।
अथ शेषभागपिण्डात् षष्टादश शुध्यन्तेऽतः परं सप्तविंशतिर्न शुधन्ते ।
तदा विकलं सप्तहत्तं सप्तविंशत्या विभज्याप्तं भागादि सपादांशे संयोज्य
फलं धनं भवति । तद्वर्णकेन्द्रात् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधय
शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् षष्टादश सप्तविंशतिश्च
शुधन्तेऽतः परं त्रयस्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वादशभिः संगुण्य
त्रयस्त्रिंशता विभज्यावाप्तं भागाद्यष्टसु सपादेषु संयोज्य फलं
धनं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधय शेषं फलमृणं
भवति । अथ शेषभागपिण्डाद् द्वादशादि-खण्डत्रयं शुधते । ततः
एकोनचत्वारिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं षोडशभिः संगुण्य एकोनचत्वारिं-
शता विभज्यावाप्तं भागादि सपाद्विंशत्या संयोज्य फलं धनं भवति ।
तत् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोधय ऋणं फलं भवति । अथ शेषभाग-
पिण्डात् षष्टादशादि चत्वारि खण्डानि शुध्यन्ते । न किञ्चिदवशिष्यते ।
तदा षट्चत्वारिंशद्भागाः सपादाः फलं धनं भवति । तत् षट्चत्वारिंशतः
सपादायाः संशोधय शेषं फलमृणं भवति । तस्मिंश्चाहनि शुक्लं स्यात्तमयो
र्षेः पूर्वस्याम् । एतच्च श्रीघ्नक्रेन्द्रे राशेकादशकं षड्भागाधिकं भवति ।
तदा सम्भवति ११।६।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् षष्टादशादि चत्वारि
खण्डानि शुधन्ते । ततश्चतुर्विंशतिर्न शुधन्ते तदा विकलं दशभिः संगुण्य

चतुर्विंशत्या विभज्यावाप्तं भागादि षट्त्रिंशत्सपादेषु संशोध्य
फलं धनं भवति । ततः षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोध्य शेषशून्यं
फलं भवति । अथ शेषभागपिण्डादष्टादशादि पक्षैव शून्यन्ते न किञ्चि-
दवशिष्यते । तदा षट्चत्वारिंशद्भागाः सपादाः परमफलं धनं भवति ।
तद्वृणफलात् षट्चत्वारिंशतः सपादायाः संशोध्य न किञ्चिद् भवति ।
तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिद्वादशकं भवति तदा
सम्भवति १२।०।०।०। एवं च यथासम्भवं भागादिशीघ्रफलमुत्पाद्य तदर्धोज्ञत्वं
मधामे शुके धनशून्यं कार्यम् । ततः तस्माद् राशिद्वयमंशकाश्च विंशतिः
शुक्लस्य मन्दोच्चं विशेष्य केन्द्रे कार्यम् । तस्मादकंशत् फलमानीय
तदर्धकार्यं तदेककर्णसंस्कृते शुके षड्राशूने मन्दकेन्द्रे ऋणं षड्राश्राधिके
धनं कार्यम् । तस्माद् भूयोऽपि मन्दोच्चं विशेष्य केन्द्रे कार्यम् ।
तस्मात् भूयोऽपि अकंशत् फलमानीय तत् सकलं करणागतं शुके षड्राशूने
मन्दकेन्द्रे ऋणमधिके धनं ज्ञत्वा मन्दस्फुटः शुक्रो भवति । ततस्तं
शीघ्रकेन्द्रादपास्य शीघ्रकेन्द्रं कार्यम् । तस्मात् प्रथमवत् फलमानीय तत्सकलं
मन्दस्फुटे शुके धनादागतं धनशून्यादागतं ऋणं ज्ञत्वा शुक्लः स्फुटो भवति ।
अथ सितशीघ्रभुक्तेरस्याः ८६।८ सितमध्यमभुक्तिमिमं ५८।८ संशोध्य शेषं
१७।० एतत् प्रथमकर्णाद्वय-गुणकारिण्य संगुण्य तेनैव भागद्वारेण विभज्यावाप्तं
क्षितादिफलं तदर्धोज्ञत्वं धनशून्यं वा कार्यं सितमध्यामभुक्तावन्न ५८।८ ।
ततो द्वितीयकर्णाद्वय-गुणकारिण्य संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं क्षितादि-
फलं तदर्धोज्ञत्वं एककर्णसंस्कृतायां सितमध्यामभुक्ती मकरादौ मन्दकेन्द्रे
ऋणं कर्कटादौ धनं ज्ञत्वा ततस्तं द्विकर्णस्फुटां तृतीयकर्णाद्वय-गुणकारिण्य
संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं क्षितादिफलं मकरादौ केन्द्रे ऋणं कर्कटादौ
धनं कार्यं सितमध्यमभुक्तावन्न ५८।८ । ततस्तं शीघ्रभुक्तेरस्याः ८६।८
संशोध्य चतुर्थकर्णाद्वयगुणकारिण्य संगुण्य तेनैव भागद्वारेण विभज्यावाप्तं
क्षितादिफलं तत् सकलं मन्दस्फुटायां भुक्ती धनादागतं धनं ऋणादागतं
ऋणं कार्यम् । एवं शुक्रभुक्तिः स्फुटा स्यात् । अथ षेष्टादागतमधिकं स्यात्
तदा विपरीतशोधनं ज्ञत्वा वक्रा भुक्तिर्भवति । एवं शुक्रस्फुटीकरणम् ।
अधुना ग्रनेः शीघ्रकेन्द्रयोः फलानयनमाह—

विंशत्या द्वौ भुक्तौ प्रागुदितो रसहुतांशनैस्त्रितयम् ।

खयमेवंशकमेकं नखैस्त्रिभागांशकं स्वमृणम् ॥१६॥

विंशत्यांशतः शं वक्रौ सप्तदशभिः शनिर्भागम्

द्वाविंशत्या द्वितयं तच्चैस्त्रितयं विलोमोऽतः ॥१७॥

शनेः करणम् । इष्टदैवसिकमिष्टकालिकं मध्यमाकं स्थापयेत् । यस्मात्

२०	२
३६	३
२०	१
२०	०।२०
२०	०।२०
१७	१
२२	२
२५	३

स एव शनेः शीघ्रम् । ततोऽनन्तरं द्वितीयस्थाने मध्यमं शनिं स्थापयेत् । शनिचारस्य स्थापनं (यथा पाश्चै) । ततः शीघ्रात् मध्यमं शनिं संशोध्य शीघ्रकेन्द्रं भवति । तत् भागपिण्डकार्यम् । तस्मात् भागपिण्डात् विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य विंशत्या विभज्यावाप्त-भागादिफलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् यदा विंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा भागद्वितयं धनं फलं भवति । तस्मिंश्चाह्नि शनिः पूर्वार्द्धे उदेति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे विंशतिभागा भवन्ति ०।२०।०।० ।

अथ भागपिण्डात् विंशतिः शुध्यन्ते । अतः परं षट्त्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिभिः संगुण्य षट्त्रिंशता विभज्यावाप्तं भागादि द्वितये संशोध्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् विंशतिः षट्त्रिंशच्च शुध्यन्तेऽतः परं विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा विकलमेकगुणं विंशत्या विभज्यावाप्तं भागादि पञ्चसु संशोध्य फलं धनं भवति । अथ भागपिण्डात् विंशत्यादीनि त्रीणि शुध्यन्ते । ततो विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा तद्विकलं त्रिभागांशिन संगुण्य विंशत्या विभज्यावाप्तं भागादि षट्सु संशोध्य धनं फलं भवति । अथ भागपिण्डात् विंशत्यादि चत्वारि शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा बहुभागांशिभागांशिकाः परं फलं धनं भवति । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे यदा राशिष्वयं षट्भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ३।६।०।० । एतच्चनकेन्द्रम् । यदा धनकेन्द्रात् शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा तस्माद् धनकेन्द्रमपास्तं शिवं भागपिण्डं कार्यम् । तस्माद् भागपिण्डात् विंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा

विक्रमं त्रिभागांशेन संगुण्य विंशत्या विभज्यावाप्तं भागादिफलमृणं भवति । तद् धनफलात् षड्भ्यस्त्रिभागाधिकेभ्योऽपास्य शेषं फलं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिः शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते । तदा त्रिभागांशकं फलमृणं भवति । तन्निभागाधिकेभ्यः षड्भागेभ्योऽपास्य शेषं धनं फलं भवति । तस्मिंश्चाहनि शनिर्वक्रोभवति । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशि-
त्रितयं षड्विंशतिभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ३।२६।०।०। अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिः शुध्यन्तेऽतः परं सप्तदश न शुध्यन्ते तदा विकलमेक-
गुणं सप्तदशभिर्विभज्यावाप्तं भागादि त्रिभागांशेन संयोज्य फलमृणं भवति । तद् धनफलात् सत्रिभागषड्भागेभ्योऽपास्य शेषं धनं स्यात् । अथ शेषभाग-
पिण्डात् विंशतिः सप्तदश च शुध्यन्तेऽतः परं द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते । तदा तद्विकलं द्वाभ्यां संगुण्य द्वाविंशत्या विभज्यावाप्तं भागादि सत्रिभागांशेन संयोज्य फलमृणं भवति । तत् षड्भ्यस्त्रिभागाधिकेभ्योऽपास्य शेषं धनं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशत्यादि चोपि शुध्यन्ते । पञ्चविंशति-
र्न शुध्यन्ते । तदा विकलं त्रिभिः संगुण्य पञ्चविंशत्या विभज्यावाप्तं भागादि सत्रिभागेषु त्रिषु संयोज्य मृणं फलं स्यात् । तत् षड्भागेभ्यः सत्रिभागा-
धिकेभ्यः संशोध्य शेषं धनं फलं स्यात् । अथ शेषभागपिण्डात् विंशत्यादि चत्वार्यपि शुध्यन्ते न किञ्चिदवशिष्यते तदा षट् भागाः सत्रिभागाधिकाः परम-
फलमृणम् । तदा धनफलं षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्य न किञ्चिद् भवति । तदा शीघ्रफलाभावः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राशिषट्कं भवति तदा सम्भवति ६।०।०।०। अथ यदाहर्षक्रादधिकं शीघ्रकेन्द्रं भवति तदा तस्मादहर्षक्रा-
मपास्य शेषं भागपिण्डीकार्यम् । तस्माद् यदा पञ्चविंशति न शुध्यन्ते तदा त्रिगुणं कृत्वा पञ्चविंशत्या विभज्यावाप्तं भागादिफलमृणं भवति । अथाहर्ष-
चक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशतिः शुध्यन्ते । अतः परं द्वाविंशतिर्न शुध्यन्ते तदा विकलं द्वाभ्यां संगुण्य द्वाविंशत्या विभज्यावाप्तं भागादि त्रिषु संयोज्य फलमृणं भवति । अथाहर्षचक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशतिर्द्वाविंशतिश्च
शुध्यन्तेऽतः परं सप्तदश न शुध्यन्ते तदा विकलमेकगुणं कृत्वा सप्तदशभि-
र्विभज्यावाप्तं भागादि पञ्चसु संयोज्य भागादिफलमृणं स्यात् । अथाहर्ष-
चक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशत्यादि-विपरीतानि त्रीन्श्वेव शुध्यन्ते । न
किञ्चिदवशिष्यते तदा षट् भागाः फलमृणं भवति । अत्र दिने शनिरनुवक्रो

ज्ञेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्वष्टकं चतुर्भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ८।४।१० । अथार्ध-चक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशत्यादित्यं शुध्यतेऽतः परं विंशतिर्न शुध्यते । तदा विकलं त्रिभागांशेन संगुण्य विंशत्या विभज्यावासं भागादि षट्सु संयोज्य फलमृणं भवति । अथार्ध-चक्रोनाद् भागपिण्डात् पञ्चविंशत्यादि सत्वार्यपि शुध्यते न किञ्चिदवशिष्यते तदा षड्भागाः सत्रंशः परमफलमृणं भवति । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राश्वष्टकं चतुर्विंशति-भागाधिकं भवति तदा सम्भवति ८।२४।१० एतदृष्यकेन्द्रम् । ऋणकेन्द्रात् यदा शीघ्रकेन्द्रमधिकं भवति तदा ऋणकेन्द्रमपास्यावशेषं भागपिण्डोकार्यम् । तस्मात् शेषभागपिण्डात् यदा विंशतिर्न शुध्यते तदा विकलं त्रिभागांशेन संगुण्य विंशत्या विभज्यावासं भागादिफलं धनं भवति । तदृणफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्यावशेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिश्च शुध्यते ततो द्वितीयविंशतिर्न शुध्यते । तदा विकलमेकगुणं कृत्वा विंशत्या विभज्यावासं भागादि त्रिभागांशके संयोज्य फलं धनं भवति । तदृणफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिर्विंशतिश्च शुध्यते । ततः परं षट्त्रिंशच्च शुध्यते । तदा विकलं त्रिगुणं कृत्वा षट्त्रिंशत्या विभज्यावासं भागादि सत्रिभागांशके संयोज्य फलं धनं भवति । तदृणफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्य शेषं फलमृणं भवति । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिर्विंशतिः षट्त्रिंशच्च शुध्यते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा भागचतुष्टयं धनं भवति तदृणफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्य शेषं फलमृणं भवति । तस्मिन् दिने पञ्चिमाहं शनैरस्तमयो ज्ञेयः । एतच्च यदा शीघ्रकेन्द्रे राश्वेकादश-दशभागाधिकं भवति तदा सम्भवति ११।१०।१० । अथ शेषभागपिण्डात् विंशतिर्विंशतिः षट्त्रिंशच्च शुध्यते । अतः परं विंशतिर्न शुध्यते तदा विकलं द्विगुणं विंशत्या विभज्यावासं भागादि चतुर्षु सत्रिभागेषु संयोज्य फलं धनं भवति । तदृणफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्य शेषमृणं भवति । अथ शेषभाग-पिण्डात् विंशतिर्विंशतिः षट्त्रिंशत् विंशतिश्च शुध्यते । न किञ्चिदवशिष्यते । तदा षड्भागाः सत्रंशः परमं धनफलं भवति । तदृणफलात् षड्भ्यः सत्रिभागेभ्योऽपास्य न किञ्चिद् भवति । तदा शीघ्रफलमावः । एतच्च शीघ्रकेन्द्रे राशिद्वादशके सम्भवति १२।१०।१० । एवं यदासम्बन्ध-शीघ्रफल-

सुत्पाद्य तदर्धोक्त्यै पृथक्स्थे मध्यमे शनौ धनादागतं धनमृषादागतमृषं
 कृत्वा । तस्मात् राश्टकं स्वमन्दोषं विशोध्य केन्द्रं कार्यम् । तस्मादकं वत्
 फलमानोऽयं तदधः कृत्वा चतुर्दशभिर्विभजेत् । लब्धं लिप्ता ऊर्ध्वस्थे संयोज्य
 चतुर्दशं कार्यम् । तदर्धोक्त्यै एककर्मसंस्कृते मध्यमे शनौ षड्राश्याने
 मन्दकेन्द्रे ऋणमधिके धनं कृत्वा । तस्मात् स्फुटात् भूषोऽपि मन्दोषं
 विशोध्य मन्दकेन्द्रं कार्यम् । तस्मात् पुनरकं वत् फलमानोऽयं तदधः कृत्वा
 चतुर्दशभिर्विभजेत् । लब्धं लिप्तादिफलमूर्ध्वस्थे संयोज्य चतुर्दशं कार्यम् ।
 तत्फलकं ऋणपागते मध्यमे शनौ षड्राश्याने मन्दकेन्द्रे ऋणमधिके धनं
 कार्यम् । एवं कृते मन्दस्फुटः शनिर्भवति । ततस्तं शोभाद् विशोध्य
 शोभकेन्द्रं कार्यम् । तस्मात् प्रथमवत् फलमानोऽयं तत्फलकं मन्दस्फुटे
 शनौ धनादागतं धनमृषादागतं ऋणं कृत्वा शनिस्फुटो भवति ।

अथ शनिशोभमुत्तरेखाः ५८।८ शनिमध्यम-भुक्तिरिमां २।० विशोध्य
 शेषम् ५७।८ । एतत् प्रथमकर्कोद्भव-गुणकारिणं संगुल्य तेनैव भागहारेण
 विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं तदर्धोक्त्यै धनादागतं धनमृषादागतमृषं
 कार्यम् । शनि-मध्यमभुक्तावत् २।० । तनो द्वितीय-कर्कोद्भव-गुणकारिणं
 संगुल्य नवभिः शनैर्विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं तदधः चतुर्दशभिर्विभजेत् ।
 लब्धं लिप्तादूर्ध्वं संयोज्य चतुर्दशं कृत्वा तदर्धोक्त्यै एककर्मजतायां शनिभुक्तौ
 मकरादौ मन्दकेन्द्रे ऋणं कर्कादौ धनं कृत्वा ततस्तं द्विःस्फुटां तृतीय-
 कर्कोद्भव-गुणकारिणं संगुल्य नवभिः शनैर्विभज्यावाप्तम् लिप्तादिफलं
 तदधः कृत्वा चतुर्दशभिर्विभज्य लब्धं लिप्तादूर्ध्वस्थे संयोज्य चतुर्दशं कार्यम् ।
 तत्फलकम् मकरादौ मन्दकेन्द्रे ऋणम् कर्कादौ धनम् कार्यम् । शनि-
 मध्यमभुक्तावत् २।० । एवं कृते मन्दस्फुटा भुक्तिर्भवति । ततस्तं
 शोभमुत्तरेखाः ५८।८ संशोध्य चतुर्ध्व-कर्कोद्भव-गुणकारिणं संगुल्य तेनैव
 भागहारेण विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं भवति । तत्फलकं मन्दस्फुटायां
 भुक्तौ धनादागतं धनमृषादागतमृषं कृत्वा स्फुटाशनिभुक्तिर्भवति । अथ
 चेदृशाद् धनाधिकं वा स्यात् तद् तस्मात् फलात् मन्दस्फुटां भुक्तिं विशोध्य
 वक्रभुक्तिः स्यात् । एवं शनेः स्फुटीकरणम् ।

अथ भौमस्फुटीकरणोदाहरणम् । तद् यथा—कुम्भेने देशान्तरसंस्कृतौ
 श्रीप्रभोमी ।

श्री	म
११	०
१८	२३
११	१०
१८	५०

ततः श्रीवादास्मात् १११८।१११८ मध्यममिदम्
०।२३।१०।५० संशोध्य जातम् १०।२६।०।२८ ।

अस्मादर्धचक्रमपास्य शेषम् ४।२६।०।२८ एतद् भागपिण्डं
कृतम् १४६।०।२८। अस्माद् भागपिण्डाद् उत्क्रमेण सप्त
नव षोडश त्रयोदश च शुध्यन्ते । एवं ऋणफलं समग्रं
लब्धम् ४०।३०। ऋणं केन्द्रशुद्धशेषमिदम् १०।१।०।२८।

अस्माद् धनार्हखण्डानीमानि त्रीणि १४।३१।३० शुध्यन्ते तस्मात् संशोध्य
शेषम् २६।०।२८। अस्माद् हात्रिंशच्च शुध्यन्ते । तदा तद्विकलमिदं दादशभि-
र्भोग्यफलेन गुणितं जातम् ३१२।५।४८ एतद् हात्रिंशता भोग्यखण्डेनानेन
(३२) विभज्यावासं भागादि फलम् ८।४५।१० एतद्वनसंयोगेऽस्मिन् १७।३०
संशोध्य जातं धनफलमिदम् २७।१५।१०। एतद्वनफलादस्मात् ४०।३०। संशोध्य
शेषमृणफलमिदम् १३।१४।५०। एतदर्धकृतं जातम् ६।१७।२५। एतद्व्ययम-
भौमेऽस्मिन् ०।२३।१०।५० ऋणं कृत्वा जातम् ०।१६।३३।२५। अस्मान्मन्दोच्च-
मिदम् ३२।०।०। संशोध्य जातं मन्दकेन्द्रमिदम् ८।२६।३३।२५। अस्मादर्कवत्
फलमानीतम् १३।३१ एतत् पञ्चगुणं जातम् ६६।५।५ तदर्धकृतं भागादि
५।३२।३२। तुलादित्वादेक-कर्णसंस्कृते भौमेऽस्मिन् ०।१७।३२।५ धनं कृत्वा
जातम् ०।२२।३५।३७। अस्माद् भूयोऽपि स्वमन्दोच्चमिदम् ३२।०।०। अपास्य
मन्दकेन्द्रमिदं ८।२।३५।३७ अस्मादर्कवत् फलमानीतम् १३।३१ एतत्
पञ्चगुणं जातम् ६६।५।४० एतद्विनादि । षष्ठ्या भागे कृतं जातं भागादिफलं
११।५।४० एतत् सकलं मन्दकेन्द्रस्य तुलादित्वात् करणागते भौमे देशान्तर-
संस्कृते मध्यमेऽस्मिन् ०।२३।१०।५० धनं कृत्वा जातोऽयम् १।४।१६।३० एतत्
श्रीवादपास्यास्मात् ११।१८।११।१८ जातं श्रीवकेन्द्रमिदम् १०।१४।१४।५०
अस्मात् पूर्ववत् फलमानीतम् । ऋणादिकत्वाद् ऋणसंचमिदं भागादि
१७।१४।२८ एतत् सकलं मन्दस्फुटादस्मात् मध्यम-भौमात् संशोध्य जातः
स्फुटो भौमः ०।१६।५२।३। अथ भौमश्रीवभुक्तेरस्याः ५८।८ मध्यमभुक्तिमिमां
३७।२६ संशोध्य शेषम् २७।२४ एतत् प्रथमकर्णोद्भव-गुणकारिणानेन १२
संगुण्य हात्रिंशता विभज्यावासं क्षिप्तादिफलं ५।११ धनादागतत्वात् धनं कृतं
भौममध्यमभुक्तावच ३१।२६ जातेककर्णकृता भुक्तिः ३६।३७ एता द्वितीय-
कर्णोद्भव-गुणकारिणानेन संगुण्य नवभिः ग्रहीः ८०० विभज्यावासम् क्षिप्तादि-

फलेम् ०।१२ एतत् पञ्चगुणं कृत्वा १।० अर्द्धकृतम् ०।३० एतन्मन्दकेन्द्रस्य कर्का-
दित्वादेक-कर्षकृतायां भौमभुक्तावत् ऋणं कृतं जातम् ३६।७ एतां तृतीय-
कर्षोद्भवगुणकारिणानि ५ संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यासं लिप्तादिफलम्
०।१२ एतत् पञ्चगुणीकृत्य १।० तृतीयमन्दकेन्द्रस्य मकरादित्वात् ऋणं मध्यम-
भुक्तावत् ३१।२६ जाता मन्दस्फुटा भुक्तिः ३०।२६ एतां शीघ्रभुक्तेरस्थाः ५८।८
संशोध्य शेषम् २८।४२ एष एव गतयेयः कलाच्छेदाख्यो राशिः अनेनोत्तरत्र
प्रयोजनं भविष्यतीति । चतुर्थकर्षोद्भव-गुणकारिणानि १२ संगुण्य
तद्भागहारिणानि ३२ विभज्यावासं लिप्तादिफलं १०।४५ । एतद् धनादा-
गतत्वात् धनं मन्दस्फुटायां भुक्तावत् ३०।२६ कृत्वा जाता भुक्तिः ४१।११ एवं
भौमस्फुटीकरणम् । शेषाणां बुधादीनां अस्माभिर्व्याकुलत्वात् कर्षवहुत्वाच्च
नोदाहृतम् । तद्गणकैः पूर्वप्रदर्शितविधिना यथासम्भवमुदाहरणोपयमिति ।
अधुना ग्रहाणां मन्दशीघ्रफलविनियोगार्थं शीघ्रकरणं चाह ।

शीघ्रफलार्द्धं मध्ये मन्दफलार्द्धं च मन्दशीघ्रफले ।

सकले मध्ये स्पष्टः शीघ्रं मध्योनकं केन्द्रम् ॥१८॥

इयमार्था प्रतिग्रहस्फुटीकारे प्रदर्शिता । अतएव गतार्था कृतात्
त एव पुनरपि ध्रियते । अधुना ग्रहभुक्तेरतिदेशार्थं वक्तावक्रोदयास्तगमानां
चातीतैश्च-परिज्ञानं चाह ।

कार्यैवं स्फुटभुक्तिस्तृतीय-मन्दस्फुटोन-शीघ्रगतिः ।

गतयेयः कलाच्छेदो दिनानि गतभुक्त-भोग्यानि ॥१९॥

कार्या कर्षव्या । एवमनेन प्रकारेण कोऽर्थः । यद्यग्रहे कर्षचतुष्टयम्
तथा स्वभुक्तावपि कर्षचतुष्टयं कृत्वा स्फुटाभुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । अतएवा-
स्माभिः तेनैव प्रकारेण प्रतिग्रह-स्फुटीकरणं भुक्तेः स्फुटीकरणं प्रदर्शितमिति ।
तृतीय-मन्दस्फुटोन-शीघ्रगतिरिति । तृतीयकर्षाणि मन्दः कर्षं भुक्ती स्फुटो-
क्तियमात्रायां तेन या स्फुटीकृता मध्यमा भुक्तिः सा तृतीया मन्दस्फुटेत्युच्यते ।
अस्माभिश्च मन्दस्फुटेति व्याख्याता । यतयाजाश्च (?) शीघ्रगतिः कार्या सा
गतयेयः कलाच्छेदो भवति । अन्वर्थसंज्ञेयम् । गतानां कालानां हेतुः ।

येयानां कालानाञ्च । चतुष्पाचाख्येण गतयेयकालाच्छेद इत्युक्तम् । अनेन
यत् कर्म विशेषेण व्याख्यायते । तस्माद् भौमादीनां पूर्वार्द्धोदयकेन्द्राणि ।
राशिस्थाने शून्यम् । अष्टाविंशतिर्भागाः भौमस्य । राशिषट्कं पञ्चविंशतिर्भागा
बुधस्य । राशिस्थाने शून्यं चतुर्दशभागा जीवस्य । राशिषट्कं त्रयो भागाः
शुक्रस्य । राशिः शून्यं विंशतिर्भागाः शनैश्चरस्य । अङ्केनाऽपि

०	६	६	०
२८	२५	१४	२०
०	०	०	०
०	०	०	०

एतानि पूर्वार्द्धोदयकेन्द्राणि । अथ पश्चिमार्द्धोदयकेन्द्राणि । राश्याका-
दशकं भौमस्य द्विभागाधिकं । राशिपञ्चकं पञ्चभागाधिकं बुधस्य । राश्याका-
दशकं षोडशभागाधिकं जीवस्य राशिपञ्चकं सप्तविंशतिभागाधिकं शुक्रस्य ।
राश्याकादशकं दशभागाधिकं शनैः । अङ्केनापि

११	५	११	५	११
२	५	१६	२०	१०
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

एतानि पश्चिमार्द्धोदयकेन्द्राणि । अथ बुधशुक्रयोः पश्चिमार्द्धोदयकेन्द्रे
राश्याका एकविंशतिभागा बुधस्य । राशिस्थाने शून्यं चतुर्विंशतिभागा
सितस्य । अङ्केनापि एते पूर्वार्द्धोदयकेन्द्रे । अथ भौमादीनां वक्रकेन्द्राणि ।

१ ० राशिपञ्चकं चतुर्दशभागाधिकं भौमस्य । राशिचतुष्कं
२१ २४ षष्ठविंशतिभागाधिकं बुधस्य । राशिचतुष्कं दशभागाधिकं
० ० जीवस्य । राशिपञ्चकं पञ्चदशभागाधिकं शुक्रस्य । राशि-
० ० चितयं षष्ठविंशति-भागाधिकं मन्दस्य अङ्केनापि तद् यथा ।

मं	बु	शु	श
५	४	४	५
१४	२६	१०	१५
०	०	०	०
०	०	०	०

अथ भौमादीनामनुवक्रकेन्द्राणि । राशिषट्कषोडशभागादिकं भौमस्य ।
राशिसप्तकं चतुर्भागाधिकं बुधस्य राशिसप्तकं विंशतिभागाधिकं जीवस्य ।
राशिषट्कं पञ्चदशभागाधिकं शुक्रस्य । राशिषट्कं चतुर्भागाधिकं मन्दस्य ।
एतानि अनुवक्रकेन्द्राणि

मं	वु	ख	गु	श
६	७	७	६	८
१६	४	२०	१५	४
०	०	०	०	०
०	०	०	०	०

यदि स्फुटीक्रियमात्रे चतुर्थे मर्षाणि यत् शीघ्रकेन्द्रं तद् यदि उदयकेन्द्रसमं भवति तदा तस्मिन्साहस्रि ग्रहस्योदयो ज्ञेयः । अथासाऽस्तमयसमकेन्द्रं भवति चतुर्थे कर्षाणि तदा तस्मिन्नेव दिने तस्य ग्रहस्यास्तमयो ज्ञेयः । अथ स्वक्र-
समं केन्द्रं भवति । तदा तस्मिन् ग्रहो वक्रो ज्ञेयः । अथ स्थानुवक्रसमं केन्द्रं भवति तदा तस्मिन् दिने ग्रहोऽनुवक्रो ज्ञेयः । अथ चतुर्थकेन्द्रं स्थानाधिकं भवति वक्रानुवक्रोदयास्तमयानाम् अन्यतमस्मात् केन्द्रध्रुवात् तदा तस्य चतुर्थकर्षकेन्द्रस्य चान्तरं कार्यम् । तस्मिन्नापिण्डं ज्ञत्वा गतयेयास्थेन ह्येदेन विभजेत् । लब्धं दिवसादिकालः । तदा चतुर्थे केन्द्रध्रुवकोऽधिके सति तावता कालेन भविष्यति । तदा ध्रुवक-केन्द्राच्चतुर्थकेन्द्रमधिकं भवति तावत् कालोऽतीतस्य गतः । वक्रानुवक्रोदयास्तमयानामन्यतमस्य यस्य सम्बन्धिना सह केन्द्रेण चतुर्थकेन्द्रान्तरं कृतं तस्यैतदर्थः । एवं यावदुदयास्तमयो विहितौ तौ स्फुटी न भवतः । कुत एव तत् । उत्तरत्रानयोः पुनर्विधानसामर्थ्यात् यौ वक्रानुवक्रौ समिहितौ स्फुटानुत्तरत्र विधिना भावादिति । अथोदाहरणम् । तद् यथा । भौमस्यान्वेषणं च । भौमे स्फुटीक्रियमात्रे चतुर्थकर्षाणि शीघ्रकेन्द्रमिदम् १०१४।५१।१३ । अस्तमयमपि केन्द्रमिदं ११२।०।० । अनयो-
रन्तरम् ०।१७।८४७ एतस्मिन्नापिण्डं कृतं जातं १०२८४७ भौमस्य भुक्ते स्फुटी-
क्रियमात्रायां तृतीय-कर्षाणि मन्दफलमिदम् १।० । एतन्मन्दकेन्द्रस्य तृतीयपद-
त्वात् धनं कृतं मध्यमभुक्तावन्न ११।२६ जाता तृतीय-मन्दस्फुटा भुक्तिः ३२।२६ एतां शीघ्रकेन्द्रभुक्तेरस्याः ५८।८ संशोध्य जातो गतयेयः कालाविच्छेदो भवति । अनेन केन्द्रान्तर-लिप्तापिण्डान्तरमिदं १०२८।४७ विभज्यावाप्तो दिवसादिकालः ३८।३१।५२ । अत्रास्तमयकेन्द्रादध्यात् चतुर्थशीघ्रकेन्द्रमिदम् १०१४।५१।१३ एवं गतास्तावता कालेनास्तमयो भविष्यतीति । एवं सर्वेष्वपि वक्रानुवक्रास्तमयोदयादिषु गणनैरुदाहरणैरपि ।

इति श्रीब्रह्मसूत्र-सूत-चतुर्वेद-प्रवृत्त-सामिहिते संख्या-
विवरणे स्फुटगणनविचारो द्वितीयः ।

अथ त्रिप्रश्नाध्यायः

क्षीरोदधौ शयानस्य लक्ष्म्या सह सुरप्रभोः ।

पादपद्मनिषण्णस्तु त्रिः प्रश्नान् विवृणोम्यहम् ॥

अथातस्त्रिप्रश्नाध्यायो व्याख्यायते । के त्रयः प्रश्नाः ? लग्नप्रश्नः, ज्ञायाप्रश्नः, तृतीयः कालप्रश्नश्च । लग्नप्रश्न इष्टवटिकादेरित्यादि । ज्ञायाप्रश्नः क्रान्त्यंशैरूनमित्यादि । कालप्रश्नः दिनदलकर्म इत्यादि । तत्रादावेवाध्यायितयं चरदलकर्मण्यहम् ।

नव तिथयोऽष्टिविभक्ताः पञ्च रसा वसुहृता दशत्रिहृताः ।

विधुवच्छायागुणिताः स्वदेशजाश्चरदलविनाड्यः ॥१॥

चरदलविनाडिकागति-कलावधात् खखरसाग्निलम्बकालाः ।

कृष्णमुदयेऽस्तमये धनमुत्तरगोलेऽन्यथा याम्ये ॥२॥

पञ्चदश हीनयुक्ताश्चरार्द्धनाडीभिरुत्तरे गोले

याम्ये युक्तविहीना द्विसंगुणा रात्रिदिननाड्यः ॥३॥

एतदार्थावयवं तिथिगणनाध्याये व्याख्यातम् । अधुना निरक्षदेशेनाह ।

लङ्कोदया विनाड्यो वसुभानि छिद्रनवयमास्त्रिरदाः ।

अत्र लङ्कोदयलक्षणार्थम् । अन्यत्रापि लङ्कादेशे च स्त्रा एव स्त्रोदयाः । तद् यथा । वसुभानि । शतद्वयमष्टसप्तत्यधिकमित्यर्थः २७८ । एते लङ्कायां भेषोदयखण्डकाः । छिद्र-नवयमाः एकोऽंशं शतत्रयमित्यर्थः २८८ । एते लङ्कायां वृषोदयखण्डकाः । त्रिरदाः शतत्रयं त्रयोविंशत्यधिकमित्यर्थः ३२६ । एते लङ्कायाः मिथुनस्त्रोदय-खण्डकाः । य एव मिथुनस्य त एव कुक्षीरस्य । य एव वृषस्य त एव सिंहस्य । य एव मेषस्य त एव कन्यायाः । एवं मेषमिथुनार्ना पुनरपि क्रमेण यथासंख्यं तुल्यवृत्तिक-

धनुषाम् । पुनरप्युक्तक्रमेण मिथुनवृषमेघोदयाः यथासंख्यं मकरकुम्भ-
मीनानामिति । अथ तेर्निर्बोदयैर्यथा खोदयाः क्रियन्ते । तथा चाह—

खचराङ्गीना व्यस्ता व्यस्तयुताः खोदय-विनाशः ॥४॥

अनन्तरोक्त-लङ्कोदयास्ते स्थापयित्वा । खचराङ्गखण्डैरुनाः कर्त्तव्याः ।
मेघोदयः स्वदेशचरखण्डेनोनः कर्त्तव्यः । वृषोदयः स्वदेशवृषचरखण्डेनोनः
कार्यः । मिथुनोदयः स्वदेशमिथुनचरखण्डेनोनः कर्त्तव्यः । एवं कृते
यथाक्रमेण मेघवृषमिथुनानां खोदया भवन्ति । यस्मादुक्तं खचराङ्गीना
भवन्ति । व्यस्ता व्यस्तयुता इत्यत्रोच्यते । त एव लङ्कोदया मेघवृष-
मिथुनानां व्यस्ताः स्थाप्या विपरीता इत्यर्थः । त एव विपरीताः सन्तः
व्यस्तयुताः कार्याः । विपरीतयुता इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति मिथुनवृष-
मेघ-लङ्कोदयाः स्थाप्याः । स्वदेशमिथुनवृषमेघचरखण्डैर्युताः कार्याः ।
यथा मिथुनलङ्कोदयो मिथुनचरखण्डेन युतः कार्यः । स कर्कटखोदयो
भवति । वृषखोदयो वृषचरखण्डेन युतः कार्यः । स सिंहखोदयो भवति ।
मेघचरखण्डेन लङ्कोदयो मेघस्य युतः सः कन्याखोदयो भवति । एवं मेघ-
वृष-मिथुन-कर्कट-सिंह-कन्यानां खोदयाः मिहाः स्युः । एवं य एव कन्यायाः
स एव तुलस्य, य एव सिंहस्य स एव वृश्चिकस्य । य एव कर्कटस्य स एव
धनुषः । य एव मिथुनस्य स एव मकरस्य । य एव वृषस्य स एव घटस्य ।
य एव मेघस्य स एव मीनयुगस्येति । तथा नोक्तं ब्राह्मे द्वादश्याध्याये—

खचराभिरुनयुक्तां क्रमेण क्रमोत्क्रमन्यासः ।

उदयप्राणा व्यस्ताश्चार्कं तात्कालिकं कृत्वा ॥१७॥

अथोदाहरणम् । सप्ताङ्गलविषुवच्छायादेशे चरार्द्धखण्डानि ६८।५७।२३
एतैर्लङ्कोदया ऊनीकृता यथाक्रमेण जाताः २०८।२४२।३०० । एतैर्बोत्-
क्रमेण लङ्कोदयाः युताः २४६।२५६।३४७ सप्ताङ्गल-विषुवच्छाये देशे
खोदयाः । एत एव विपर्ययेण तुलादीनां घणां खोदयाः स्युः ।

अधुना ज्ञानायनमाह ।

इष्टघटिकाभिरुदयैरनुपाताद् वर्द्धितो रविलम्बम् ।

इष्टघटिका खघटिका उच्यन्ते । ताभिरिष्टघटिकाभि रैराशिकेन भागतेन
वर्द्धितो रविः स एव ज्ञानं भवतीति वाक्यार्थः ।

पन्न करचम् । यदा घटिकानां कर्ता लम्नं कर्त्तुमिच्छति तदा
तामिषैटिकाभिः कान्तामिरको मध्यमस्तात्कालिकः कार्यः । देशान्तरं
जत्वा स्फुटीकार्यः । तस्माच्च स्फुटीकोदयभुक्तभागान् संश्लेष्य लिप्तापिण्डं
कारयेत् । तस्मिन्नापिण्डं यत्र राशावादित्यो व्यवस्थितस्तत्प्रमाचसोदय-
चषकैः संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावाप्तं चषकादि फलं तद् भुक्तसंज्ञं
भवति । तत इष्टघटिकाच्च चषकोक्तत्वं तस्मात् चषकपिण्डात् अभुक्तसंज्ञा-
चषकाः संगोध्य अभुक्तभागा आदित्ये ज्ञेयाः । एवं कृते निरंशसंज्ञो
सूर्यो भवति । तत्पूर्वोक्तान्तराशेः विना यावन्तो राशयुदयाः इष्टघटिकाः
चषकपिण्डमभ्यात् शुष्यन्ते तावन्तः शोष्याः । आदित्ये निरंशे तावन्तो
राशयः ज्ञेयाः । यो राशिर्न शुष्यति स भागहारः । तेन भागहारैश्च
त्रिंशद्गुणिताः शेषचषकाः विभाज्याः । अत्राप्तं भागादिफलं निरंशके सूर्ये
संयोज्य इष्टघटिकानां लम्नं भवति । अभुक्तसंज्ञाचषका इष्टघटिका च
चषकेभ्यो न शुष्यन्ते तदा यत्र राशावर्को व्यवस्थितः स एव राशिर्भागहारः ।
तेनेष्टघटिकाः चषकाः त्रिंशद्गुणा विभज्यावाप्तं भागादिफलं तात्कालिकोऽर्कं
प्रक्षिप्य तात्कालिकं लम्नं भवति । अथ रात्रिशेषे कश्चिन्नम् कर्त्तुमिच्छति
तदा इष्टघटिकाभिः चर्कः कर्त्तव्यः । तस्मादुक्ता भागा ग्राह्याः, लिप्तापिण्डो-
क्तत्वादित्याक्रान्त-राशयुदयेन संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावाप्तं चषकाः भुक्तसंज्ञा
भवन्ति । तत इष्टघटिकाच्च चषकोक्तत्वं ताभ्यो भुक्तसंज्ञाचषकाः संगोध्याः ।
भुक्तभागा आदित्ये संशोधनीयाः । एवं कृतेऽर्को निरंशसंज्ञो भवति ।
भुक्तचषकैः शुद्धेष्टघटिकासम्बन्धिनां चषकाणां मभ्यात् आदित्याक्रान्त-
राशेर्विना वैपरोक्षेन यावन्तो राशयः शुष्यन्ते तावन्तः शोष्याः । तेभ्यो
यावन्तो राशयः शुद्धास्तावन्तो राशयोऽर्कं संशोधनीयाः । ये च न शुष्यन्ते
तेभ्यः चषकेभ्यः स राशिर्भागजकः । तेन भाजकेन शुद्धमिष्टचषकाः त्रिंशता
संगुण्य विभज्यावाप्तं भागादिफलं भवति । तेन भागफलेन निरंशोऽर्कः
जनोक्तत्वं इष्टघटिकानां रात्रिशेषे लम्नं भवति । अत्रोदाहरणं पञ्चानां
घटिकानां लम्नं क्रियते । ततः तात्कालिकोऽर्को देशान्तरसंस्कृतः स्फुटः
११।१८।४६।२६ अस्मादुभुक्तभागाः ०।१०।१२।२४ एते लिप्तापिण्डो-
क्तत्वादित्याक्रान्त-राशयुदयेनानेन २०८ संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावाप्तम् ।
चषकादिफलं अभुक्तसंज्ञं चेदं ७१ तत इष्टघटिकाच्चचषकोक्तत्वं सा चेदम् ३०० ।

एतेभ्यः चषकेभ्योऽभुक्तचषकान् संशोध्य शिष्टाः २२८। ततः पूर्वस्थापिताभुक्त-
भागान् संक्षिप्यार्का निरंशसंज्ञो जातः ०।०।०।० अभुक्तशुद्धशिष्टचषका एते
२२८। एभ्यो निषण्णोदयमिदम् २०८ संशोध्य शेषम् २०। आदित्ये राशिं दत्त्वा
जातोऽर्कः १।०।०।०। ततोऽवशिष्टादस्मात् २० वृषप्रमाणं न शुध्यते। तस्मात्
२०। स एव राश्वदयो भाजकः तेन भाजकेन शुद्धशिष्टचषकास्त्रिंशद्गुणा
विभज्यावासं भागाः २। शेषं षष्ट्या संगुण्य तेनैव ह्येदेन विभज्यावासं
लिप्ताः २८। पुनः शेषं षष्ट्या संगुण्य तेनैव ह्येदेन विलिप्ताः ४५। एतद्
भागादिफलं निरंशेऽर्के प्रक्षिप्य जातं लघ्नम् १।२।२८।४५।

अथ राशिषेषस्योदाहरणम्। तत्र प्रश्नघटिकास्त्रिंशः १३। एताभिरर्क-
स्फटस्तात्कालिकाः कृतो जातः ११।१८।३८।३८ अस्माद् भुक्तभागाः
१८।३८।३८ एते लिप्तापिच्छीकृता जाताः ११७८।३८ एते स्वदेश-
मोदयेनानेन २०८ संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावासं चषकादिभुक्तसंज्ञम्।
तच्छेदम् १३७ तत इष्टघटिकास्त्रिंशः ३। चषकाज्जल्य जातम् १८०। एतेभ्यो
चषकेभ्यो भुक्तसंज्ञाः चषकाः संशोध्य शेषं ४७ तात्कालिकादर्कादपि भुक्तभागाः
संशोध्य जातं निरंशसंज्ञमिदम् ११।०।०।०। एतस्मात् कुम्भोदयप्रमाणं न
शुध्यते। कुम्भोदयप्रमाणमिदं २४२। तस्मात् कुम्भोदयो भाजकः।
अनेन भाजकेन त्रिंशद्गुणान् शेषचषकान् विभज्यावासं भागाः ५ शेषं षष्ट्या
संगुण्य तेनैव ह्येदेन लिप्ताः १८। तथैव विलिप्ताः ५०। एवं भागादिफलम्
५।१८।५० एतत् निरंशकात् संशोध्य रात्रिषे इष्टघटिकानां त्रयाणां लघ्नं
जातम् १०।२४।४०।१०। तथा चोक्तं ब्राह्मे—

रविषाभुक्तराशेः कलागुणान् स्त्रोदयासुभिर्भक्तान्।

राशिकलाभिर्लब्धं प्रश्नस्तेभ्योऽंशकाः शोध्याः ॥

प्रक्षिप्य राश्वपभुक्तं शेषासुभ्यः क्रमेण यावन्तः।

शुध्यन्त्युदयाः सूर्ये तावन्तो राशयः क्षेप्याः ॥

शेषास्त्रिंशद्गुणितास्ततोऽविशुद्धोदयासुभिर्विभज्यते।

लब्धं भागादि रवौ प्रक्षिप्य तद्याकृतं लघ्नम् ॥ इति।

अथ रात्रिगते काले लघ्नं क्रियते। तदा तात्कालिकोऽर्कः पञ्चराश्वनः
कार्यः। शेषदिनलघ्नवत् रात्रिगते व्याख्यातं पूर्वम्। पृच्छकस्य लघ्नस्य
राश्रीनपात्र भुक्तं भागाद्यं यत् तलिप्तापिच्छीकृतमेकान्ते स्थापयेत्। तत्र

कर्णभूमौ नवशतेर्भागमपहृत्य भुक्ता होरा लभ्यन्ते । तस्यैव षड्भिः शतैः
भागे हृते भुक्ता द्त्रेकांश लभ्यन्ते । तस्यैव शतद्वयेन भागे हृते भुक्तनवांशो
लभ्यते । तस्यैव सार्द्धशतेन भुक्ता द्वादशांशो लभ्यते । तस्यैव षष्ट्या भागे
हृते भुक्तत्रिंशांशो लभ्यते इति । एवं लग्नस्य होराद्त्रेकांशदि-षष्ट्याद्यार्द्ध-
करणम् । एतच्च जातकयात्रासूपयोग्यमिति ।

अधुना लग्नात् तात्कालिककालानयनमाह—

अनुपात-वर्धितेऽर्के लग्नसमे खोदयैर्घटिकाः ॥५॥

अनुपातेन त्रैराशिकेनार्को लग्नसमः करणीयः । अर्काच्च लग्नसमात्
कालो ज्ञायते । तात्कालिकादर्कादभुक्तसंज्ञाचषकाः प्राग्वत्
कर्त्तव्याः । लग्नाच्च भुक्तचषकाः ततोऽभुक्तभुक्तचषका एकीकृत्य चादित्य-
लग्नयोरन्तरराश्यद्वयैः युक्ताः कर्त्तव्याः । अर्के च तावन्तो राश्यो
भुक्तभोग्यैः सह क्षेप्याः । लग्नसमोऽर्को भवति । ततो लग्नचषकाणां
षष्ट्या भागमपहृत्य प्रश्नघटिका भवन्ति । तस्मिन् काले लग्नमिति । अथ
एकस्मिन् राश्ये लग्नार्को भवतः तदा तयोरन्तरं कार्यम् । तस्मिन्माषिण्डो-
क्त्य अर्काक्रान्तराश्यद्वयेन संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावामं फलं प्रश्नचषकाः
भवन्ति । अथ लग्नकालिकोऽर्को न ज्ञायते केवलमर्द्धगात्रिको ज्ञायते ।
तदा कालानयनं कथ्यते । प्राग्वत्लग्नार्कयोरन्तरालः कालः साध्यः । तेन
कालेनार्कस्तात्कालिकः कार्य्यः । तस्यार्कस्य लग्नस्यारात् पुनरपि कालः
साध्यः । पुनरप्यर्कस्तात्कालिकः कर्त्तव्यः । तस्यार्कलग्नस्य चान्तरकालः
साध्यः । एवं भूयोभूयस्तावत् कार्य्यं यावत्कालोऽविशेषः । स अर्कस्य
लग्नकालो भवति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । इष्टकालिको लग्नार्को कृतो लिख्यते ।
इमो—

लग्न	अर्क
१	११
२	१८
२८	४६
३०	३७

अर्कादभुक्तचषकाः ७१ लग्नाच्च भुक्तचषकाः २० एते एकीकृत्य जाताः ८१ ।

सान्त्तरोदयाच्च ३०० एतेषां षष्ठ्या भागे हृते ५ एतस्मिन् काले लग्नं जातम् ।
एवं सर्वत्रोदाहरणीयमिति । यदाकार्दधिकं लग्नं भवति तदैवम् । अथोनं
तदा रात्रिशेषे इति । यदा रात्रिशेषे जातं लग्नं तदा वैपरीत्येनार्कभुक्तेन
लग्नादभुक्तेन कालेनान्तरोदयकालो भवत्यर्केऽप्यन्तरोदयभुक्तसहितं शीघ्र-
लग्नसमोऽर्को भवति । तथा च ब्राह्मे

रविराश्वभुक्तलिप्ता उदयगुणिता हृता गृहकलाभिः ।

लब्धं प्राणाः स्थाप्याः प्रक्षिप्यार्के गृहाभुक्तम् ॥

तावत् सूर्य्यं राशीन् क्षिपेत् समी लग्नराशिभिर्यावत्

क्षिप्तगृहाणां प्राणान् प्रक्षिप्य स्थापितेष्वसुषु ॥

तदपि सविकलोदयवधं राशिकलाभिर्भजेत् फलप्राणान् ।

प्रक्षिप्य प्राणेषु प्राणाः सूर्य्योदयादसकृत् ॥

रात्रिशेषे च

ऊर्ध्वैवमूनः कवेत् लग्नसमं प्राग् भवेत् कालः ॥

अधुना ज्याकरणे ज्याखण्डमाह—

• त्रिंशत्-सनवरसिन्दु-जिनतिथिविषया गृहाईचापानाम् ।

अर्द्धज्याखण्डानि ज्याभुक्तैक्यं सभोग्यफलम् ॥६॥

इयमार्था तिथि-नक्षत्राध्याये व्याख्याता ।

अथ क्रान्ति-कारणमाह—

क्रान्तिकला द्विरसगुणास्त्रिखमुनयो द्विखदिशो वसुत्राकाः॥

वसुवसुविश्वे खक्रतमनवः खक्षेपयुत-वियुताः ॥७॥

इयमार्था व्यतिपाते व्याख्याता । अथेष्टदिने मध्याह्नच्छाया-
नयनमाह—

क्रान्त्यंशैरूनयुतं स्वाक्षमनष्टं विशोध्य नवतेज्या ।

केदोऽनष्टज्यायाः सूर्य्यगुणाया दिनाई भा ॥३८॥

क्रान्तेरंशाः क्रान्त्यंशाः तैः क्रान्त्यंशैः ऊनयुतं स्वाक्षं खदेशाख्यमक्षं स्वाक्षं
मेवादूनं तुलादधिकं तदनष्टसंज्ञं भवति । तच्च विशोध्य नवतेः त्रिगुणाद्

इत्थर्थः शेषस्य ज्या छेदो भवति । कस्या उच्यते अष्टाष्टायाः ।
 किञ्चूतायाः सूर्यगुणायाः । अथ दिनार्द्धे भा दिनार्द्धे मध्याह्ने या भाच्छाया
 भवतीत्यर्थः ।

अत्र करणम् । अष्टाष्टदिने मध्यमार्कं माध्याह्निकं कृत्वा स्फोटोकार्यम् ।
 तस्मिन् द्विरसगुणाद्यैः क्रान्तिखण्डकैः क्रान्तिं कृत्वा स्वदेशार्कं सदा दक्षिणं
 तयोर्मेषादावर्कं वर्त्तमाने अन्तरं तुलादौ योगं कार्यम् । एवं कृते यद् भवति
 तदनष्टसंज्ञं भवति । तद्वैवसिकं नतांशाख्यं भवतीत्यर्थः । तद्भागान्
 नवतेः विप्रोध्य यदवशिष्यते तस्य त्रिंशत्-सनवादिभिर्जीवाः कार्याः । स
 छेदो भवति । तथा उच्यते । अष्टाष्टसंज्ञस्य त्रिंशत् सनवादिभिः जीवा
 सा द्वादशहता छेदेन विभज्यावाप्तं फलमङ्गुलादि ततः अष्टाष्टदेशे
 मध्याह्ने छाया भवति । यदा यत्रोत्तरा क्रान्तिः स्वाक्षसमा शोध्यमाना
 भवति तदा तस्मिन् दिने नष्टच्छायो मध्याह्नः । यद्युत्तराक्रान्तिः स्वाक्षादधिका
 भवति तदा मध्याह्ने छाया दक्षिणामिसुखी भवति । एतदप्युक्त्यन्याः
 दक्षिणे देशे सम्भवति । यस्माच्चतुर्विंशत्यंशेभ्यः ऊनोऽक्षः उज्जयिन्याः
 दक्षिणदेशेष्विति ।

उदाहरणम् । मध्याह्नकालिकः स्फोटोऽर्कः ११।१८.५३।२४ अस्मात् क्रान्ति-
 दक्षिणा २४।२४।२४। सप्ताङ्गुल-विषुवद्देशे स्वाक्षः १८।२२ तुलादित्वात् क्रान्तियुतं
 जातं २०।४५।२८ एतदनष्टसंज्ञम् । एतद् नवतिभागकलाभ्यः ५४०० संशोध्य
 जातं ३३४५।३२, अस्य ज्या १२३।१२ एष छेदसंज्ञः । ततोऽनष्टाष्टा
 ८।४५, एषा द्वादशभिः संगुणिता अङ्गुलादिलब्धम् १००५ । छेदेन अनेन
 १२३।१२ विभज्यावाप्तमङ्गुलादिका जाता दिनार्द्धच्छाया ८।११। एवमन्य
 ब्राह्मदाहरणीयम् । अष्टाष्टदिने दिनदलकर्णानयनमाह—

क्रान्त्यक्षांशैकान्तरहीनविष्टहज्यया कृता त्रिज्या ।

द्वादशभिः संगुणिताङ्गुलादि-लब्धं द्युदलकर्णः ॥८॥

क्रान्तेरक्षांशानां च ऐक्यान्तरं क्रान्त्यक्षांशैक्यान्तरम् । तेन हीनं विष्टं
 राशित्रयमित्यर्थः । तस्माच्च तज्ज्या । कृता सा त्रिज्या सार्धशतमित्यर्थः
 १५० । किञ्चूता द्वादशभिः संगुणिता अङ्गुलादि-द्युदलकर्णो भवतीत्यर्थः ।
 वाक्यार्थः ।

करणम् । माध्याह्निकात् स्फुटार्कात् क्रान्तिः कर्णच्छाया । तस्याः स्वदेशाक्षेण सह एकदिग्योगो भिन्नदिग्वियोगः कार्यः । तदयोगमन्तरं वा भागनवतेः संशोध्य अवशेषस्य त्रिशत्-सनवेति ज्ञा जाता १२३।११ अस्त्र ज्ञा छेदो नाम । कस्य उच्यते । त्रिज्याया हादशगुणायाः । अष्टादशशतानामित्यर्थः । लब्धं फलमङ्गलाद्यभौष्टदिने मध्याह्ने कर्णो भवति । शङ्खपच्छायाययोरन्तरं सूत्रं कर्णशब्देनोच्यते । अत्रोदाहरणम् । तद् यथा । माध्याह्निकादर्कात् क्रान्तिर्दक्षिणा २४२।२४ स्वदेशाक्ष १८१२।४ अग्नयो-रेकदिक्त्वात् योगः कृतः २०५४।२८ एतेन ह्येनं त्रिगुहम् ३१४५।३१ अस्त्र ज्ञा १२३।१२ एष छेदसंज्ञः । हादशगुणिता त्रिज्या १८०० छेदेन विभज्यावाप्तम् १४।३५ एष मध्याह्निकर्णोऽस्मिन् अहनि इति । अत्रापि यद्युत्तरा क्रान्तिः ऊनाधिका भवति तदा विपरीतशोधनं कृत्वा दक्षिणाभि-मुखी छाया भवति । एतदप्युज्जयिन्या दक्षिणेन सम्भवति इति । अधुना कर्णज्ञानच्छायानयनच्छायाज्ञानस्य कर्णात् ज्ञानमाह—

कर्णच्छायाकृत्योः शङ्खकृतिविहीनयुक्तयोर्मूले ।

छायाकर्णौ द्युदलं नतहीनदिवसगतशेषम् ॥१०॥

वाक्यार्थः । कर्णकृतिश्च छायाकृतिश्च कर्णच्छायाकृतौ । तयोः कर्ण-च्छायाकृत्योः । यथासंज्ञं शङ्खकृत्वा विहीनयुक्तयोर्मूले । मूलं मूलं च मूले । ते यथासंख्यं छायाकर्णौ भवतः । इति वाक्यार्थः । करणम्—यदा कर्णात् छाया क्रियते तदा कर्णवर्गात् शङ्खवर्गम् इति । शङ्खः हादशाङ्गुलः तस्य वर्गः चतुस्त्वारिंशदधिकं शतम् १४४ । एषः कर्णवर्गात् विशोध्य मूलं सा छाया भवति । अथ छायातः कर्णः क्रियते तदा छायावर्गे शङ्खवर्गे संयोज्य यद् भवति तस्य मूलं कर्णः स्यात् ।

अथ उदाहरणम् । तद् यथा । इष्टकर्णं १४।३५ अस्त्र वर्गो गोमूत्रिकया जातः २१२।४८ अस्त्रात् शङ्खकृतिम् १४४ इमाम् विशोध्य शेषम् ६८।४८ । अस्त्र मूलम् ८।१८, एषा तस्मिन् काले छाया इत्यम् ८।१८ अस्त्राः कृतिः ६८।४८, अस्त्राः शङ्खकृतिरिमाम् १४४ संयोज्य मूलम् १४।३५ । एष कर्णस्तस्मिन् काले ज्ञेयः । अथ नतं व्याख्यायते । दिनाह्नाद् इष्टकालगतं शेषं वाऽप्यास्त्र यदवशिष्टं तन्नतसंज्ञं भवति । एतदुक्तं भवति । मध्यात् पूर्वोत्तरपरिच वा

यः कालः स नतसंज्ञो भवति । एवमन्येषां चन्द्रादीनामपि स्वकीयमध्याह्नात् पूर्व्येणापरिण वा यः कालः तस्य नतसंज्ञो भवति । वक्ष्यति च शृङ्गोक्तौ । सूर्यवत् क्षायेति । यत्र चन्द्रमध्याह्ने क्षायाकर्णानयनमभिहितम् । न चाक्षं ज्ञायते । तस्मात् लम्बाक्षयोरानयनमाह—

विषुवत्कर्णविभक्ते शङ्कुच्छायाहते पृथक् त्रिज्ये ।

लम्बाक्षज्ये चापं विषुवज्जायाः स्वदेशाक्षः ॥११॥

विषुवतः कर्णो विषुवत्कर्णः । तेन विषुवत्कर्णेन विभक्ते कृते । पृथक् त्रिज्ये किञ्चिद् शङ्कुच्छायाहते । यथासंख्ये फले लम्बाक्षज्ये भवतः । विषुवज्जायाक्षापं च ततः स्वदेशाक्षो भवति । इत्यार्यार्थकरणम् । त्रिज्या सार्धशतं द्वादशशङ्कुः तेन गुणिता अष्टादशशतानि भवन्ति । विषुवत्कर्णेन विभज्या-वासं लम्बाक्ष्या भवति । तथा त्रिज्या स्वदेश-विषुवच्छायाया संगुण्य विषुवत्कर्णेन विभज्यावासमक्षज्या लभ्यते । ततो विषुवज्जायाक्षापं कार्यम् । तत् स्वदेशाक्षो भवति । लम्बाक्ष्यायाक्षापं न कुत्रचिदुपयुज्यते । सा तत्रैव लम्बाक्ष्याकर्ण-शृङ्गोक्त्यादिषु क्रियते । विषुवच्छाया च समायामहये द्वादशाङ्गुलशङ्कुं निधाय विषुवद्दिने सममध्यगते रवौ याह्या । सा तस्मिन् दिने विषुवच्छाया भवति । तस्याः कर्णो विषुवत्कर्णः । अत्रोदाहरणं प्रकटार्थत्वात् दर्शितमिति । अधुना चापकरणमाह—

ज्याखण्डोने शेषे गुणिते नवभिः शतैरशुद्धहते ।

क्षेप्याणि शुद्धखण्डैर्गुणितानि शतानि नव चापम् ॥१२॥

इयमार्था व्यतोपातकरणे व्याख्याता ।

अधुनेष्टक्षायाकरणमाह—

त्रिज्या चरार्द्धजीवायुतहीनाऽन्त्या नतोत्क्रमज्योना ।

क्षेदोऽन्त्याया दिनदलकर्णगुणायाः फलं कर्णः ॥१३॥

त्रिज्या सार्धं शतं १५० सा चरार्धजीवया युतज्ञोना मेषादावर्के युता तुलादौ ज्ञोनाऽन्या भवति । सा चान्या नतोत्क्रमज्यया जना केदो भवति । कस्य उच्यते । अन्यायाः किम्भूतायाः दिनार्धकर्णगुणायाः फलं तदिष्टकालकर्णे भवति । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । इष्टदिने चरदलस्य जीवा कार्य्या । अत्र कालाज्जीवा क्रियते तत्र कालं प्राणीकृत्य यथाक्षलिमाभ्यस्तथा काले प्राणैभ्यः त्रिंशत्-समवेति जीवा कार्य्या । तया त्रिज्या मेषादावर्के वर्त्तमाने युता तुलादिने ज्ञोनाऽन्या भवति । सा चानष्टा नतोत्क्रमज्योना यत्र कालेऽभीष्टे ज्ञाया क्रियते । स कालो दिनार्धादपास्य यदवशिष्यते । तन्नतसंज्ञं भवति । तस्य त्रिंशत्-समवादीर्णखण्डैर्विपरोतजीवा कार्य्या । तद् यथा । प्रथमे राश्यर्धे पञ्च द्विीये पञ्चदश तृतीये चतुर्विंशतिः चतुर्थे एकत्रिंशत् पञ्चमे षट्त्रिंशत् षष्ठे एकोनचत्वारिंशत् इति अङ्केनापि लिख्यते ।

ध्याभुक्तैक्यसमोऽन्यफलमिति पूर्ववत् कर्त्तव्यम् । तत्काले जीवा क्रिय-
माने षटीपञ्चदशकस्य त्रिज्या भवति । नतकालो यदा पञ्चदश-
घटिकाभ्योऽधिको भवति तदा नतकालात् पञ्चदशघटिका
अपास्य क्रमज्यां कृत्वा त्रिज्यायुतां कृत्वा अन्या जना कार्य्या ।
एवमुत्क्रमज्योनाऽन्या केदो भवति । कस्य उच्यते । अन्यायाः
दिनदलकर्णगुणायाः । यदावामं फलं तदङ्गुलादि अभीष्टकालस्य
ज्ञाया कर्णे भवति । तस्मात् कर्णच्छायाकृत्योरिति ज्ञाया कार्य्या । सा च
प्रश्नकाले तात्कालिकस्य शङ्कोः ज्ञाया भवतीति । अन्यत्रापि यत्र कुत्रचित्
नतज्या क्रियते । सा ततोत्क्रमेणैव कार्य्येति । तदा चरार्धमिदं ०।२३
एतत् प्राणोक्तं १३८ अस्य ज्या ५।५८ अनया तुलादिवादर्के त्रिज्या ज्ञोना
न्यान्या जाता १४४ एषाऽन्या । घटिकानां पञ्चानां ज्ञाया क्रियते ।
तदा पञ्चघटिका दिनार्धादस्माद् १४।४६ अपास्य शेषम् ८।४६ एतन्नतसंज्ञम् ।
अस्मात् उत्क्रमज्या ०।१५ अनया जना त्रिज्या १५० जाता ७८।४५
एष केदसंज्ञः । अन्या च दिनदलकर्णगुणा जाता २१०२।३८ एतां केदेन
विभज्यावामं २८।३० एष कर्णः तस्मिन् काले । तत्कर्णच्छायाकृत्योरिति
ज्ञायाकृता जाता २५।५१ । एषा ज्ञाया पञ्चानां घटिकानां तस्मिन् दिने
इति । नतच्छाया कृता ।

अधुना द्वाधया नतानयनमाह—

पूर्वापरयोर्दिनगतशेषस्य चरार्द्धहीनयुक्तस्य ।

क्रमजीवा चरदलजीवया युतोनाऽथवा छेदः ॥१४॥

पूर्वापरयोर्दिनगतयोः यथामंख्यं दिनगतशेषस्य किञ्चूतस्य चरार्द्धहीन-
युक्तस्य मेषादवर्कं हीनस्य तुलादवर्कं युतस्य क्रमेण जीवा क्रमजीवा चरदल-
जीवया युतोना मेषादवर्कं युता तुलादिगो जना । अथवानेन प्रकारेण छेदः
क्रियते । अथवा शब्दोऽत्र प्रकारान्तराय । तेन विकलो नतायः कृतच्छेद-
हीन सद्यो भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । पूर्वार्द्धे दिनगतस्यापराद्धे शेषस्य कालः समच्छाया भवति ।
तावत् प्रमाणस्य नित्यमेव यावत् घटिकानां शेषाणां वा ताभ्यो घटिकाभ्यश्चर-
दलघटिका अपास्य शेषं प्राणीकृत्य क्रमेण ज्या कार्या त्रिंशत्-सनवेति ।
सा चरदलजीवया मेषादावर्कं वर्त्तमाने युता तुलादो हीना छेदो भवति ।
छेदेन पूर्ववत् कर्णस्थितापि । उन्नतज्याक्रमेणैव कार्या । यदा चरार्द्ध
न शुद्ध्यते दिनस्य गतात् शेषाद् वा तदा विपरीतशोधनं कृत्वा क्रमात् ज्या
कार्या । तयोना चरदलजीवा छेदो भवति । छेदेनान्धा दिनदलकर्णगुणा
विभज्येष्टकर्ण इति । तस्याः कर्णच्छायाकृत्योः इति छाया कार्येति ।

अवोदाहरणम् । पूर्वार्द्धे गता घटिका ५ । गतकालश्चरार्द्धयुतो जातः
५।३२ अक्षात् क्रमज्या ७८।४५ चरदलजीवया ५।५८ तुलादित्वात् ज्यो-
कृत्य जाता ७९।४६ एषः छेदः पूर्वागतेन सद्यः । शेषं पूर्ववत्
कालच्छायेयम् । दिनार्धात् पूर्वेषापरिण छायाकालः छाया कृता ।

अधुना छायातः कालानयनमाह—

दिनदलकर्णगुणान्धा छायाकर्णोद्भूता फलोनान्धा ।

शेषस्थोत्क्रमजीवा धनुर्दिनार्द्धान्नतप्राणाः ॥१५॥

दिनस्य दलकर्णो दिनदलकर्णः । तेन दिनदलकर्णेन गुणा दिनदलकर्ण-
गुणा । का सा ? अन्धा । पूर्वेषापरिण वा नतकालस्य प्राणा भवन्ति ।
इत्यर्थार्थः ।

करणम् । इष्टदिने मध्याह्नकर्णः कर्त्तव्यः । तेन गुण्या चन्ध्या तात्कालिकच्छायाकर्णेन । कर्णच्छायाकृत्योरिति यः कर्णः कृतः तेन विभजेत् । यत्कथं फलं तेन फलेनोनान्ध्या प्रागानीता यदवशिष्यते तस्मोत्क्रमण्याया धनुः कार्यः । तेन दिनार्द्धावत-प्राणा भवन्ति पूर्वापरैण वा । यदा फलेनान्ध्या विज्यातोऽधिका भवति तदा तस्याः विज्यामपास्य शेषस्य क्रमजीवाभिष्टापं कृत्वा तन्निज्याचापि चतुःपञ्चाशच्छतेषु ५४०० संयोज्य तेन दिनार्द्धावतप्राणा भवन्ति । यदि नतगते काले छाया गृह्येता तदा तद्दिनार्द्धात् पूर्व्वेण । अथ दिनशेषे तदापरैण । अथ यदेतद् व्याख्यातं पञ्चदशेभ्यो घटिकाभ्योऽधिकं नतं क्रमण्या संयुतं क्रियते । तथान्ध्या त्रिज्याभ्योऽधिका भवति तदा क्रमधनुषायुतमुत्क्रमधनुः क्रियते । एतन् मयाभिहितं क्रियते न्यायसिद्धत्वादन्वधाकालविसंवादो स्यात् । तथा चोक्तं ब्राह्मे—

उत्क्रमजीवाभ्यधिकं क्रमण्यासंयुतं धनुर्धनुषा इति ।

(त्रिप्रश्न, ४६ ।)

अथोदाहरणम् । तद् यथा । दिनदलकर्णः १४।३६ । अनेनान्ध्वेऽं १४४ संयुजिता जाता २१०२।३८ । तात्कालिक-छायाकर्णः २८।१० । अनेन विभज्यावासं फलम् ७३।४६ अनेनोनान्ध्या जाता ७०।१५ अस्याः उत्क्रमण्याभिः शोध्य चापमिदं ३४६३ एते दिनार्द्धात् पूर्व्वेण नतप्राणाः । एतेषां षड्या षड्भिर्भागे हते घटिकाः ८।३० । एता दिनार्द्धादस्मात् १४।३७ विशोध्य घटिका ५ । एवमन्यत्रापि उदाहरणीयम् । छायागो नतकालः कृतोन्धच्छाययैवोन्नतकालानयनमाह—

चरदलजीवोनाधिकफलक्रमण्याधनुस्तरार्द्धेन ।

युतहीनं पूर्वाह्णे दिवसगतं शेषमपराह्णे ॥१६॥

वाक्यार्थः । चरदलजीवया उनाधिकं चरदलजीवोनाधिकम् । किं तदुच्यते । फलम् । मेघादावूनं तुलाद्यर्को धनम् । तस्य क्रमण्याभिष्टापं चरार्द्धेन युतहीनम् । मेघाद्यर्को युतं तुलादिगे हीनं पूर्वाह्णे दिवसगतं भवति । शेषमपराह्णे भवतीति वाक्यार्थः ।

करस्यम् । इष्टदिने चरदलस्य ओषा कार्य्यं तयोनाधिकं प्रागाख्याभिहितं
 यत्फलसंज्ञम् । कदोनं कदाधिकं भवति ? भण्यते । शेषादिस्थेऽर्के जलं
 तुलादिस्थेऽधिकम् । एवमूनाधिकस्य क्रमव्याभिज्ञापं कार्य्यम् । चरार्धेन
 प्राप्नोक्ततेन शेषादावर्के युतं तुलादिगे हीनम् एवं कृते यद् भवति तस्य
 षड्भिर्भागमपहृत्य विनाशः भवति । चषकाणां षष्ट्या भागे कृते पूर्वार्धे
 गतघटिकाः स्युः । अपराधे शेषा इति । अस्थोदाहरणम् । यथा चरदल
 ओषेयम् ५।५८ अनया फलमिदम् ७३।४६ तुलादित्वादधिकं कृतं जातम्
 ८८।४५ अस्य क्रमव्याभिज्ञापमिदं १८३८ एतच्चरार्धप्राणैरमीभिः १३८
 तुलादित्वाद्भूतं कृतं जातम् १८०० । अस्य षड्भिर्भागमपहृत्य शेषं चषकाः
 ३०० । षष्ट्या भागे कृते घटिका ५ एषः कालो दिवसस्य गतः । अथ
 चेदपराधस्य तदा शेष इति । एवमन्वन्नाप्युदाहरणीयमिति ।

इति भट्टमध्वसूदनसुत-चतुर्वेदपृथूदकस्वामिकृते
 खण्डखाण्डविवरिणि त्रिप्रश्नाध्यायस्तोत्रः ।

अथ चन्द्रग्रहणाध्यायः

प्रथम्याहं सुररिण्याः (१) पादानमरपूजितान् ।

चन्द्रग्रहे प्रवक्ष्यामि भाष्यं बुद्धिकरं महत् ॥

अथातो चन्द्रग्रहणाध्यायी व्याख्यायते । बाहुल्येन पर्व्वज्ञानार्थं सकलं ज्ञानमिच्छते शिष्टैः तस्य च पर्व्वणां दर्शनं नास्ति । अन्येषामपि तिथि-नक्षत्र-करणानां तथा तेषां शशिभास्करग्रहयोरव्यक्त्यर्थात् । शशिभास्करग्रहणयो-र्दृग्गच्छितैक्यं लोकः पश्यति । तस्मात्तिथ्यादिष्वप्यर्थेषु दैवज्ञवाक्यं लोके भाद्रियते । अतो ग्रहणं वक्ष्यामि ।

ते चतुर्दशमेदमिषाः । के ते चतुर्दशमेदाः ? उच्यन्ते यथा—

दिग्वर्णवलनवेला-निमीलनोन्मीलन-स्थितिर्विमर्दाः ।

सर्गच्छायामोक्ष-यासेष्टयास-परिलेखाः ॥*

इत्याख्या । तत्रादावेव समलितोकरणमाह—

रविचन्द्रौ समलितौ तिथिगतगम्यघटिकाफलोत्पत्तौ ।

तत्र तावत् पौर्णमास्यां चन्द्रार्को अर्धरात्रिकौ स्फुटौ कर्त्तव्यौ । राष्ट्रस्य वक्ष्यतिकलारहितः सम्प्रदायविच्छेदः । ततश्चन्द्रार्काभ्यां सकाशात् तिथ्यन्तमुत्पाद्य गताद् गम्याच्च ततो रविचन्द्रौ समलितौ रविस्य चन्द्रश्च तौ । समलितौ कथ्यन्ते भक्ष्यन्ते । तिथिगत-घटिकाभिर्गम्य-घटिकाभिर्वा रविचन्द्रभुक्ता मध्यमं संगुण्य घट्या विभज्यावाप्तम् । स्वफले । ताभ्यां स्वफलाभ्यामर्धरात्रिकौ मध्यमौ तिथ्यन्ते ज्ञेयौ । यदाऽर्धरात्रात् पूर्व्वेण तिथ्यन्तस्तदा स्वफलेनोक्तौ तिथ्यन्ते भवतः । अर्धरात्रादपरिच तिथ्यन्तं तदा स्वफलेनाधिकौ तिथ्यन्तकालिकौ भवतः । ततः स्फुटौ कार्त्तव्यौ । पुनरपि तिथ्यन्तमेवमसङ्गत् कार्त्तव्यं यावत् तिथ्यन्तं स्त्रियं भवति । तौ च तज्जित् काले समलितौ भवतः । किञ्चिद्भूगणिकौ वक्ष्याम्यन्तराविति ।

* श्रावण्य ऽधिष्ठाने चतुर्थांशवत् तिथिः बीबीऽयम् ।

अधोदाहरणम् । शकेऽस्मिन् ५८७ मांसा एव १० तिथयः १५ ।
अस्मिन् दिनेऽर्कचन्द्रौ देशान्तर-संस्कृतौ स्फुटी जातौ

र	च
१०	४
६	६
२४	४३
४४	१०

आभ्यां सकाशात् अर्धरात्रादूर्ध्वेन तिथिघटिका १।३० एतैः रविशशि-
चन्द्रोच्चभुजायो मध्यमा लघ्नन्ते ।

५८	७८०	६
८	३४	४०

संगुल्य घट्या

विभज्यावासानि फलानि यथाक्रमेण

१	१८	०
२८	४६	१०

एभिश्च फले-

रुनीकृताः तिथ्यन्ते जाताः मध्यमा रविशशिचन्द्रोच्चा यथाक्रमेणैव ।
अङ्केनापि

१०	४	३
४	६	२८
४८	५८	२७
४६	३६	३२

अस्मिन्नेव काले रविचन्द्रौ स्फुटी राहु-सङ्घितौ

रवि	चन्द्र	राहु
१०	४	४
६	६	१०
२३	२३	१
२४	२४	२४

एतौ समलिनी जातौ षड्विंशत्यन्तरितौ । एवमन्यत्राप्युदाहरणोद्यमिति ।
अर्कास्तमयादन्तरराशौ प्रविष्टास्तिथिघटिका १५।२४। एतस्मिन्नेव काले
मध्यमचङ्चम् । एतेनान्तरोक्ता मध्यमचङ्चिका रविचन्द्रराहव इति ।

अथ विधिपानयनमाह—

पातोमचन्द्रजीवा विधिपो नवगुणेषुङ्कता ॥१॥

एतदार्थाहं नक्षत्राध्याये प्रसङ्गेन व्याख्यातम् । अधुना रविचन्द्रयोर्माना-
नयनमाह—

भवदशगुणिते रविशशिगती नखैः स्वरजिनैर्हृते माने ।

एतदार्थाहं व्यतीपातकरणे तिथिनक्षत्राध्याये व्याख्यातम् । अधुना
राहोर्मानानयनमाह—

तत्त्वाष्टगुणितभुक्तयोः षष्ट्या हृतमन्तरं तमसः ॥२॥

रविशशिभुक्तयोर्यथासंख्यं तत्त्वाष्टगुणितयोर्यदन्तरं तत् षष्ट्या विभज्य
राहुमानं भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । रविभुक्तिस्तत्त्वैः संगुण्य पञ्चविंशतिभिरित्यर्थः । शशिभुक्तिश्चा-
ष्टभिः । ततस्तयोरन्तरं षष्ट्या विभज्यावाप्तं क्षिप्तादि राहुमानं लभ्यते ।

उदाहरणम् । रविभुक्तिः ६१ एषा तत्त्वैर्गुणिता जाता १५२५ चन्द्रस्पृष्ट
भुक्तिरियं ७२३ षष्टगुणा जाता ५७८४ अनयोरन्तरम् ४२६३ । एतत् षष्ट्या
विभज्यावाप्तम् ७१३ एतद् राहुमानमिति । अधुना ग्रहस्य भावाभाव-
ज्ञानमाह—

विक्षेपं संशोध्य प्रमाणयोगार्द्धतस्तमश्चक्षन्नम् ।

प्रमाणं प्रमाणं च प्रमाणे । तयोर्योगः । तस्याहं प्रमाणयोगार्द्धं तस्मात्
प्रमाणयोगार्द्धतः । संशोध्य किं तत् भणति । विक्षेपम् । यदवशिष्टं
तत्तमसः क्लृप्तं भवति । मध्यमग्रहणे । करणम् । चन्द्रग्रहणे चन्द्रो ग्राह्यः ।
राहुर्ग्राहकः । सूर्यग्रहणे सूर्यो ग्राह्यः चन्द्रो ग्राहकः । ग्राह्यग्राहकयोर्योगं
कृत्वा तदहं कार्यम् । तस्मान् मध्यमग्रहणिकं विक्षेपं संशोध्य यदवशिष्यते
तावन्मात्रो मध्यग्रहणिको ग्रासो भवति । यदा मध्यमग्रहणिकविक्षेपं
प्रमाणयोगार्द्धात् शून्यन्ते तदा ग्रहणिकाभावः । इति ।

उदाहरणम् । तद् यथा । ग्राह्यमानम् २८।१७ ग्राहकमानम् ७१।३
अनयोर्योगः १००।२० अस्याहंम् ५०।१०। तस्मान् मध्यग्रहणिकविक्षेपमिदं
१७।० संशोध्य शेषम् ३३।१० एतावन्तो मध्यग्रहणे ग्रासकृताः । अथ
सर्वग्रहणिकग्रहणयोः परिज्ञानमाह—

सर्वग्रहणं ग्राह्यादधिके खण्डग्रहणमूने ॥३॥

मानैक्यार्हाद् विक्षेपं संगोध्य यदवशिष्यते तद् यदि प्राज्ञमानाधिकं भवति तदा सर्वग्रहणम् । अथ न तदा खण्डग्रहणम् ।

अथोदाहरणम् । मानैक्यार्हाद् विक्षेपं संगोध्य शेषम् ३१।१०। एतत् प्राज्ञमानादस्मात् २८।१० अधिकमतएव सर्वग्रहणमिति ।

अधुना स्थित्यर्थमर्धाधिक्योरायनमाह—

काद्यार्हेन कादकदलस्य युक्तोनकस्य वर्गाभ्याम् ।

विक्षेपकृतिं प्रोह्य पदे तिथिवत् स्थितिविमर्दाद्धं ॥४॥

काद्यार्हम् काद्यार्हे तेन युक्तोनकस्य । कस्येत्युच्यते । कादकदलस्य । यथासंख्यं वर्गाभ्यां विक्षेपकृतिं प्रोह्य । पृथक् पृथक् शेषस्य पदे । पदं च पदं च पदे । ते हे तिथिवत् क्रियते । यथासंख्यं स्थित्यर्थविमर्दाद्धं भवतः । इति पाक्षार्थः ।

करणम् । कादकदलं द्विस्रं ख्याप्य एकस्मिन् प्रदेशे काद्यार्हेन युतं कर्तव्यम् । अन्यस्मिन् काद्यार्हेनोनम् । तस्य काद्यार्हेन युक्तोनकस्य पृथक् पृथक् कृते कृती । ताभ्याम् विक्षेपकृतिमपास्य मूले षष्ठिने भुक्तग्रन्तरेष विभज्यावासे फले यथासंख्यं स्थित्यर्थविमर्दाद्धं भवतः ।

अथोदाहरणम् । कादकदलमिदम् ३५।३१ अस्मिन् काद्यार्हमिदम् १४।३८ दत्त्वा जातम् ५०।१०। अस्य कृतिरियम् २५।१४।४०। अस्य विक्षेप-कृतिरियम् २८८। संगोध्य जातम् २२२७।४०। अस्य मूलम् ४७।११। एतत् षष्ठ्या संगुल्य भुक्तग्रन्तरेष विभज्यावासे षटिकादिफलम् ४।१६। एतत् स्थित्यर्थम् । अथ विमर्धाधिक्योदाहरणम् । कादकदलमिदम् ३५।३२ अस्मात् काद्यार्हमिदम् १४।३८। संगोध्य जातम् २०।५४। अस्य कृतीः ४३६। अस्मात् विक्षेपकृतिमिमां २८८ संगोध्य जातम् १४७। अस्य मूलम् १२।७ एतत् षष्ठ्या संगुल्य भुक्तग्रन्तरेष विभज्यावासे षटिकादिफलं १।५। एतत् विमर्धाधिक्यम् । अधुना स्थित्यर्थविमर्धाधिक्योः स्फुटीकरणमाह—

भुक्तिः षष्ठिहता स्थितिविमर्ददलनाङ्किगुणाकैन्द्रोः ।

आदावृणमन्ते धनमसकृत् तेनान्यथा पाते ॥५॥

भुक्तिः षष्ठ्या हता षष्ठिहता स्थितिविमर्ददलनाङ्किगुणा च पृथक् पृथक् स्वयोः रवेरिन्दोरवातफलं आदावृणं प्रवहणे ऊनमित्यर्थः । अन्ते धनं

मोक्षे धनमित्यर्थः । एवं विमर्द्धान्नागतेन फलेन पादावृणं कृते निमीलनकालो भवतीत्यर्थः । अन्ते धनं कृतेनोन्मीलनकालो भवतीत्यर्थः । एवमसङ्गतं ज्ञत्वेवं स्थित्यर्थविमर्द्धान् कर्त्तव्ये । अन्यथा पात इति । राहोर्विपरीतं चन्द्रार्काभ्यां धनार्थमिति ।

करणम् । अत्रार्कप्रहणमादित्यप्रहणार्थम् । अतएव चन्द्रराहोर्भुक्ती स्थित्यर्थेनाङ्गिकाभिः संगुण्य षष्ट्या विभज्याप्तफले । ततः समलितचन्द्रमाः स्वफलेनोनः कार्यः । मध्यग्रहणिको राहुः स्वफलेनाधिकः कर्त्तव्यः । ततस्ताभ्यां चन्द्रराहुभ्यां विक्षेपं ज्ञत्वा तस्य कृतिर्मानैक्यार्हकृतेर्विशोध्य शेषस्य मूलं षष्टिभ्रं भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं प्रग्रहणस्थित्यर्थं भवति । ततः स्थित्यर्थेन भूयोऽपि चन्द्रराहोर्भुक्ती संगुण्य षष्ट्या विभज्यावाप्तेन समलितचन्द्रमा जनः कार्यः । राहुषाधिकः कार्यः । भूयोऽपि ताभ्यां विक्षेपात् पुनः स्थित्यर्थम् । तेन स्थित्यर्थेन पुनरपि चन्द्रराह तात्कालिकौ कर्त्तव्यौ । एवं भूयोभूयः तावत् कार्यं यावत् प्रग्रहणस्थित्यर्थं स्थिरं भवति । तौ च चन्द्रराह प्रग्रहणकालिकौ स्फुटी भवतः । अथ मोक्षः । प्रथमेन स्वफलेन चन्द्रमा अधिकः कार्यः राहुखोनः कार्यः । ततस्ताभ्यां चन्द्रराहुभ्यां विक्षेपः । तस्य कृतिं मानैक्यार्हकृतेः संगोध्य यदवशिष्यते तत् षष्टिभ्रं भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं मोक्षस्थित्यर्थं भवति । तेन स्थित्यर्थेन चन्द्रराहुभुक्ती संगुण्य षष्ट्या विभज्यावाप्तेन फलेन समलितचन्द्रमा अधिकः कार्यः राहुखोनः कार्यः । ततस्ताभ्यां चन्द्रराहुभ्यां प्रावत् विक्षेपः स्थित्यर्थं च । एवं भूयोभूयः स्थित्यर्थं तावत् कार्यं यावन्मोक्ष- स्थित्यर्थं स्थिरं भवति । तौ च मोक्ष-कालिकौ स्फुटी भवतः । अथ निमीलनं । चन्द्रराहोर्भुक्ती निमीलन-मर्द्धान् संगुण्य षष्ट्या विभज्यावाप्ते स्वफले भवतः । तेन स्वफलेन समलितचन्द्रमा जनः कार्यः । ततस्ताभ्यां विक्षेपः । तस्य कृतिं मानान्तरार्हकृतेः संगोध्य यदवशिष्यते तस्य मूलं षष्टिभ्रं भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं फलं निमीलनमर्द्धान् भवति । तेन मर्द्धान् समलितिकौ चन्द्रराह तात्कालिकौ कार्यौ । ततस्ताभ्यां विक्षेपः । तेन पुनरपि विमर्द्धान् । एवं तावत् कार्यं यावन् निमीलनमर्द्धान् स्थिरं भवति । तौ च निमीलनकालिकौ भवतः । अयोन्मीलनविमर्द्धान् स्वफलेन चन्द्रषाधिकः राहुखोनः ताभ्यां विक्षेपः तस्य कृतिर्मानान्तरार्हकृतेः

संशोध्य शेषस्य मूलं षष्टिं भुक्त्यन्तरेण विभज्यावाप्तं फलं उन्मीलन-
विमर्हीर्षं भवति । तेन भूयोऽपि चन्द्रराज्ञ तात्कालिकौ ज्ञत्वा ताभ्यां
विशेषः । तेन विमर्हीर्षम् । एवं भूयोभूयस्तावत् कार्यं यावदुन्मीलनमर्हीर्षं
स्थिरं भवति । तौ च उन्मीलनकालिका स्फुटौ भवतः ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । चन्द्रराज्ञोर्भक्तौ ७२३।३० । एते
स्थित्यर्थेन मध्यमेनानेन ४।१६ संगुण्य पञ्चा विभज्यावाप्ते फले ५१।२६॥ ०।१०॥
ततः समलिप्ताच्चन्द्रात् स्वफलं विशेष्य राहोर्दत्त्वा प्रगृह्यकालिकौ जातौ
४।५३।३१॥ ४।१०।१०॥ आभ्यां विशेष्यः २१।२ अस्य कृतिः ४४०.२४
मानैक्यार्धकृतेरस्याः २५१६।४० संशोध्य शेषं २०७६।१६ अस्य मूलमिदं
४५।३२ एतत् पञ्चा संगुण्य भुक्त्यन्तरेणावाप्तं षटिकादिफलं तच्चेदम् ।
४।६ । पुनरप्यनेन स्थित्यर्थेन समलिप्तिकौ कृतौ जाताविमौ । ४।५।३३।५८॥
४।१०।१।३७ आभ्यां विशेष्यः २०।५३। अस्य कृतिः ४३५।२० । मानैक्यार्ध-
कृतेरस्याः २५१६।४० संशोध्य शेषं २०८१।२० अस्य मूलमिदं ४५।३८ एतत्
पञ्चा संगुण्य भुक्त्यन्तरेण विभज्यावाप्तं षटिकादिफलं ४।७ एतद्वितीये
कर्षणि स्थित्यर्थम् अनेन चन्द्रराज्ञ तात्कालिकौ जाताविमौ ४।५।३।३।६॥
४।१०।१।३७ आभ्यां विशेष्यः २०।२५।२ अस्य कृतिः ४३५।२५ मानैक्यार्ध-
कृतेरस्याः २५१६।४० संशोध्य शेषं २०८१।१५ अस्य मूलं ४५।३५ एतत्
पञ्चा संगुण्य भुक्त्यन्तरेण विभज्यावाप्तं षटिकादिफलं ४।७ एतत् प्रगृह्यकं
स्फुटं स्थित्यर्थम् । तच्चेदम् ४।२३।* (१) मोक्षकालिकौ चन्द्रराज्ञ ४।८।१६।
१५॥ ४।१०।१।११ एवं निमीलन-मर्हीर्षमसङ्गतं करणेन स्थिरीभूतम् । तच्चेदं
०।५८ निमीलन-कालिकौ चन्द्रराज्ञ ४।६।११।४०॥ ४।१०।१।१२७ । अथ
उन्मीलनमर्हीर्षमसङ्गतं करणेन स्थिरीभूतं तच्चेदम् १।३२ उन्मीलन-कालिकौ
चन्द्रराज्ञ ४।६।३८।०॥ ४।१०।१।१२२ ॥ अथैतयोः स्थित्यर्थ-विमर्हीर्षयोः
स्फुटौ कृतयोः विनियोगो ब्रह्मसूत्रेण कृतः । तस्मात् व्याख्यायते । पौर्ष-
मास्त्रन्तं पञ्चसु प्रदेशेषु संस्थाप्य एकस्मात् प्रगृह्यक-स्थित्यर्थं विशेष्य
प्रगृह्यकालिकौ भवति । अन्यस्मिन् उन्मीलन-मर्हीर्षं दत्त्वा उन्मीलनकालिकौ
भवति । अन्यस्मिन् निमीलनमर्हीर्षं विशेष्य निमीलनकालिकौ भवति ।
अन्यस्मिन् उन्मीलनमर्हीर्षं दत्त्वा उन्मीलनकालिकौ भवति । यच्च पौर्षमास्त्रन्तं स

एतन्मौलिकस्थित्यर्थम् ।

मध्यग्रहणकालः । प्रग्रहणमीलकालयोर्यदन्तरं स स्थितिकालः । तावत्-
कालं ग्राह्यमण्डले ग्राहकस्यावस्थानमित्यर्थः । निमीलनोन्मीलनयोर्यदन्तरं
स विमर्द्दकालः । तावत्-कालं ग्राह्यमण्डलमदृश्यं भवतीत्यर्थः । प्रग्रहणिक-
स्फुटस्थित्यर्धं ४।७ निमीलन-विमर्द्दार्धं ०।५८ उन्मीलन-विमर्द्दार्धं १।२२
मोक्षस्थित्यर्धं स्फुटम् ४।२३ एतैर्यथोक्तन्यायेन पौर्णमास्यन्तरमस्त्वमनादूर्ध्व-
मेतत् १५।२४ संस्कृतं जातं प्रग्रहणनिमीलनमध्योन्मीलन-मोक्षकम् ११।१७॥
१३।२६॥ १५।२४॥ १६।४६॥ १८।४७॥ तथा चोक्तं ब्राह्मे—

स्फुटस्थित्यन्ते मध्यं प्रग्रहणं स्थितिदलीनकेऽभ्याधिके ।

मोक्षो निमीलनोन्मीलने विमर्द्दार्धेऽहोनयुते ॥१५॥

अधुना इष्टग्रासानयनमाह ।

वीष्टस्थितिदलविच्छेपलिप्तिकावर्गयुतिपदेनोनम् ,

मानैक्यार्धं कृन्नं मध्ये विच्छेपलिप्तेनम् ॥६॥

व्याख्यार्थः । प्रग्रहणाद् गते काले अभीष्टमोक्षाद्भीष्टकाले साध्यं यस्मिन्
काले कर्त्ता इष्टग्रासं कर्त्तुमिच्छति तत् कालं प्रग्रहणस्थित्यर्धदपास्य
मीलिकाद् यच्छिष्टं तद्वीष्टस्थितिदलं भवति । तेन चन्द्रराहोर्भक्ती संगुण्य
षष्ठ्या विभज्यावाप्तेन फलेन चन्द्रमा जनः कार्यः । प्रग्रहणाद् गते काले
राहुयाधिकः कार्यः ।

अथ मोक्षाच्छेषे काल इष्टग्रासः क्रियते तदा स्वफलेन चन्द्रोऽधिकः
राहुयोनः । एवं यथोक्तेन विधिना तात्कालिकी कृत्वा ताभ्यां विच्छेपः
सकोटिः परिकल्प्यः लिप्तिकाश्च भुजतो प्रायन्ते । कास्ता लिप्तिकाः । ब्रह्म-
गुप्तेन नीतं कथमिति । न्यायसिद्धत्वात् । यदानिनाहोरात्रप्रमाणेन ६०
षष्टिषट्किने रविचन्द्रभुक्तान्तरं संगुण्य षष्ठ्या विभज्यावाप्तलिप्तिकाः सा भुजा
भवति । ततो भुजा भवति । ततो भुजावगकोटिवर्गयोर्योगमूलं कर्णो
भवति । तेन कर्णेन ग्राह्यग्राहकैक्यार्धं ऊनीकृत्य यच्छेषं स तात्कालिको
ग्रासो भवति । मध्ये विच्छेपलिप्तेनमिति । यथेष्टग्रासकर्णेनोनं मानैक्यार्धं
कृत्वा मध्यग्रासो भवति ।

अथोदाहरणम् । प्रग्रहणान्ते काले इष्टग्रासः क्रियते । तत्र प्रग्रहण-
स्थित्यर्धमिदम् ४।७ । अस्मादभीष्टकालोऽयम् १।० संशोध्य शेषम् ३।७ । एतद्

वीटस्थितिदलम् । अनेन भुक्तान्तरमिदम् ६६२।३० संगुण्य षट्पा
विभज्यावाप्तलितिकाः ३४।२५ । एषा भुजा । ॥ वीटस्थितिदलेन चन्द्रराज
तात्कालिकौ जातौ इमौ ४।५ ४५।४८ ॥ ४।१०।१।३२ ॥ आभ्यां विक्षेपः
२०।० एषा कोटिः अस्या वर्गः ४०० । तथा भुजवर्गोऽयम् १८८४।२०
अनयोर्योगः २३८४।२० । अस्य मूलम् ३८।४८ । एतस्मानैकवर्षादस्मात्
५०।१० विप्रोध्य शेषम् १०।२२ एष तात्कालिको घासः । एवमन्यत्राप्यदा-
हरणोयमिति तथा चोक्तं ब्राह्मे—

भुक्तान्तरमिष्टोनस्थितिदलघटिकागुणं कृतं पद्या ।

बाहुः प्राग्वत् तत्फलहीनयुगेः सूर्यशशिपारैः ॥

तात्कालिकविक्षेपः कोटिस्तद्वर्गयुतिपदं कथं ।

मानैकवर्षात् कथं विप्रोध्य तात्कालिको घासः ॥ इति ॥

अधुना घासतात्कालिकानयनमाह । स ब्रह्मगुप्तेन योऽन्नाभिहितः
व्याख्यायते । यासां घासलितानां कालः क्रियते ता लितः ग्राह्यग्राहक-
मानाद् विप्रोध्य शेषस्य कृतेः मध्यग्रहणिकविक्षेपस्य कृतिं विप्रोध्य शेषस्य
मूलं षट्पन्नभुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तादिकलम् । तेन लित्तादिकलेन चन्द्र-
राजोभुक्ती संगुण्य पद्या विभज्यावाप्तेन फलेन चन्द्रोऽधिकः कार्यः ।
राहुचोः । ततस्तस्यां विक्षेपः तस्य कृतिं मानैकवर्षकृतेः संशोध्य
शेषस्य मूलं षट्पन्नं भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं घटिकादिकलं भवति ।
तेन भूयश्चन्द्रराज तात्कालिकौ ताभ्यां विक्षेपः । तस्य कृतिम् इष्ट-
घासोनमानैकवर्षकृतं संशोध्य शेषस्य मूलं पद्या इतं भुक्तान्तरेण
विभज्यावाप्तं घटिकादिकलम् । एवं तावत् कार्यं यावत् घटिकादि-
फलमविशेषं भवति । तच्च प्रग्रहणिकस्फुट-स्थित्यर्थादपास्य शेषः कालो
भवति तासां घासलितानां पद्यादूर्ध्वम् । अथ मोक्षशेषे घासलित-
प्रश्नः । तदा मोक्षस्थित्यर्थादपास्य यः कालो भवेदिति । तद् यथा घास-
लितः १०।१२ एता मानैकवर्षादस्मात् ५०।१० संशोध्य शेषं ३८।५८ अस्य
कृतिः १५८८।२४ अस्माद्विक्षेपकृतिरियं २८८ संशोध्य शेषमिदं १३०७।२४
अस्य मूलं ३६।८ एतत् पद्या संगुण्य भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं घटिकादि-
फलम् ३।१५ अनेन चन्द्रराजोभुक्ती संगुण्य पद्या विभज्यावाप्ते फले

३८।१०।१० प्रग्रहणात् गतकालत्वात् प्रग्रह्य स्वफलेन समलितखण्डे जन ।
राहुसाधिकः । एवं प्रग्रहात्मिको जातो ४।५।४४।१३ ॥ ४।१०।१।६४ ॥
आभ्यां विक्षेपः २०।४ अस्य क्षतिः ४२०।४० इष्टयासोनमानैक्यार्हक्षतिरस्याः
१५८६।२४ संशोध्य शेषस्य मूलं ३४।३३ । यस्या संगुण्य भुक्तान्तरेण
विभज्यावासं घटिकादिफलम् ३।० अनेन चन्द्रराह तात्कालिकौ कृतौ
जातौ ४ ५।०।४८ ॥ ४।१०।१।३४ आभ्यां विक्षेपवर्गः ४०० इष्टयासोन-
मानैक्यार्हक्षतिरस्याः १५८६।२४ संशोध्य शेषम् ११८६।२४ अस्य मूलम्
३४।३५ एतत् यस्या संगुण्य भुक्तान्तरेण विभज्यावासं घटिकादिफलं ३।०
एतत् स्थिरीभूतं प्रग्रहणस्थित्यर्हदिक्षात् ४।८ विशोध्य शेषम् १।०
एतावान् कालो दशानां ग्रासलिप्तानां पञ्चभागाधिकानामिति । तथा चोक्तं
ब्राह्मे—

असक्तद् ग्रासकालोनप्रमाणयुतिदलक्षतिर्विशोध्य क्षतिम् ।
तात्कालिकविक्षेपस्य शेषस्य मूलं कृतं तिथिवत् ॥
प्रग्रहणस्थित्यर्हत् प्रोक्ष्य प्रग्रहणतो भवेत् कालः ।
मोक्षं विशोध्य मोक्षस्थित्यर्हत् प्राग्भवेन् मोक्षात् ॥ इति ।

अधुना वलनांशानयनमाह—

त्रिज्याप्तचापभागैर्नताक्षजीवावधादुदग्याम्यैः

पूर्वापरयोः पूर्वा विभयुग्याद्यायनांशैश्च ॥७॥

त्रिज्याप्तं तस्य चापं विज्याप्तचापं तस्य भागाः त्रिज्याप्तचापमागादौ-
स्त्रिज्याप्तचापभागेः । न प्रायते कुतः त्रिज्याप्तचापमाद्यं भवति ।
नताक्षजीवावधात् । नतेन अक्षजगया वधः नताक्षजोवावधः ।
तस्मान्नताक्षजीवावधात् । तैरुदग्याम्यैः । पूर्वापरयोर्दशासंख्यं
ग्राह्यमखलपूर्वा दिक् वलनं भवतीति । विभयुक् ग्राह्यायनांशेति ।
न केऽलमचापैर्ग्राह्यमखलस्य पूर्वा वलिता भवतीति यावत् विभयुग-
ग्राह्यायनांशैरुदग्याम्यैर्वा वलिता भवतीति वाक्यार्थः । करणम् ।
यस्मिन् काले कर्त्ता वलनं विकीर्णति प्रग्रहण-गम्भीरतम-
मञ्जीवीकगम्भीरेष्टयाक्षानामन्वतमे तदा तस्मिन् काले गतं ग्राह्यम् ।
आदित्यपक्षे आदित्यमन्वाह्यात् चन्द्रपक्षे तु चन्द्रमन्वाह्यात् । चन्द्रस्य

उदयास्तलग्ने प्रसाध्य तदन्तरादिनप्रमाणं कृत्वा तदर्धं चन्द्रदिनार्धं भवति । तस्माच्चन्द्रदिनार्धात् नतं ग्राह्यम् । अत्र केचित् चन्द्रग्रहणे अर्धरात्राक्षतं गृह्णन्ति । अल्पान्तरत्वात् कर्मबहुत्वाच्च । तस्माद्यथोक्तं न विधिना नतं गृह्येत्वा तस्मादुत्क्रमजया ग्राह्या ॥ पञ्चदशघटिकाभयोऽधिकं नतं भवति तस्मात् प्राणोक्ततादुत्क्रमजया कर्त्तव्या । सा च स्वदेशाक्षजया संगुण्य त्रिजया विभज्यावासं लिप्तादिफलम् । तस्य जयाखण्डोन इति चापं कार्यम् । तस्य षष्ठ्या भागमपहृत्याक्षवलनांशा भवन्ति ।

ते च पूर्वकपालस्थे ग्राह्ये उत्तराः । अपरकपालस्थे दक्षिणा इति । स्वरात्रार्धात् मध्याह्नं यावत् तावत् ग्राह्यस्य पूर्वकपालम् । स्वमध्याह्नादारभ्याह्नरात्रं यावदपरकपालम् । अथ च वलनम् । तात्कालिकग्रहे राशित्रयं दत्त्वा तस्मात् द्विरसगुणाद्येः खण्डाः कर्त्तव्याः । तद् यथाप्राप्तोक्तं तथाप्राप्तक्रमेण कार्या । यस्मादुक्तम् ग्राह्यात् सविगृह्यात् क्रान्तिरुत्क्रमजयाभिरानयेत् । सा च चन्द्रस्यापि विक्षेपयुतवियुता न कर्त्तव्या विक्षेपस्य पृथक् विनियोगत्वात् परिलेखे यस्मादुक्तम् व्यासार्धं वलनजयामनैवार्धं पृथक् स्वक्षेपाः इति । यतोऽयनांशानां व्यासार्धवृत्ते विनियोगः । विक्षेपस्य पुनः मानैवार्धवृत्ते तस्मात् विरुद्धमिति चन्द्रमसो युतवियुता तत्क्रान्तिर्न कर्त्तव्येति । तावत् संक्रान्तिखण्डकोरेव कृतानां क्रान्तिविकलानां षष्ठ्या भागमपहृत्य येऽयनांशा भवन्ति ते च सप्तभिः ग्राह्याः । मेषादिस्थे उत्तरा तुलादिस्थे दक्षिणा इति । तत्रापि केचित् मकरादावुत्तरमयनमिच्छन्ति । कर्कादौ दक्षिणमिति । तत्रेत्यते । विकल्पेन मेषादावुत्तरं तुलादौ दक्षिणमिति । ततस्तेषामयनांशानां अक्षवलनांशानां च एकदिकत्वे योगः । अन्यदिकत्वे वियोगः । योगे दिक् ज्ञायते इति । वियोगे योऽधिकस्तस्य या दिक् सा वलनांशानां दिगिति । तावद्भिरंशैर्ग्राह्यमण्डलस्य पूर्वा दिक् वलिता भवति ।

अथोदाहरणम् । चन्द्रप्रग्रहे नतजयम् २५।४६ अनया स्वदेशाक्षजया-मिमां ७५।२६ संगुण्य जाता १८४२।४० अस्य त्रिजया भागे हृतेऽवासं लिप्तादिफलं १२।५७ अस्य चापमिदं २८४ अस्य षष्ठ्या भागे हृते वलनांशाः ४।५४ एते ग्राह्यस्य पूर्वकपालत्वादुत्तराः । प्रग्रहणिको ग्राह्यः सत्रिभः ७५।२२।४६

अस्य क्रान्तिरागा दक्षिणगोलत्वात् याव्याः ४१४८।३१ एतेषामक्षवलनांशैः सह
भिक्रदिक्त्वाद् वियोगः । क्रान्तिः.. मूलत्वाद् उत्तरा (१) एते ०।४।२८
एतावद्विरांशे चन्द्रमण्डलस्य पूर्वा दिक् उत्तरवलिता भवति । एवं
निमीलन-मध्योन्मीलन-मन्त्रेष्टयासेषु तात्कालिकग्राह्ये तात्कालिकया
नतव्यया वलनांशा अनया इति । एतच्चार्धसुत्तरे सप्तपञ्च परिलेखोदाहरणं
वक्ष्यामि ।

इति भट्टमधुसूदनसुत-चतुर्वेद-पृष्टदकस्वामि कृतं
खण्डखाद्यकविवरणे चन्द्रग्रहणाध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ सूर्यग्रहणाध्यायः

विष्णुं त्रैलोक्यभर्तारं प्रणम्य शिरसा स्मृचिः ।

भावं तत्त्वार्थबहुलं वस्त्रेऽर्कग्रहणे स्फुटम् ॥

अथादित्यग्रहणाध्यायो व्याख्यायते । तत्रादाविद्यामावस्यायां अर्कचन्द्रा-
वर्द्धरात्रिकौ कृत्वा राहुश्च । ततोऽचन्द्राभ्यां सकाशात्तित्यन्तमुत्पाद्य
तस्मिन् तित्यन्ते चन्द्रग्रहणोक्तविधिनार्कचन्द्रावसक्तत् कार्मणा स्फुटो कार्य्यो ।
तौ च तित्यन्ते समलितो भवतः । पातश्च तात्कालिकः कार्य्यः । एवं
कृत्वाधुना मध्यग्रहणिकस्फुटितित्यन्तार्थं लम्बनघटिकानयनार्थमाख्यादयमाह—

वित्त्रिभलम्नापक्रमविच्छेपाचांशयुतिविशेषोनात्

भत्रितयाज्ज्याङ्घ्रिदस्त्रिज्याङ्घ्रिगतैः फलेन हृता ॥१॥

वित्त्रिभलम्नार्कान्तर-जीवा घटिकादिलम्बन सूर्ये

ऋणमधिके धनसूने वित्त्रिभलम्नात्तिथावसक्तत् ॥२॥

विगतं त्रिभं वित्त्रिभम् । वित्त्रिभं च लम्बं च विविभलम्बं तस्मात्
वित्त्रिभलम्नात् । अपक्रमविच्छेपो वित्त्रिभलम्नापक्रमविच्छेपो । अपक्रम-
विच्छेपो च अक्षांशाश्च तेष्वपक्रमविच्छेपांशाः । तेषां युतिः योगजाः तेषां
भिन्नद्वित्वे सति शोधनीयमित्यर्थः । तेनापक्रमविच्छेपाभ्यां संयुतिविशेषो नम् ।
किं तत् भत्रितयम् ? राशिचयमित्यर्थः । तस्मादपक्रमविच्छेपांशयुति-
विशेषोनात् । ज्याङ्घ्रिदो भवति । कस्या उच्यते विज्याङ्घ्रिगतैः ।
विज्यायाः अर्धं त्रिज्यार्धं तस्य कतिः त्रिज्याङ्घ्रिगतैः तस्याः त्रिज्याङ्घ्रिगतैः
फलेन हृता यदभासं तेन हृता कासौ वित्त्रिभलम्नार्कान्तरजीवा
वित्त्रिभलम्नार्कान्तरजीवो वित्त्रिभलम्नार्कान्तरम् । तस्मात् जीवा वित्त्रिभ-
लम्नार्कान्तरजीवा विभक्ता फलेन लब्धं घटिकादिफलं लम्बनम् । ऋणमधिके
धनस्यैव सति सूर्ये जनः । वित्त्रिभलम्नात् कस्मिन् ऋणं धनं वा । तिस्रो
पञ्चदशतिथौ इत्यर्थः ।

करणम् । समलिसादकार्कदभुक्तभागान् संगृह्य पञ्चदशममिष्टकालं परिकल्प्य तस्मात् क्रान्तिं प्रथमवत् कृत्वा तथा खदेशाच्च सदा दक्षिणमेकदिकं युतं कर्त्तव्यं भिन्नदिक् विद्युतमेवं कृते यद् भवति तत् युतिविशेषं भवति । अत्र यद्यपि विक्षेपः पठितः तथाप्यत्र नति-कार्कणि च कर्त्तव्ये न लम्बन-कार्कणि इति सम्प्रदायः ।

तथा चोक्तं ब्राह्मे—

लम्नास्त्रिशङ्कीनादपक्रमाक्षांशयुतिविशेषोनात् ।

भक्तिरयादृज्वा भक्ता त्रिज्यार्द्धकृतेः फलेन ज्ञेया ॥

वित्रिभलम्नाकार्कान्तरजीवा घटिकादिलम्बनं सूर्ये । इति ।

पुरनरपि कथ्यते । लम्बनकार्कणि विक्षेपो न कर्त्तव्यः । क्रान्त्य-
शानामक्षांशानां च युतिविशेषं कृत्वा तच्च भवति । तान् संग्रह्य
भागनवतीरित्यर्थः । शेषस्य जीवा कार्य्या । तथा त्रिज्यार्द्धकृतिं विभज्य
षट्पञ्चाशत् शतानि पञ्चविंशत्यधिकानीत्यर्थः । ५६२५ । ताभ्यां विभज्य
क्षेदेन लब्धं फलमंशं भवति । ततो वित्रिभलम्नममलिसार्कयोरन्तरं कृत्वा
तस्माज्जीवा कार्य्या । तां फलेन विभज्य घटिकाः तिथ्यन्तात् शोभ्याः ।
वित्रिभलम्नादूने समलिते सूर्ये लम्बनघटिकास्तिथ्यन्ते देयाः । एवं
कृते मध्यमग्रहणिकः स्फुटतिथ्यन्तो भवति । स चासकृत् कर्त्तव्यः । तत्
करणम् । लम्बन-घटिकाभिरर्कभुक्तिं संगुण्य षष्ट्या विभज्यावाप्तं घटिकादि-
फलं सूर्ये धनसूचं वा कार्य्यम् । यदि तिथ्यन्ते लम्बनघटिका धनं ज्ञेयाः
तत् सूर्येऽपि फलं धनम् । अथवा नष्टं कृतं तत् सूर्येऽपि फलसूचमिति ।
ततस्तात्कालिकात् सूर्यात् प्राग्वज्जम्नं कृत्वा भज्यरहितं कार्य्यम् ।
तस्मादपक्रमांशः । ते स्वाक्षांशे सङ्ग समदिग्योगः । भिन्नदिग्वियोगः ।
एवं कृते युतिविशेषं भवति । तत् भक्तिरयादपास्य शेषस्य ज्वा कार्य्या ।
तथा त्रिज्यार्द्धकृतिं विभज्य लम्बनफलेन वित्रिभलम्नान्तरं विभज्य घटिकादि-
फलं लम्बनं लभ्यते । तच्च पञ्चदशममे लम्बनसंस्कृते सूर्ये नष्ट-
मधिके धनम् इति धनसूचं कृत्वा सूर्ये च तात्कालिकं कृत्वा तस्माज्जम्नम् ।
ततो वित्रिभलम्नेति पुरःसरेण कार्कणा लम्बनघटिका प्राणीय तामिः
पञ्चदशममसकृत् संस्कारणीयम् । एवं भूयोभूयस्तत्कार्य्यं यावज्जम्न-

घटिका अविगेषा भवन्ति । पञ्चदश्यन्तं च लम्बनसंस्कृतं स्थिरं भवति । स च मध्यग्रहणिकतिथ्यन्तो भवति । अत्र केचित् लम्बनघटिकाः पूर्वकपाले ऋणमपरकपाले धनमिच्छन्ति पञ्चदश्यन्ते तथेत्यते । यस्मादपरकपालेऽपि किञ्चिन्नते सवितरि बह्वन् वारान् लम्बनमृणं भवति तथा किञ्चिदूने मध्याह्ने बह्वन् वारान् लम्बनं धनं भवति । तस्मात् सूर्योऽधिके ऋणमूने धनं भवति । सर्वदैवं कार्यम् । अत्र यदा समलितार्कसमं विविधं भवति तदा लम्बनाभावः । लम्बनाभावे य एव पञ्चदश्यन्तः स एव मध्यग्रहणिकः स्फुटित्यन्तः । अथोदाहरणं तदु यथा ।

शार्ङ्गेऽस्मिन् ७-४ अस्मिन्नेव दिने कुतश्चेत्ते अर्धचन्द्रौ देशान्तरसंस्कृतौ स्फुटौ कृत्वा ताभ्यां तिथयः सुत्पाद्यासकृत्कर्माणाऽमास्यान्तमिदं २२।५० । अस्मिन् काले अर्धचन्द्रौ समलितौ जातौ ११।१२।३८।१७॥ ११।१२।३८।१७॥ अस्मादादिद्यात् द्विप्रश्नोक्तविधिना लग्नम् ४।१२।४८।३८ एतत् विराशिरहितं कृत्वा अस्मादपक्रम्याः १५।५८।१८ एते उत्तराः । स्वाकांशा एते ३०।१२ । एतेषां भिन्नदिकृत्वाद् वियोगं कृत्वा जातम् १४।१३।४१ । एते युति विशेष-भागाः भागनवतेः संशोध्य शेषं भागाः ७५।४६।१८ एतेषां जीवया अनया द्विज्यार्धकृतिमिमं ५६।२५ विभज्यावाप्तफलं ३८।४३ अनेन द्वेदेन समलितार्कविभिन्नलग्नान्तरज्यामिमं १३०।८ विभज्यावाप्तं घटिकादिफलं धनं तच्चेदं १।६ । एतत् पञ्चदश्यन्ते २२।५० सूर्यस्य विभिन्नलग्नादूनत्वात् धनं कृत्वा जातः स्फुटित्यन्तः २५।५६ । एताभिरेव लम्बन-घटिकाभिः सूर्यस्य स्फुटभुजिमिमं ५८।८ रंगुण्य षष्ठ्या विभज्यावाप्तं फलं ३४ एतेन फलेन समलितिकोऽर्को जातः ११।१२।४२।२१ । अस्माद्विप्रश्नोक्त-विधिना लम्बनसंस्कृततिथ्यन्तमिष्टकालं परिकल्प्य लग्नं कृतं ४।२८।३४।२ एतस्माद् राशित्रयमपास्य जातं विविधं १।२८।३४।२ अस्मादपक्रम्याः २०।१५।२७ ॥ एते उत्तरा अक्षशिभ्यः एतेभ्यः ३०।१२ संशोध्य शेषं ८।५६।३३ एतच्चवतेः संशोध्य शेषं ८०।३२७ अस्य जीवा १४६ अनया द्विज्यार्धकृतिं विभज्यावाप्तं फलम् ३८ । अनेन विभिन्नलग्नार्कान्तरज्या-मिमं १४६ विभज्यावाप्तं घटिकादिलम्बनम् ३।०७ एतत् पञ्चदश्यन्ते धनं कृत्वा मध्यग्रहणिकः स्फुटित्यन्तो जातः २६।३७ । अस्मिन् काले तात्-कालिकोऽर्कः कृतो जातः ११।१२।४३।० अस्मात् द्विप्रश्नोक्तविधिना स्फुट-

तिष्ठन्तमिष्टकालं परिकल्प्य लग्नं ज्ञातं ५२।४।० । त्रिराशिहीनं
२।२।४।० अस्मात् क्रान्तिरुत्तरा १२।५८ । अक्षेण सह वियोगं कृत्वा ज्ञातं
युतिविशेषं ५५४ । एतद् भवितयात् संशोध्य शेषम् ८०।४६ । अस्म
ज्वा १४७ अनया त्रिज्वाहृजतिं विभज्यावाप्तं फलं ३८ अनेन वित्रिभ-
लम्भाकारान्तरज्वा विभज्यावाप्तं फलं धनं तच्चेदम् ३।४८ एतत् पञ्चदश्यन्तेऽस्मिन्
२२।५० धनं कृत्वा ज्ञातः स्फुटतिथ्यन्तः २६।३८ । अस्मिन् कालेऽर्कस्तात्-
कालिकः एवं तावत् कार्यं स्थिरीभूतमेवं पञ्चदश्यन्ते कारणागते धनं
कृत्वा ज्ञातो मध्यग्रहणिकः स्फुटतिथ्यन्तः २६।३८ । अनेनार्कचन्द्रराहु-
भुक्तयः पृथक् संगुण्य षट्त्रया विभज्यावाप्तानि फलानि । ततः स्वफलेनार्क-
चन्द्रावधिकौ ज्ञातौ राहुखोनः । लग्नस्यधिकत्वात् । अथचेद् नष्टगतं
स्वाप्तदा स्वफलेनार्कचन्द्रावृणीकार्यौ । अस्मिन् दाहरणम् । लग्नं धनगतं
तेनार्कचन्द्रावधिकौ ज्ञातौ राहुखोनः । ज्ञाता मध्यग्रहणिकार्कचन्द्रराहवः ।

११	११	५
१२	१२	१६
४१	२७	४३
२३	५४	२१

एवमन्वत्प्राप्यदाहरणीयम् । अधुना च नत्यानयनमाह—

ये युतिविशेषभागास्तज्ज्यावनतिर्गुणा त्रयोदशभिः ।

खाब्धिहता विक्षेपं कृत्वा तात्कालिकशशाङ्कात् ॥३॥

ये इत्यनेन सर्वान्त्रा गतार्थे परानुमति । असङ्गात् कार्यणि लग्ने
क्रियमाणे युतिविशेषभागाः तेषां ज्वा सावनतिर्भवति । किञ्चूता त्रयोदश-
गुणा खाब्धिहता चत्वारिंशता हृतेत्यर्थः । विक्षेपं कृत्वा तात्कालिक-
शशाङ्कादिति मध्यमग्रहणिकचन्द्रात् । मध्यग्रहणिकेन पातेन चन्द्र-
ग्रहखोत्रेण विधिना विक्षेपः कर्तव्य इति वाक्यार्थः ।

करचम्—अस्मिन् वित्रिभे लग्नं स्थिरीभूतं तस्यादपक्रमांशः कार्याः ।
तत्र वित्रिभं चन्द्रमसं परिकल्प्य तस्मान् मध्यग्रहणिकं राहुं त्रयोदश
शेषव्य जीवां नवभिः संगुण्य पञ्चमिर्विभज्यावाप्तं फलं विक्षेपो भवति ।
ततोऽपक्रमांशानामपक्रमांशानां च विक्षेपस्य एकदिक् योवः कार्याः ।

भिरदिक् विद्योगः एवं कृते युतिविशेषभागाः भवन्ति । तेषां युतिविशेष-
भागानां त्रिंशत्सन्वेति जीवा कार्य्याः । सा त्रयोदशभिः संगुल्ल-
चत्वारिंशता विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलमवगतिर्भवति । तस्या युतिभाग-
वशेन दक्षिणोत्तरत्वं ज्ञातव्यम् । यदि युतिविशेषभागाः दक्षिणाः तदा
दक्षिणा । यदोत्तराः तदोत्तराः । सा च यत्र देशे षष्टाविंशतिभागाः सर्वाः
स्वाक्षांशाः यस्माद्देशादुत्तरेण ये देशास्तेषु न कदाचिदप्युत्तरा भवति ।
अथ प्रकारान्तरेण अवगतिर्वाणीयते । युतिविशेषभागण्यां रविशशिमध्यम-
भुज्यन्तरेण संगुल्लाम्बरपञ्चयमाग्निभिर्विभज्यावाप्तम् । द्वाविंशतिभिः सार्धैः
शतैरित्यर्थः २२५० । लब्धं फलं लिप्ता अवगतिर्दक्षिणा । एवमवगतिं
प्रसाध्य मध्यग्रहणिकचन्द्रात् मध्यग्रहणिकपातं विशोध्य चन्द्रग्रहणोक्त-
विधिना विक्षेपः कार्य्यः इति । यस्मादुक्तं विक्षेपं कृत्वा तात्कालिक-
शशाङ्कादिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । असकृत् कर्मणि विविध लम्बम् २२।४।५२।
अस्मादक्रमशाः उत्तराः । अस्मादपि चन्द्रविक्षेपः २६१ । स्वाक्षांशाः
३०।१२ । एतेषां त्रयाणां क्रान्त्यंशाः भिरदिशः । अस्मादक्षांश-विक्षेप-
युतेः संशोध्य शेषाः युतिविशेषभागाः ११।३७ एतेषां त्रिंशत् सन्वेति
जीवा कृता ३५ । एषा त्रयोदशगुणा जाता ४५५ । अल्ल चत्वारिंशता
भागे कृते फलं लिप्तादि ११।२२ एषावगतिः । युतिविशेषभागाः दक्षिणाः ।
अथ मध्यग्रहणिको चन्द्रपातो—

११	५	अभ्यां विक्षेपः उत्तरः १५।२८
१२	१६	
२७	४३	
५४	२१	

अधुना विक्षेपस्फुटीकरणं शशिनो निर्देशार्थं चाह ।

संयोगान्तरमवगतिशशाङ्कविक्षेपयोः समान्यदिशोः ।

स्फुटविक्षेपः शशिवत् स्थित्यर्हविमर्द्दलनाद्यः ॥४॥

संयोगान्तरं वा समान्यदिशोः कर्त्तव्यम् । समान्यदिशोरवगति-शशाङ्क-
विक्षेपयोः । अवगतिश्च शशाङ्कविक्षेपश्च अवगतिशशाङ्कविक्षेपो

तयोरवनतिशशाङ्गविक्षेपयोः । एकदिक् योगो भिन्नदिक् वियोगः । एवं कृते मध्यग्रहणिक-स्फुटविक्षेपो भवति ।

करणम् —ये युतिविशेषभागेति यावनतिः । कृत्वा तस्य मध्यग्रहणिक-चन्द्रात् मध्यग्रहणिकपातेन यः कृतो विक्षेपः तेन विक्षेपेन विक्षेपं संशोध्य ते ग्रासलिप्ताः साध्याः । छायाहर्षकादकदलस्य युक्तोनकस्य वर्गाभ्यां विक्षेप-कृतिं प्रोक्ष्येतिन्यायेन स्थित्यर्धविमर्द्दार्धं प्रसाध्ये । उदाहरणम् । तद् यथा । भवनतिर्दक्षिणा ११२५ । मध्यग्रहणिकविक्षेपस्रोत्तरः १५१२८ अनया भिन्नदिक्त्वाद्वियोगं कृत्वा जातम् ४३ । विक्षेपस्थान्तराधिकत्वात् एष स्फुट-विक्षेपो उत्तरः मध्यग्रहणिकः । अनेन प्राग्वत् ग्रासलिप्ताः साध्याः । स्थित्यर्धं विमर्द्दार्धं चेति । शशिवत् स्थित्यर्धविमर्द्दलनाद्य इति । शशिना तुल्यं शशिवत् । एतदुक्तं भवति । तद् यथा स्थित्यर्धविमर्द्दलनाद्यः कृताः । एवं सूर्यस्यापि कार्य्य इति । तत् करणम् । एकादशदशगुणिते कृते नक्षैः स्वरजिनेर्गती माने । इत्यर्कचन्द्रयोर्माने प्रसाध्ये । राहुमानेनात्र प्रयोजनं नास्ति । यतोऽर्कः ग्राह्यः । चन्द्रमा ग्राहक इति । ततो विक्षेपं संशोध्य प्रमाणयोगार्हतस्तमस्कन्नमिति ग्रासलिप्ताः प्रसाध्याः । ततः सर्वग्रहणम् ग्राह्यादधिके खण्डग्रहणमूने । इति खण्डग्रहणं सर्वग्रहणं वा परिज्ञातव्यम् । ततः छायाहर्षेण छादकदलस्य युक्तोनकस्य वर्गाभ्यां विक्षेपकृतिं प्रोक्ष्य पदे तिथिवत् स्थितिर्विमर्द्दार्धं इति स्थित्यर्धविमर्द्दार्धं प्रसाध्ये ततो भुक्तिः षष्टिहता स्थितिर्विमर्द्दलनाङ्किका गुणार्कन्दोः । आदावृणमन्ते धनमसकृत्तेनान्यथापाते । इत्यसकृत् स्थित्यर्धविमर्द्दार्धे साध्ये ते चोपकरणस्थित्यर्धविमर्द्दार्धं भवतः । तयोः स्पष्टीकरणं वक्ष्यति । प्राग्वज्जन्ममसकृदिति । इष्टग्रासः शशिवत् कार्य्यः । स च स्फुटित्यर्थेन विना न शक्यते कर्त्तम् । तस्मात् स्फुटयोः स्थितिर्विमर्द्दार्धयोरिष्टकाल वक्ष्यति । इति शशिवत् वलनांशः । त्रिण्यामचापभागेर्नताच्चजोवा-वधादुदक् याव्यैः । पूर्वापरयोः पूर्वा त्रिभयुक् ग्राह्यायनाशीचेति । अथोदाहरणम्—भवदशगुणिते रविशशिनौ इति रविचन्द्रयोर्माने

१२
४३

१० | विक्षेपं (४३) संशोध्येति ग्रासलिप्ता २७ | एता ग्राह्यमानादस्मात्
५७ | ४७ |
१२ | जना इति । तस्मात् खण्डग्रहणम् । ततः स्थित्यर्धविमर्द्दार्धं ।
४३ |

छादकदलं १५।२८ एतत् छाद्यार्हमानेनानेन । १६ । युतं जातं ३१।५०
२१

अस्य कृतिः १०।२।४०। अस्माद् विच्छेपकृतिमिमां १६।२४ संशोध्य शेषं
८८६।१६ अस्माद् मूलमेतत् ३१।३२ षष्ठा संगुण्य भुक्तान्तरेण विभक्त्यावाप्तं
२।४१ एतत् स्थित्यर्थम् । अथ विमर्द्धार्षं तद् यथा—छादकदलमिदम् १५।२८
अस्मात् छाद्यदलमिदम् १६।२१ न शुध्यति तस्मात् विमर्द्धार्षभावः । भावे तु
पुनः शशिवत् मर्द्धार्षं कार्यम् । अथ स्थित्यर्थमसक्तत् कियते । भुक्तिः षष्टि-
कृतेति प्रपञ्चिकां स्थित्यर्थं स्थिरीभूतं तच्चेदम् २।४०। भौतिकं च स्थिरीभूतं
तच्चेदं २।४१ एते त्रिप्रकारेण स्थिरीभूते । विमर्द्धार्षंऽप्येवं कर्त्तव्ये ।

अत्रोदाहरणं नास्तीति । अधुना स्थित्यर्थविमर्द्धार्षयोः स्थिरीकरणमन्यत्
द्वितीयमाह—

प्राग्वज्जम्बनमसक्तस्थित्यन्तात् स्थितिदलेन हीनयुतात्
तन्मध्यान्तरयुक्तं स्थितिदलमेवं विमर्द्धार्षम् ॥५॥

अधिकेऽधिकान्तरज्यालम्बनमेवं तद्व्याधनैकत्वे ।

हीने हीनं भेदे तदैक्ययुतमुक्तमन्ते च ॥६॥

प्राग्वज्जम्बनं कार्यम् । तन्नासक्तत् कार्यं कुत इति चेत् तिथ्यन्तात् किञ्चूतात्
स्थितिदलेन हीनयुतात् । हीनाहीनाच्च कर्त्तव्यं युताच्च । तन्मध्यान्तरयुक्तं
कर्त्तव्यम् । प्रपञ्चमध्यलम्बने परामृशति । तथा मध्यमोच्चलम्बने च ।
तयोर्मध्यं तन्मध्यम् । प्रपञ्चमध्यलम्बनयोर्मध्य इत्यर्थः । तथा मध्यमोच्च-
लम्बनयोरित्यर्थः । तेन मध्यान्तरेण युक्तं तन्मध्यान्तरयुक्तं किं तदुच्यते
स्थितिदलम् । यथा स्वकीयेन स्वकीयस्थितिदलं युतं कर्त्तव्यमित्यनेन
विमर्द्धार्षं यथा स्थितिदलेन हीनयुतात् तिथ्यन्तात् प्रपञ्चमोच्चलम्बने कृते
एवमपि तिथ्यन्तात् विमर्द्धार्षेन हीनयुतात् निमीलनोष्कीलने, साधे इति ।
वचनमानं च वचनैरुद्दिष्टमित्यार्थाहः । किं निम्बमापोक्षिच निम्बमिति
भवति । अधिकेऽधिकान्तरज्यालम्बन एतद्व्याधनैकत्वे इति । अत्राधि-
कान्तरज्यालम्बनयुचे द्वियमाधि लम्बनमुच्यते । प्रपञ्चिकां भौतिकं वा ।
तेनायं वाक्यार्थः । अधिके सति । कश्चिन् । अधिकान्तरज्यालम्बने कुतः

मध्यप्रहणलम्बनात् । जने प्रप्रहणे सति मौखिके चाधिके सति तद्वधनैकत्वे इति । तयोर्प्रहणमध्यलम्बनयोर्येदं ऋणैकत्वं स्यात् तदा मध्यमोच्चलम्बनयोश्च धनैकत्वं स्यात् । तदा तन्मध्यान्तरैश्च युक्तं स्थितिदलमिति प्रागार्याभिहितं कार्यम् । यस्मादुक्तम् । तन्मध्यान्तरयुक्तं स्थितिदलमिव विमर्शमधिकोऽधिकान्तरणालम्बनमिवं तद्वधनैकत्वे इति । यथोक्तेन धनैर्धनमिति । मध्यलम्बनात् प्रप्रहणे हीने ऋणैकत्वे च । तन्मध्यान्तरहीनं स्थितिदलं कार्यम् । यस्मादुक्तं हीने हीनमिति । शेषं च धनैकान्यायसिद्धत्वात् । तथा प्रप्रहणमध्यलम्बनयोः धनैकत्वं स्यात् । प्रप्रहणिके चोर्धनं यदा भवति । ततः अर्थादिदमापन्नं भवति । तन्मध्यान्तरयुक्तं स्थितिदलं कार्यम् । ततः प्रप्रहणमध्यलम्बनयोः धनैकत्वे सति प्रप्रहणिकमधिकं भवति । तदाप्यर्थादिदमापन्नं भवति । तन्मध्यान्तरहीनं स्थितिदलं कार्यम् । यदा मध्यमोच्चलम्बनयोः ऋणैकत्वेऽपि मौखिकमधिकं भवति तदापि तन्मध्यान्तरहीनं स्थितिदलमर्था(?)दापयते । भेदे तदैक्ययुतमिति । यदा प्रप्रहणिकमध्यलम्बनयोर्भेदः प्रप्रहणिकसृणगतं मध्यप्रहणिकं धनगतं तदा तयोरेकं कृत्वा तेन युतं स्थितिदलं कार्यम् । मध्यमोच्चलम्बनयोरपि यदा भेदः स्यात् मध्यप्रहणिकसृणगतं मौखिकं च धनगतं तदापि तयोरेकं कृत्वा तेन युतं स्थितिदलं कार्यमिति । उक्तवच्चेति । ते च स्थित्यर्थविमर्शौ उक्तवत् कार्ये । असङ्गतं कर्तव्ये इत्यर्थः । यत् प्रप्रहणलम्बने धनव्यवधानं तत् कर्त्तव्यं निमोक्षने वा विशेषं कार्यम् । यच्च मौखिकं लम्बनविधानं तत् सर्वसुखीकने चावशेषं कार्यमिति वाक्यार्थः ।

करणम् । तिथ्यन्तो यः करणागतो द्वितीयो लम्बनसंस्कृतः । तल्लम्बनसंस्कृतातिथ्यन्तात् मध्यप्रहणिकादसङ्गतं स्थिरोभूत् प्रप्रहणिकमुपकरणस्थित्यर्थं विशेष्य शेषमिष्टकालं परिकल्प्य तेन स्थित्यर्थेनाकं स्मात्कालिकः कर्त्तव्यः । तस्मादुक्तभागेः विप्रशोक्तविधिना लम्बनं कार्यम् । तद्विधिभं कृत्वा तन्मध्यान्तरयुक्तमिति आद्येन लम्बनं कार्यम् । तद् यदि मध्यप्रहणिकलम्बनाविधं भवति तमे अपि प्रप्रहणिकमध्यलम्बने ऋणगते भवतः तदा तयोरेकत्वं कृत्वा नेनान्तरैश्च स्थितिदलहीनं कार्यम् । अथ प्रप्रहणिकमध्यलम्बने धनगते भवतः । प्रप्रहणिकं च लम्बनसृचं भवति । तदा तयोर्लम्बनयोरन्तरं कृत्वा तदन्तरं तात्कालिके स्थितिदले देयम् । अथ

धनेकत्वेऽपि प्रग्रहणिकं लब्धनमधिकं भवति । तदा तयोरन्तरं कृत्वा
 तेनान्तरेण तात्कालिकं स्थितिदलं हीनं कार्यम् । अथ तयोः प्रग्रहण-
 मध्यलब्धनयोर्भेदो भवति । प्रग्रहणिकसृणगतं मध्यं धनगतं तदा तयो-
 र्लब्धनयोरैक्यं कृत्वा तात्कालिके स्थितिदले देयम् । एवं कृते यद् भवति
 तत् प्रग्रहणिकं स्थितिदलं भवति । तेन स्थितिदलेनार्कस्तात्कालिकः
 कर्त्तव्यः । स्थितिदलं च लब्धनसंस्कृतात्तिथ्यन्तादपास्य शेषमिष्टकालं
 परिकल्प्य त्रिप्रश्नोक्तेन विधिना लब्धं कार्यम् । तत् विविधं कृत्वा
 तस्माद्विभलग्नेति पुनरसकृत् कर्मणा लब्धनं कार्यम् । तच्च मध्यम-
 ग्रहणिकलब्धनेन सहान्तरयोगं कृत्वा तात्कालिके स्थितिदले प्रागुक्तेन
 विधिना देयं श्रेष्ठं वा । तत् स्फुटतिथ्यान्तादपास्य पुनरप्यर्कस्तात्कालिकः
 कर्त्तव्यः । तस्मान्नग्नं विविधं कृत्वा तस्माद् भूयोऽपि विविधलग्नेति पुरःसर-
 कर्मणा लब्धनं कार्यम् । तन्मध्यग्रहणिकस्थितिदलेन सहान्तरयोगं वा
 कृत्वा तात्कालिके स्थितिदले यथोक्तेन विधिना धनसृणं वा कार्यम् ।
 एवं तावत् कार्यम् यावत् स्थित्यर्हं स्थिरं भवति । लब्धनं तत् प्रग्रहणिकं
 स्फुटं स्थित्यर्हं भवति । तल्लब्धनसंस्कृतात्तिथ्यन्तादपास्य प्रग्रहणकालः
 स्फुटो भवति । तेन प्रग्रहणिकस्फुटतिथ्यर्धेनार्कचन्द्राहुभुक्तयः संगुण्य
 षष्ट्या विभज्या वामकलादिफलानार्कचन्द्रावूनौकार्यौ राहुसाधिकः कार्यः ।
 एवं कृतेऽर्कचन्द्रावः प्रग्रहणकालिकाः स्फुटा भवन्ति । तस्मात् प्रग्रहण-
 कालिकाद् विविधलग्नाद् विविधलग्नोपक्रमविज्ञेपाक्षांशयुतिविशेष-
 भागाः कार्य्याः । तेभ्यो जीवा त्रयोदशगुणा स्वाब्धितेत्यवनतिः कार्य्या ।
 ततः प्रग्रहणिकाचन्द्रात् प्रग्रहणिकेन पातेन विज्ञेयः कार्य्यः । ततस्तयोरैक-
 दिक् योगं भिन्नदिक् वियोगं कृत्वा स्फुटप्रग्रहणिकविज्ञेयो भवति । एवं
 प्रग्रहणे । अथ मोक्षो मध्यग्रहणिकस्फुटतिथ्यन्ते मोक्षोपकरणस्थित्यर्हमसकृत्
 स्थिरोभूतं दत्त्वा तस्मिन् कालेऽर्कं तात्कालिकं कृत्वा स्फुटतिथ्यन्तं मोक्ष-
 स्थितिदलेन युतमिष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रश्नोक्तेन विधिना लब्धं कार्य्यम् ।
 तद्विविधं कृत्वा तस्माद्विभलग्नेति पुरःसरकर्मणा लब्धनं कार्य्यम् ।
 तद् यदि मध्यग्रहणिकलब्धनादधिकं भवति उभे अपि धनगते मध्यमोक्ष-
 लब्धने भवतः । तदा तयोर्मेध्यमोक्षलब्धनयोरन्तरं कृत्वा तात्कालिके
 स्थितिदले देयम् । अथ तयोर्धनेकत्वेऽपि मौषिकसृणं स्फुटं । ततस्तयोरन्तरं

कृत्वा तेनान्तरेण तात्कालिकं स्थित्यर्थं हीनं कार्यम् । अथ मोक्ष-
मध्योर्लम्बने ऋणगतं भवति । मौक्तिकं चोर्न भवति । तदा तन्मध्यान्तरेण
स्थितिदलं युतं कार्यं तात्कालिकम् । अथ ऋणैकत्वेऽपि मोक्षलम्बनमधिकं
भवति मध्यलम्बनात् तदा मध्यान्तरेण हीनं स्थितिदलं कार्यम् । अथ
तयोर्भेदः स्यात् । मध्यलम्बनसृणगतं मौक्तिकं च धनगतं तदा तयो-
र्लम्बनयोरैकं कृत्वा तात्कालिके स्थितिदले देयम् । एवं कृते मौक्तिकं
स्फुटस्थित्यर्थं भवति । तेन स्थित्यर्थेनार्कस्तात्कालिकः कार्यः । तच्च
स्फुटतिथ्यन्ते दत्त्वा तदिष्टकालं परिकल्प्य तस्मात्तन्मन् कृत्वा तद्विभक्तं कृत्वा
तस्माद्विभक्त्यनेति पुरःसरकर्षणा पुनर्लम्बनं कार्यम् । तच्च मध्यलम्बनेन
सहान्तरयोगं वा कृत्वा प्रागुक्तेन विधिना धनसृणं वा कार्यम् । तेन
स्थितिदलेन भूयोऽपि तिथ्यन्तमधिकं कृत्वार्कस्तात्कालिकः कार्यः ।
ततस्तदिष्टकालं परिकल्प्य तस्माद्विभक्त्यनेति पुरःसरकर्षणालम्बनं
कार्यम् । तस्य भूयोऽपि मध्यलम्बनेन सहान्तरं योगं वा कृत्वा यथोक्तेन
विधिना तात्कालिके स्थितिदले देयं शोधं वा । एवं भूयोभूयस्तावत्
कार्यं यावत् लम्बनं स्थित्यर्थं च स्थिरं भवति । तन्मौक्तिकं स्फुटं स्थित्यर्थं
भवति । तच्च स्फुटतिथ्यन्ते संयोज्य मोक्षकालः स्फुटो भवति । तत-
स्तेन स्थित्यर्थेनार्कचन्द्रराहुभुक्तयः संगुण्य षष्ठ्या विभज्यावामस्वफलेनार्क-
चन्द्रावधिकौ कार्यौ । राहुहीनः कार्यः । एवं कृते मौक्तिकाः स्फुटा
ग्रहाः भवन्ति । ततो मौक्तिकाद् विविभक्त्यादपक्रमविच्छेपांशयुति-
विशेषभागाः कार्यः । तेभ्यो ज्ञा त्रयोदशगुणा स्वाब्धिस्तत्पवनतिर्भवति ।
ततो मोक्षकालिकाश्चन्द्रात् तात्कालिकेन पातो न चन्द्रजोवेत्यादिना विच्छेपः
कार्यः । ततस्तयोरैकदिक् योगो भिन्नदिक् वियोगं कृत्वा मोक्षकालिकाः
स्फुटविच्छेपो भवति । एवं मोक्षम् । अथ निमीलनम् । स्फुटमध्यग्रहणिक-
तिथ्यन्तान् निमीलनमर्हति विशेषार्कस्तात्कालिकः कार्यः । तद्विमर्ह-
हीनं स्फुटतिथ्यन्तमिष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रश्नोक्तविधिना लम्बनं कार्यम् ।
तद्विभक्तं कृत्वा तस्माद्विभक्त्यनेति पुरःसरकर्षणालम्बनं कार्यम् ।
तस्य मध्यलम्बनं कार्यम् । तस्य मध्यलम्बनेन सह प्रग्रहणोक्तेन विधिना
तयोरैकान्तरं कृत्वा तेन विमर्हार्धं संस्त्रालेवमसकृद्विमर्हार्धसंस्कृतं
स्फुटं निमीलनकालिकं भवति । तेन विमर्हार्धेनार्कचन्द्रराहुवस्तात्-

कालिकाः कार्याः। ततो निमोलनविधिभात् यद्योक्तेन विधिनावर्तनः कार्याः। तत्र निमोलनकालिकेन पातेन विधेयः कार्यः। तद्योरन्तरमैवं समान्यदिगोः कृत्वा स्फुटोनिमोलनकालिको विधेयो भवति। तद् विमर्द्दं स्फुटित्यन्तादपास्व निमोलनकालः स्फुटो भवति। एवं निमोलनमिति। अथोन्मोलने। स्फुटमध्यप्रदक्षिके तिथ्यन्ते उन्मोलनमर्द्दं दत्त्वा च तात्कालिकं कृत्वा तद्विमर्द्दयुतस्फुटित्यन्तमिष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रयोगेन विधिना लब्धं कार्यम्। तद्विधिम्। तस्माद् विधिभलव्येति पुरःसर-कार्यपालनं कार्यम्। तस्य मध्यमलब्धेन सहान्तरयोगं वा कृत्वा मोक्षलब्धयोक्तेन धनयविधानेन उन्मोलनमर्द्दं नृपं वा कार्यम्। एवमसङ्गतं संस्कृतं विमर्द्दं उन्मोलनकालिकं स्फुटं भवति। तेनार्क-चन्द्राद्वयस्यात्कालिकाः कार्याः। ते उन्मोलनकालिकाः स्फुटाः भवन्ति। ततः स्फुटित्यन्ते तद् विमर्द्दं दत्त्वोन्मोलनकालः स्फुटो भवति। उन्मोलनविधिभादवर्तनः कार्याः। उन्मोलनचन्द्राद् विधेयः कार्यः। तयोः समान्यदिगोर्यागान्तरं वा कृत्वा उन्मोलनविधेयः स्फुटो भवति।

अथोदाहरणम्। तद् तथा। मध्यप्रदक्षिणस्फुटित्यन्तः २६।२८। अस्मात् प्रदक्षिणसुपकरस्थित्वर्द्दमिदम् २।४० संग्रोध्य ज्ञेयम् २३।५८। तदिष्ट-कालं परिकल्प्यार्कस्यात्कालिको जातः ११।२।४०।३५। अस्माद् यद्योक्तेन विधिना लब्धमिदं ४।१८।३०।३५ तद्विधिं १।१८।३०।३५ एतस्मात् ज्ञानिचक्षुरा १०।५८ एता अस्मादस्मात् १८।१२। भिन्नदि-क्त्वादिग्रोध्य शेषं ७।५४ एतद् भज्यादूनं ४६।४६। अथ ज्ञा १४६ अथवा त्रिज्यावृत्तिं विभज्यातं ३८ अनेन विधिभलव्यार्कान्तरज्यामिमां १३६ विभज्यावातं घटिकादि फलं लब्धं चेदं ३।३३ तत्राध्य-लब्ध्यादस्मात् ३।४८ जनसुमेऽपि धनागते। तद्योरन्तरं कृत्वा तात्कालिके स्थितिदले देयान्तरमिदं ०।१६ स्थितिदले देयम् २।५२ अनेन स्थित्वर्द्दार्कस्यात्कालिकीकृतो जातः। स्फुटित्यन्तं योगीकृतं जातं २३।४२। एतदिष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रयोगेन विधिना लब्धं जातं यावत् क्षिरीभूतं १।१०।२६।० अस्माद्विधिभलव्येति लब्धं कृत्वा जातं ३।३३ अथ मध्यलब्धेन ३।४८ अनेनान्तरं जातम् ०।१६ एतदुभयोरपि धन-गतत्वात् प्रदक्षिणचोर्द्धत्वाच्च स्थितिदलेऽस्मिन् संयोग्य जातम्। स्फुटप्रदक्षिकं

स्थित्यर्थं २।५६। एतत् स्थिरीभूतं एतदध्यग्रहणिकतित्यन्तादस्मात्
२६।३८ संशोध्य प्रग्रहणकालः स्फुटो जातः ३१।४३। अनेन स्फुटस्थित्य-
वर्नाकचन्द्रराहवः तात्कालिकीकृताः प्रग्रहणकालिकाः जाताः ।

११	११	५
१२	१२	१६
४०	५०	४३
८	३२	३०

अस्मिन् काले विविभमस्मात् क्रान्तिरुत्तरा जाता १०४० विक्षेपश्च
दक्षिणः १२३५। स्वाक्षांशा ३०।१२। एतेषाम् त्रयाणामपक्रमभिन्नदिशं
विशोध्य विक्षेपाच्चयुतिविशेषं १००७। एतद्युतिविशेषमस्मात् ज्या
४३। एतां त्रयोदशभिः संगुण्य चत्वारिंशता विभज्यावाप्तं लिप्तादि १४।४।
एषमवनतिर्दक्षिणा। युतिविशेषवशात् प्रग्रहणिकाश्चन्द्रात् प्रग्रहणिकेनानेन
विक्षेपमानोत्तम् १०।१८। अनयोर्भिन्नदिकत्वात् वियोगं कृत्वा
प्रग्रहणिकः स्फुटविक्षेपो जातः ४।६। एष चन्द्रविक्षेपश्चाधिकत्वात् उत्तर-
परिलेखे उपयोग्य इति। एवं प्रग्रहणं मोक्षोदाहरणं तद् यथा।
• मध्यग्रहणिकः स्फुटतित्यन्तः २६।२८। अस्मिन् मौक्तिकमुपकरणस्थित्यर्थं
२।४।२ संयोग्य जातं २८।३३ अस्मिन् कालेऽर्कस्मात्कालिकः कृतो जातः
११।२।४५।४३। स्थित्यर्थयुतं स्फुटतित्यन्तमिष्टकालं परिकल्प्य त्रिप्रश्नोक्तेन
विधिना लग्नं कृतं जातमिदम् ५।१६।१८।० एतद्विभिन्नं २।१६।१८।०।
अस्मात् क्रान्तिरुत्तरा १३८१। एतां स्वाक्षादस्मात् १८।१२ विशोध्य शेषं
४२१। एतन्नवतिः संशोध्य ज्या १४८। अनया त्रिज्यार्द्धकृतिं विभज्या-
वाप्तं लिप्तादिफलं तच्चेदम् ३८। अनेन विविभलग्नान्तरणामिमां
१४८ विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं तच्चेदम् १२।४५। एतदध्यग्रहणिक-
लम्बनादस्मात् ३।४८ अधिकं हे अपि मध्यलम्बने धनगते मोक्षे वाधिक-
मेतयोर्माध्यान्तरेण स्थितिदलयुक्तमिदं तात्कालिकं जातम् २।४७।
एतदध्यग्रहणिके तित्यन्तेऽस्मिन् २६।२८ संयोग्य जातम् २८।१६।
अस्मिन् कालेऽर्कस्मात्कालिको जातः ।

११	अस्मात् यद्योक्तेन विधिना विभिन्नं २।६।३५।०। अस्मा-
१२	द्विविभलग्नेति पुरःसरकक्षांशालम्बनम् ३।४५। एतत् स्थिरी-
४५	भूतम्। अस्म मध्यग्रहणिकलम्बनेन ३।४८ सप्तान्तरेण कृते
४८	

जातम् ०।५ । एतन्मध्यान्तरम् । उ० अपि धनगते मौखिकं चाधिकम् ।
एता एवैतन्मध्यान्तरयुक्तं जातम् । मौखिकं स्फुटस्थितिदलमिदं २।४७ ।
अनेनाकंचन्द्रराहवः । तात्कालिकाः मौखिका जाताः । इमे—

११	११	५
१२	१४	१६
४५	३	४२
१८	२१	१४

एतत् स्थित्यर्हं मध्यग्रहणिके तिथ्यन्ते संयोग्य जातः स्फुटो मौखिकालिक-
तिथ्यन्तः २८।२६ । मौखिकं विविधम् २।१६।३१० । अस्मादानीतावनति-
र्हृष्टिणा मौखिकाश्चन्द्रान्मौखिकेन पातेन विज्ञेयः कृतो जातः १२।२८
अनयोर्भिन्नदिशोर्वियोगे कृते मौखिकः स्फुटविज्ञेयो जातः २।४८ एष
परिलेखे उपयोग्य इति । एवं मोक्षे । अथ निमीलनोदाहरणम् ।
विमर्हार्हस्योदाहरणावाप्तिः । अथ चेद् भवति तदा प्रकरणोक्तेन
लम्बनविधानेन विमर्हार्हं लम्बनेन संस्करणीयमिति । मौखिकं लम्बनोक्तेन
विधानेनोन्मीलनमर्हं । स्वलम्बनेनासकृत्कर्मणा संस्करणीयमिति ।
एवं प्रयत्नमध्यग्रहणमौखिकालाः स्फुटा जाताः ।

२३	२६	२८
४२	३८	२६

अस्मिन् दिने दिनप्रमाणम् २८।४२ । एतस्मात् मौखिकालात् २८।२६ संशोध्य
शेषम् ०।४४ । एतावति काले शेषे सूर्यास्तमयात् । तस्माद् अस्तास्तमिदं
ग्रहणम् । अतोष्टयासमुदाहरिष्यामः । तथा चोक्तं ब्राह्मे

प्राग्ब्रह्मलम्बनमसकृत् तिथ्यन्तात् स्थितिदलेन हीनयुतात् ।

अधिकोनं तन्मध्याह्नयोरुनाधिकं धनयोः ।

यद्यधिकं स्थित्यर्हं तदान्तरेणान्यथोनमृणमेकम् ।

अन्यद् धनं तदैक्येनाधिकमेवं विमर्हार्हं ॥

अथ स्वल्पेन प्रयोगेण स्थित्यर्हविमर्हार्हं स्फुटीक्रियते । तद् यथा—
स्फुटतिथ्यन्तादुपकरणस्थित्यर्हं संशोध्यार्कं च तात्कालिकं कृत्वा लम्ब-
कार्यम् । तस्माद्विभिलम्बनेति पुरःसरकार्णालम्बनं कार्यम् । तल्लम्बनं
करणागते तिथ्यन्ते तात्कालिकेन स्थित्यर्हेन यद्वचनं तद्वचं कार्यम् । अथ

धनगतं तदा धनमिति । एतन्मध्यग्रहणोक्तन्यायेन सूर्ये ऋणमधिके धन-
मूने विविभलग्नादिति । एवमसकृत्कर्षणा कार्यम् । तस्मिन्
करणागते तिथ्यन्ते तात्कालिकतिथ्यन्तस्थित्यर्धेने लम्बनं तावत् कार्यं
यावन्तिथ्यन्तं स्थिरं भवति । स प्रग्रहणिकः स्फुटतिथ्यन्तो भवति ।
अथ मोक्षे स्फुटतिथ्यन्ते मौक्षिकानुपकरणस्थित्यर्धे संयोज्य तदिष्टकालं
परिकल्प्यार्कं च तात्कालिकं कृत्वा लग्नं कार्यम् । तद्विभिन्नं
कृत्वा तस्माद्विविभलग्नेतिपुरःसरकर्षणा गते तिथ्यन्ते तात्कालिक-
स्थितिदलयुते ऋणे धने वा मध्यग्रहणोक्तेन विधिनाऽसकृत् कर्षणा
कार्यम् । ऋणमूने धनमधिके विविभलग्ने तिथावसकृत् । इति
तावत् कार्यं यावत्लग्ननानामविशेषं तिथ्यन्तं च भवति स्फुटो मोक्षकालो
भवति । प्रग्रहणमध्यग्रहणतिथ्यन्तयोर्दन्तरं तत् प्रग्रहणकालिकं स्फुटं
स्थित्यर्धं भवति । अथ निमीलने स्फुटतिथ्यन्तात् निमीलनमर्हार्धं
विशोध्य तदिष्टकालं परिकल्प्य विविभलग्नं कार्यम् । तद्विविभलग्नेति
पुरःसरकर्षणा लम्बनं कार्यम् । तत् करणागते तिथ्यन्ते विमर्हार्धेने
ऋणं धनं वा कार्यम् । मध्यग्रहणोक्तेन विधिना ऋणमधिके धनमूने
इति तावत् कार्यं यावत्लग्ननमविशेषं भवति । तिथ्यन्तश्च सस्फुट-
निमीलनकालो भवति । अथोन्मीलनम् । तद् यथा । मध्यग्रहणतिथ्यन्ते
विमर्हार्धे दत्त्वा तस्मिन् काले लम्बनम् । तं लम्बनं करणागते तिथ्यन्ते
विमर्हार्धेयुक्तेन धनमृणं वा कार्यम् । तन्मध्यग्रहणोक्तेन विधानेन
ऋणमधिके धनमृणे विविभलग्नादिति । एवं तावत् कार्यं यावत्लग्नन-
मविशेषं भवति । तिथ्यन्तश्च । स उन्मीलनकालः स्फुटो भवति ।
ततो निमीलनमध्यग्रहणतिथ्यन्तयोर्दन्तरं तन्निमीलनमध्यग्रहणतिथ्यन्तयो-
र्दन्तरं (१) तदुन्मीलन-विमर्हार्धम् । अथोदाहरणम् । तद् यथा स्फुटतिथ्यन्तः
२६।८ अस्मादुपकरणस्थित्यर्धमिदम् २।४० संशोध्य शेषं २३।५८ तस्मिन्
अर्कस्तात्कालिकः ११।२।४०।० । स्थित्यर्धेनस्फुटतिथ्यन्तमिष्टकालं
परिकल्प्य 'लग्नं' जातम् ४।१८।३० । तद्विभिन्नं कृत्वा तस्माद्विविभलग्नेति
पुरःसर-कर्षणालम्बनमानीतम् ३।३२ । एतत् धनगतं करणागत-तिथ्यन्त-
मिदं २२।५० । एतत्तात्कालिकस्थित्यर्धेन जातम् २०।१० । तस्मिन्
धनागतत्वालम्बनमिदम् ३।३२ । धनं कृत्वा जातः प्रग्रहणिकस्फुटतिथ्यन्तः

२३।४२। अस्मिन् काले पुनरप्यर्कस्तात्कालिको जातः ११।१२।४०
 अस्माद्विभक्त्यम् १।१७।१२।४८ अस्माद्विभक्त्यम् इति कर्मणालम्बनम्
 ३।३२। एतत् करणागते तिथ्यन्तः तात्कालिक-स्थित्यर्हेनास्मिन् २०।१०।
 धनं कृत्वा जातः प्रग्रहणिकस्फुटतिथ्यन्तः २३।४२ एषोऽधिकेऽधिकम् ।
 अन्तरज्वालम्बनविधानेन संस्कृतेन प्रग्रहणिकेन सदृशमिति ।
 ततो मध्यग्रहणिकतिथ्यन्तः २६।३६ अनयोऽन्तरम् २।५७। एतत्
 प्रग्रहणिकं स्फुटं स्थित्यर्धम् । प्रागुदाहृतेन सदृशमेव । एवमन्यत्राप्युदा-
 हरणीयमिति । निमीलनोन्मीलनमौद्देश्यासद्येति । एतदुपदेशशब्दं मया
 भिन्नेन प्रोक्तं सुखेन स्थित्यर्हं विमर्हीर्हयोः स्फुटीकरणम् । अथ मध्यलम्बनं
 भवति । तदा प्रग्रहणिकं लम्बनं तन्मध्यान्तरं परिकल्प्य तात्कालिक
 उपकरणस्थित्यर्हं देयम् । तत् स्फुटं प्रग्रहणिकं स्थित्यर्हं भवति । अथ
 मध्यलम्बनाभावो भवति । तदा मोक्षलम्बनं तन्मध्यान्तरं परिकल्प्य
 तात्कालिके मौक्षिकोपकरणस्थित्यर्हं देयम् । तत् स्फुटं प्रग्रहणिकं स्थित्यर्हं
 भवति । अथ मोक्षलम्बनाभावो भवति । तदा मध्यलम्बनं मौक्षिके
 उपकरणस्थित्यर्हं देयम् । तन्मौक्षिकं स्फुटं स्थित्यर्हं भवति । विमर्हीर्होऽप्येवं
 कर्तव्यमिति ।

अस्मिन्नाख्याहितये गणकानामूनो राशिर्भवति । तथा चैतन्निः
 प्रदर्शितम् । प्रथमं वाक्यार्थेन द्वितीयं करणेन तृतीयमुदाहरणेन ।
 मया यत्किञ्चिदयुक्तसूक्तं तत्सर्वं गणकैः समणीयमिति ।

अथेष्टासौ व्याख्यायते । तत् यदा प्रग्रहणाद् गते कालेऽभीष्टास-
 प्रश्नः । तदा सकालः प्रग्रहणिकः स्फुटस्त्वर्हाद् विशेष्य श्रेष्ठं वीष्टस्थिति-
 दलकालो भवति । अथ मोक्षादर्थात् तदा मौक्षिक-स्फुटस्थित्यर्हाद् विशेष्य
 श्रेष्ठं वीष्टस्थितिदलकालो भवति । तेन वीष्टस्थितिदलकालेन रविः शनोः
 भुक्तान्तरं संशुष्य घट्ट्या विभज्यावाप्तं भुजलिता भवन्ति । ताव
 तात्कालिकेन स्थित्यर्हेन संशुष्य यदि प्रग्रहणाद् गते काले प्रश्नाः तदा स्फुट-
 प्रग्रहणिकेन स्थित्यर्हेन विभज्यावाप्ताः स्फुटा भवन्ति । अथ मोक्षात्
 शेषकाले प्रश्नः । तदा मौक्षिकेन स्फुटेन स्थित्यर्हेन विभज्यावाप्तं
 तथोयोगमूलं करणम् । तेन रविचन्द्रप्रमाणयोगदलमूनं कृत्वा तात्कालिक-
 स्फुटशाली भवति ।

अधोदाहरणम् । तद् यथा । अस्मिन्नेव मोक्षादर्थाक् चतुश्चत्वारिंश-
चषकैः आदित्यास्तमनम् । तस्मादेवं प्रश्नः चतुश्चत्वारिंशचषकैः कियान्
ग्रासो भविष्यतीति । तद् यथा मोक्षस्त्वर्ध्वमिदं २।४। अस्मात् प्रश्न-
चषकान् ४४ संशोध्य शेषं २।३। एतद्वीष्टस्तिदलेन अनेन भुक्त्यन्तरमिदम्
७०५। गुणितं जातम् १४४५।१५। एतत् षष्ठ्या विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं
२४।५ एष भुजः शशिवदानीता । एतस्मात्कालिकोपकरणं स्त्वर्ध्वनानेन
२।२४ संगुण्य मोक्षास्त्वर्ध्वनानेन २।४७ विभज्यावाप्तं स्फुटो भुजः
२३।११ । ततस्तेन वीष्टस्तिदलेन ३।२ अर्कचन्द्रराजवः मध्यग्रहणिका-
स्तात्कालिका जाताः ।

११	११	५
१२	१३	१५
४५	५४	४३
०	०	०

अस्मिन् काले विविभलम्नं २।१२।४५ अस्मादवनतिर्दक्षिणा १०।३
ततस्तात्कालिकात् चन्द्रात् तात्कालिकेन राज्ञ्या विलेपः १३२३।
एषस्तात्कालिकविलेपः अनयोरन्तरे कृते स्फुटविलेपः ३।२३। अस्य
कृतिः १।१८। भुजवर्गः ५४५। अनयोर्योगः ५५६। अस्य मूलं
२३।३५। एष कर्णः मानेक्षावृद्धिस्तात् ३।५० विशोध्य शेषं ८।१५ एतद्-
ग्रासलिप्ता शेषा आदित्यास्तमयकाले । एवमन्यत्राप्युदाहरणोयमिति ।

अथ ग्रासात् कालानयनं व्याख्यायते । तत्र यावन्तो ग्रासलिप्ता प्रश्ने
भवन्ति तावन्तो रविचन्द्रमानेक्षावृद्धिं विशोध्य शेषस्य कृतिः कार्य्या ।
तस्याः कृतेः मध्यग्रहणिकविलेपकृतिं विशोध्य शेषस्य पदं ग्राह्यम् । यदि
प्रश्नग्रहयोर्मध्ये प्रश्नः तदा प्रश्नग्रहणिकेन स्फुटस्त्वर्ध्वनं संगुण्य तात्-
कालिकेन विभजेत् । यदवाप्तं फलं तत् षष्ठ्या संगुण्य भुक्त्यन्तरं
विभज्यावाप्तं फलं घटिकादिर्भवति । तेन कालेनार्कचन्द्रराजवः मध्य-
ग्रहणिकास्तात्कालिकाः कार्य्याः । तेभ्यः स्फुटविलेपः । तस्य विलेपस्य
कृतिमिष्टग्रासोमानेक्षावृद्धिः संशोध्य शेषमूलं तात्कालिकेन स्त्वर्ध्वनं
विभक्ते स्फुटस्त्वर्ध्वनं प्रश्नग्रहणिकेन मौलिकेन वा हतमवाप्तं घटिघ्नं भुक्त्यन्तरं
विभज्यावाप्तं घटिकादिफलम् । तेन फलेनार्कचन्द्रराजवस्तात्कालिकी-

कृताः। तेभ्यः स्फुटविशेषः। तस्य कृतिः। इष्टयासोनमानैक्याहकृतेः
संशोध्य शेषमृणम्। स्फुटस्थित्यर्हेण प्रग्रहणिकेन मौलिकेन वा हतं
तात्कालिकेन स्थित्यर्हेण विभक्तमवाप्तं घटिभ्रं भुक्तान्तरेण विभज्यावाप्तं
घटिकादिफलम्। एवं तावत् कार्यं यावत् घटिकादिफलमविशेषं
भवति। ततो यदि प्रग्रहणात् गते प्रश्नः ततस्तत् फलं प्रग्रहणिक-
स्थित्यर्हादपास्य प्रश्नयासलिसानां कालो भवति। अथ मोक्षात्
पूर्वेण प्रश्नः। तदा मोक्षस्फुटस्थित्यर्हादपास्य प्रश्नयासलिसानां कालो
भवति। तद् यथा। अष्टानां यासलिसानां सपादानां कियत्काल
इति प्रश्नः। इष्टयासलिमाः ८।१५ एता मानैक्याहकृतात् ३।५०
विशोध्य शेषं २३।३५ अस्य कृतिः ५५।५०। अस्या मध्यग्रहणिक-
विशेषकृतिरियम् १६।२४ विशोध्य शेषम् ५३।२७ अस्य मूलम् २३।१३।
एष प्रश्नो मोक्षादर्थाक् तस्मान्मौलिकस्थित्यर्हेनानेन २।४७ संगुण्य जातं
५४।३८ तात्कालिकेन स्थित्यर्हेनानेन २।४२ विभज्यावाप्तम् २३।५६
एतत् षष्ठ्या संगुण्य जातम् १४३६। अस्य भुक्तान्तरेणानेन ७०५ भागे
कृते घटिकादिफलं २।२ अनेनाकचन्द्राहवो मध्यग्रहणिकास्तात्कालिकी-
कृताः

११	११	५
१२	१३	१६
४५	५४	४३
०	०	०

विभिमं तात्कालिकम् २।१२।३८।४८ अस्मादवनतिर्दक्षिणा १०।३।
तात्कालिकाश्चन्द्राश्च विशेषः १३।१६ अनयोरन्तरे कृते स्फुटविशेषः
३।२३ एष तात्कालिके विशेषः अस्य कृतिमिमाम् ११ इष्टयासोन-
मानैक्याहकृतेरस्याः ५५५ संशोध्य जातम् ५४४ अस्य मूलम् २३।२१ एतत्
स्फुटमौलिकस्थित्यर्हेनानेन २।४७ संगुण्य तात्कालिकेन स्थित्यर्हेनानेन
२।४४ विभज्यावाप्तम् २४।४ एतत् षष्ठ्या संगुण्य भुक्तान्तरेणानेन ७०५
विभज्यावाप्तं घटिकादिफलम् २।३ एतत् स्थिरीभूतम्। अनेन मोक्षस्थित्यर्ह-
मिदम् २।४७ ऊनीकृतं शेषम् ०।४४ एषोऽष्टानां यासलिसानां सपादानां
मौलिकात् पूर्वेण गतकालः। एवमत्राप्युदाहरणीयमिति। एष च यास-

कालो यस्मिन् शशिवत् यथोक्ताः । तथा च न सिध्यन्ते किन्त्वनेन
प्रकारेण स्फुटी भवतः । वलनांशाः शशिवत् कार्याः । किन्तु विशेषः
तत्र चन्द्रमा ग्राह्यः । इह तु पुनरादित्यो ग्राह्यः । शेषं सामान्यमेव ।
आदित्यग्रहणं चोत्तरे सप्तपञ्चं सपरिलेखं सोदाहरणं व्याख्यास्यामः ।

इति भट्टमधुसूदनसुत-चतुर्विंदपृथूदकस्वामिकृतं
खण्डखाद्यविवरणे सूर्यग्रहणाध्यायः पञ्चमः ॥

— —

अथ उदयास्ताधिकारः

नारायणं सुरश्रेष्ठं नत्वाहं प्रभुमध्ययम्

उदयास्तमनाध्याये वक्ष्ये भाष्यं परिस्फुटम् ॥

अथातो उदयास्तमताध्यायो व्याख्यायते । तत्र च ग्रहाणां द्विविधा-
बुदयास्तमयौ । एकः प्रतिदेवसिकः । स च सर्वेषां च ग्रहाणां पूर्वार्द्धे
उदयः पश्चार्द्धेऽस्तमयः । द्वितीयः आदित्योपसर्पणास्तमयः । तत्-
समीपनिर्गमादुदयः । तत्र स्फुटार्कभुक्तेः सकाशात् यस्य ग्रहस्य स्फुट-
भुक्तिरधिका भवति स शीघ्रगतिः यद्गः । यस्यार्कस्फुटभुक्तेः सकाशात्
नित्यमधिका तेषां पश्चार्द्धे उदयः पूर्वार्द्धेऽस्तमयः । मन्दग्रहस्य तु
पूर्वार्द्धे उदयः पश्चार्द्धेऽस्तमयः । बुधशुक्रौ यदा वक्रगती भवतः तदा
तयोरर्कभुक्तेः सकाशात् जना स्फुटभुक्तिर्भवति । तेन तौ मन्दौ भवतः ।
तदा तयोः पूर्वार्द्धे उदयः पश्चार्द्धेऽस्तमयः । बुधशुक्रौ वक्रगती भवतः ।
तथा तयोरर्कभुक्तेरधिका स्फुटभुक्तिर्भवति । तदा तौ शीघ्रौ । तेन तयोः
पश्चार्द्धे उदयः पूर्वार्द्धेऽस्तमयः । भौमजीवसौराणां नित्यमर्कस्फुटभुक्तेरुना
स्फुटभुक्तिः तेन मन्दा । तस्मात्तेषां नित्यं पूर्वार्द्धे उदयः पश्चार्द्धेऽस्तमयः ।
ततो यस्य ग्रहस्य पूर्वार्द्धे उदयोऽस्तमयो वा क्रियते तत्र च दृक्कर्कसक्त-
कर्कसद्वये क्रियते । तस्मिंश्च दृक्कर्कसं विक्षेपः उपयुज्यते । तदानयनं
समागमाध्याये वक्ष्यति । मया चोपयोगित्वादिहैवाभिधीयते । विक्षेपा-
नयने च कर्कसं उपयुज्यते तस्मात् कर्कसानयनमाह ।

केन्द्रज्याऽन्त्यफलज्यागुणिता फलजीवया हता कर्कः ।

केन्द्रस्य ज्या केन्द्रज्या सा गुणिता कया उच्यते । अन्त्यफलज्याया
अन्त्यं च फलमन्त्यफलम् । परमफलमित्यर्थः । तस्य ज्या अन्त्यफलज्या ।
फलजीवया हतम् कर्कः । फलस्य जीवा फलजीवा । अवाप्तं कर्कसं
भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम् । यस्य ग्रहस्य पूर्वार्धे उदयोऽस्तमयो वा गण्यते सोऽर्कास्त-
मनान्तिको मध्यमः खग्रीवसङ्घितः कर्त्तव्यः । ततः स्फुटीकार्यः । तस्मिन्
स्फुटीक्रियमाणि यत् केन्द्रं तस्य जीवा कार्य्या । सा खकीयान्धफलज्या
संगुणनीया । चतुर्थे कर्म्मणि यत् शोन्नफलं तस्य जीवा कृत्वा तथा विभजेत् ।
लब्धं लिप्तादि कर्णो भवति । तत्र च सर्वेषां ग्रहाणां अन्यफलज्या स्थिरा
तस्मात्तेषामन्यज्याः प्रदर्श्यन्ते । तत्र तावदन्यफलानि । कुजबुधजोवसित-
सौराणां यथाक्रमेणमानि

कुज	बुध	जीव	शुक्र	शनि
१	०	०	१	०
१०	३१	११	१६	६
२०	३०	३०	१०	२०

एतेभ्यो जीवास्ता यथा । षष्ठवतिलिप्ता हाचत्वारिंशद्विलिप्ताः कुजस्यान्य-
फलज्या । चतुःपञ्चाशजिप्ताः षड्विंशतिर्विलिप्ता बुधस्यान्यफलज्या ।
एकोनविंशजिप्ताः चतुःपञ्चाशद्विलिप्ता जीवस्यान्यफलज्या । लिप्ताणां
शून्यमष्टाधिकं शुक्रान्यफलज्या । षोडशजिप्ता अष्टाविंशतिविलिप्ताः सोरान्य-
फलज्या । अङ्केनापि लिख्यते ।

८६	५४	२८	१०८	१६
४२	२६	५४	०	२८

एता भौमादीनां परमशोन्नफलजोवा । एवं यथा खकीयान्धफलज्याया
खकीयचतुर्थकर्म्मणि केन्द्रज्यां संगुण्य चतुर्थशोन्नफलज्याया विभज्यावाप्तं
लिप्तादि खान्धकर्णो भवति । तद् यथोदाहरणम् । शाकेऽस्मिन् ७८५ मासाः
७ तिथयः १८। अस्मिन् दिने शुक्रस्य पञ्चाहोदयो गण्यते । तद् तथा ।
अर्द्धरात्रिको मध्यमी देशान्तरसंस्कृतौ शोन्नशुक्रौ

८	७
८	२२
२७	२
२	४६

एतो पञ्चाहोत्वादस्मनान्तिकौ मध्यमावेव ८।८।२०।३३। ७।२१।४६।३०.
अस्मिन् काले स्फुटीकरणः शुक्रः । चतुर्थकर्म्मणि केन्द्रम् ०।२८।४६।४८

अस्मात् ज्ञ्या ७२ चतुर्थकर्मणि शीघ्रफलम् ११।५७।४० अस्मात् ज्ञ्या १२१।०
केन्द्रशेषम् ७२। अन्त्यफलज्ञ्या १०८ अनया ज्ञ्या गुणिता जाता ७७७६
एताश्चतुर्थफलज्ञ्यानया ३१ विभज्यावाप्तम् २५० एष कर्णः। एवमन्त्येषामपि
ग्रहाणासुदाहरणीयमिति। अथ यदा चक्रार्धे चतुर्थकेन्द्रे भवति चक्रे वा
तदा कर्णानयनमाह।

त्रिज्ञ्यान्त्यफलज्ञ्योना चक्रार्धे संयुता चक्रे।१।

त्रिज्ञ्यान्त्यफलज्ञया जनां त्रिज्ञ्यान्त्यफलज्ञ्योना। कदा लभ्यते।
चक्रार्धे शीघ्रकेन्द्रे सति। अन्त्यफलज्ञया जनः कर्णो भवति। चक्रान्ते
तु शीघ्रकेन्द्रे सति अन्त्यफलज्ञया युतः कर्णो भवति। इति वाक्यार्थः।

करणम्। ग्रहे स्फुटीक्रियमाणे चतुर्थकर्मणि यत् केन्द्रे तस्मिन् राशि-
हादशकं च भवत्यंशदिरहितम्। तदा चतुर्थकर्मणि शीघ्रफलस्याप्यभावः।
तदाभावे कर्णानयनं कथ्यते। त्रिज्ञा स्वकीयान्त्यफलज्ञया युता कार्या
चक्रे चतुर्थे केन्द्रे सति स स्नान्यकर्णो भवति चक्रान्त्ये। अथ चक्रार्धे केन्द्रे
कर्णाः स्थिराः। कुजबुधजीवसितसौराणां तद् यथा। त्रिपञ्चाशत्लिप्ता अष्ट-
विंशतिविलिप्ताः कुजस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः। पञ्चनवतिलिप्ताः चतुर्विंशति-
विलिप्ता बुधस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः। लिप्तानां शतं विंशत्यधिकं विलिप्ताः
षट् जीवस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः। द्विचत्वारिंशत्लिप्ताः शुकस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः।
लिप्तानां शतं त्रयस्त्रिंशदधिकं द्वाविंशद्विलिप्ताः सौरस्य चक्रार्धेऽन्त्यकर्णः।

५३.	८५	१२०	४२	१३३
२८	२४	६	०	३२

एवं भोमादीनां चक्रार्धेऽन्त्यकर्णाः प्रदर्शयन्ते। लिप्तानां शतद्वयं
षट्चत्वारिंशदधिकं द्वाचत्वारिंशद्विलिप्ता भौमस्य चक्रान्तेऽन्त्यकर्णः।
लिप्तानां शतद्वयं चतुरधिकं षड्विंशतिविलिप्ता बुधस्य चक्रान्तेऽन्त्यकर्णः।
लिप्तानां शतमेकोनाशौत्यधिकं चतुःपञ्चाशद्विलिप्ता गुरोश्चक्रान्त्यकर्णः।
लिप्तानां शतद्वयमष्टपञ्चाशदधिकं शुकस्य चक्रान्त्यकर्णः। लिप्तानां शतं
षट्पञ्चाधिकमष्टाविंशतिर्विलिप्ताः शनैश्चरस्य चक्रान्त्यकर्णः।

२४६	२०४	१७८	२५८	१६६
४२	२६	५४	०	२८

एते भौमादीनां चक्रान्धकर्णा इति । अथ भौमादीनां पातानयनमाह—
कृतयमवसुरसदशकाः पातांशाः दशगुणाः कुजादीनाम् ।

कृताश्च यमौ च वसवश्च रसाश्च दशकं च कृतयमवसुरसदशकाः एते
एव दशगुणाः सन्तः पातांशाः भवन्ति । केषामुच्यते । कुजादीनाम् ।
कुज आदिर्येषां ते कुजादयः तेषाम् । यथासंख्यं कुजबुधजोवसितसौराणां
पातांशाः भवन्ति इति वाक्यार्थः ।

करणम् । कृताश्चत्वारो दशगुणाश्च चत्वारिंशत् कुजस्य पातांशाः । यमौ
द्वौ दशगुणौ विंशतिर्बुधस्य पातांशाः । वसवोऽष्टौ दशगुणा अशीतिर्जीव-
पातांशाः । रसाः षट् दशगुणाः षष्टिः शुक्रस्य पातांशाः । दशदशगुणाः शतं
सौरपातांशाः । अंगानां विंशता भागमपइत्य राख्यादयो भौमादीनां पाताः ।

म	बु	वृ	शु	श
१	०	२	२	३
१०	२०	२०	०	१०
०	०	०	०	०

अधुना भौमादीनां मध्यविच्छेपमाह ।

नवरविरसार्कमासा विच्छेपकला गुणा दशभिः ॥२॥

नव च रवयश्च रसाद्यार्काश्च कश्चित् मासाश्च नवरविरसार्कमासाः । एते
दशगुणाः सन्तः विच्छेपकला भवन्ति । एषां भौमादीनाम् । अन्तत्वात् इति
वाक्यार्थः । करणम् । नव दशगुणा नवतिर्भौमस्य मध्यमविच्छेपकलाः रवयो
द्वादश दशगुणा विंशत्यधिकं शतं बुधस्य मध्यमविच्छेपकलाः । रसाः
षट् दशगुणाः षष्टिर्जीवस्य मध्यमविच्छेपकलाः । अर्का द्वादश दशगुणाः
शतं विंशत्यधिकं सितमध्यमविच्छेपकलाः । मासा द्वादश ते दशगुणा
विंशत्यधिकं शतं जितानां शनेर्मध्यमविच्छेपः ८०।१२०।६०।१२०।१२० ।

एता भौमादीनां मध्यमविच्छेपकलाः । केचित् परमविच्छेपा इति
व्याख्याताः । तन्निमित्तः कुतः । यदा च मध्यमविच्छेपात् स्वान्धकर्णोऽल्पः
स्वान्धकर्णाच्च समलितपातानां व्याधिका तदा नित्यमेव स्वमध्यविच्छेपात्
सस्फुटविच्छेपो भवति । अस्मात् परमविच्छेपा इत्युक्तम् । मध्यमविच्छेपा इति
शोभनमिति ।

अधुना स्फुटविक्षेपानयनमाह—

स्व स्व विशोध्य पातं समलिप्तात् सौम्यशुक्रयोः शीघ्रात्
जीवाविक्षेपगुणा हृतान्व्यकरणेन विक्षेपः ॥३॥

स्वकीयं स्वकीयं पातं विशोध्य कुतः समलिप्तात् तात्कालिकात् ।
स्फुटग्रहादित्यर्थः । सौम्यशुक्रयोः शीघ्रात् तात्कालिकात् पातं विशोध्य
शेषस्य एवा विक्षेपगुणा स्वमध्यविक्षेपेण गुणनीयेत्यर्थः । हृता केन उच्यते ।
अन्व्यकरणेन यदवाप्तं स्फुटविक्षेपो भवति ।

करणम् । भौमजीवसौराणां यदा पूर्वं उदयो गण्यते अन्यतमस्य ।
तदाकोट्यकालिकात् स्वकीयं पातं विशोध्य केन्द्रं भवति । अथ सम-
लितिकग्रहणं तात्कालिकोपलक्षणार्थम् । यस्मात् तात्कालिको ग्रहः
समलितशब्देनोच्यते । अथ पश्चाद् कुजगुरुसौराणामस्तमयं गण्यते ।
तदाकोट्यस्तमनांतिकात् स्फुटग्रहाच्च स्वीयं पातं विशोध्य केन्द्रं भवति ।
अथ बुधशुक्रयोः पूर्वार्धे उदयो वा गण्यते । तदा तयोरकोट्यकालिकात्
शीघ्रात् स्वपातं विशोध्य केन्द्रं भवति । अथ तयोः पश्चाद् उदयोऽस्त-
मयो वा क्रियते । तदा तयोरकोट्यस्तमनांतिकाच्छीघ्रात् स्वपातं विशोध्य
केन्द्रं भवति । अन्यत्रापि यत्र कुत्रचित् विक्षेपः क्रियते । कुजगुरु-
सौराणामन्यतमस्य तात्कालिकस्फुटग्रहात् पातं विशोध्य केन्द्रं कार्यम् ।
अथ बुधशुक्रयोस्तु तात्कालिकात् शीघ्रात् स्वपातं विशोध्य केन्द्रं कर्त्तव्य-
मिति । एवं यद्येकेन विधिना केन्द्रं कृत्वा तस्मात् त्रिशतमनवेति
जीवाभिर्जीवा कार्या । मा च स्वमध्यविक्षेपेण गुणनीया तात्कालिकेन
स्वमध्यकरणेन विभज्यावाप्तं लिप्तादि स्फुटविक्षेपो भवति । स च मेघादि-
केन्द्रे उत्तरः । तुलादिकेन्द्रे दक्षिणः । इति ।

उदाहरणम् । शुक्रस्य पश्चार्धोदयत्वात् शुक्रशीघ्रोऽस्तमनांतिकोऽयं
८८।२० अस्मात् शुक्रपातमिमं २।०। संशोध्य जातम् ६।८।२० एतत् केन्द्रम् ।
अस्मात् एवा २४।१६ एवा भुक्तमध्यमविक्षेपेणानि १२० संगुण्य स्वान्व-
करणेनानि २५० विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं ११।३८ । एष तात्कालिकः
स्फुटविक्षेपः । केन्द्रस्य दक्षिणगोलत्वाद् दक्षिणा इति ।

अधुना दृक्कर्मादयस्य प्रथमं दृक्कर्मां चाह—

विक्षेपसत्रिराशिज्याघातादिन्द्रगाम्निभिर्लब्धकलाः

विक्षेपायनसाम्ये शोध्या भेदे ग्रहे क्षेप्याः ॥४॥

विक्षेपस्या.....कया भण्यते । सत्रिराशिज्याया । सहत्रिराशिज्याया सहत्रिराशिभिर्वर्तत इति सत्रिराशिः । तस्मात् सत्रिराशिज्याया तया विक्षेपस्य ज्यातद्वध इत्यर्थः । तस्माद्विक्षेपसत्रिराशिज्याघातात् । इन्द्रगाम्निभिर्लब्धकलाः । इन्द्रश्च अगाध अग्नयश्च । इन्द्रगाम्नयस्तैरिन्द्रगाम्निभिः लब्धाः कलाः । ताः कला विक्षेपायनसाम्ये शोध्याः । तयोर्विक्षेपायनयोर्वेदा भेदः स्यात्तदा क्षेप्याः । क्व भनति स्फुटग्रहे एवं कृतं दृक्कर्मासंस्कृतो ग्रहो भवति । इति वाक्यार्थः ।

करणम् । तात्कालिकं स्फुटग्रहं सत्रिभं कृत्वा तस्मात् त्रिशत्सनवेति जोवाभिर्जोवा कार्या । सा तात्कालिकविक्षेपेण संगुण्य इन्द्रगाम्निभिर्विभजित् । एकसप्तत्याधिकैस्त्रिभिः शतैरित्यर्थः । १७१ । लब्धं लिप्तादिफलं ग्रहे देयं शोध्यं वा कदेति भण्यते । तात्कालिकविक्षेपस्य सत्रिभस्यायनस्य च साम्ये शोध्याः । अदत्तराशिज्याया स्फुटग्रहात् । भेदे तु अदत्तराशिज्ये स्फुटग्रहे लिप्तादिफलं देयम् । अस्य विक्षेपस्य दिक्परिज्ञानं पूर्वमेव व्याख्यातम् । सत्रिराशेश मेषादावयनमुत्तरं तुलादौ दक्षिणमिति । अत्र केचित् व्याचक्षते मकरादावयनमुत्तरं कर्कादौ दक्षिणमिति तदयुक्तम् । यदन्यथाप्याचार्यणोक्तं त्रिभयुग्... स्वायनाशेष । तत्राप्ययनामेषादौ सत्रिभे यादौ उत्तराः । तुलादौ दक्षिणा इति । ता विन्यस्य पादोरूपं गत्यर्हं वर्हते इति । (१) अयनम्—

अथ चोक्तां ब्राह्मे स्फुटसिद्धान्ते—

विक्षेपसत्रिराशिक्रान्तिवधो व्यासदलङ्घतो लिप्ताः ।

• शोध्यास्तयोः समदिशोर्यदन्यदिशोस्तयोः क्षेप्याः ॥

एवं तर्हि केनैव प्रकारेण मकरादावयनमुत्तरम् । तुलादौ दक्षिणमिति न प्राप्यते । तस्मात्तेषादावयनमुत्तरं तुलादौ दक्षिणमिति । विकल्पेन सत्रिराशि परिकल्पनीयम् ।

उदाहरणम् । तद् यथा । अर्कास्तमनान्तिकः स्फुटः शुक्रः
 ७२२।३१ । अस्मिन् राशित्रयं दत्त्वा जातः सत्रिराशिः १०।२२।३१ एत-
 स्मात् ण्या ८०।२।५० एषा तात्कालिकेन विक्षेपणानेन ११।३८ गुणिता
 जाता १०५१।०६४ । एता इन्द्रगान्निभिर्विभज्यावाप्तं २।५० लिप्तादि-
 फलमेतत् । अत्र विक्षेपो दक्षिणः । सत्रिराशेश्च तुलादित्वाद् दक्षिण-
 मयनम् । तस्मादिदं फलं तात्कालिक-स्फुटग्रहादत्रिराशेरस्मात् ७२२।३१
 विशोध्य जातः कृते दृक्कर्माणि शुक्रः ७२२।२८ । यस्मादुक्तं विक्षेपायन-
 माभ्ये शोध्यमिति ।

अधुना द्वितीयदृक्कर्मानयनमाह—

विषुवच्छाया-गुणिताद् विक्षेपाद् द्वादशोद्भृतात् सौम्यात् ।
 फलमृणधनं धनर्णं याम्यादुदयास्तमयलग्ने ॥५॥

विषुवच्छायया गुणितो विषुवच्छायागुणितः । कः असौ भवति ।
 विक्षेपः । तस्माद्विषुवच्छायागुणिताद्विक्षेपात् द्वादशोद्भृतात् सौम्यादुत्तरा-
 दित्यर्थः फलमृणं धनं यथासंख्यम् । क भवति । उदयास्तमयलग्ने । उदय-
 लग्नं चास्तमयलग्नं च उदयास्तमयलग्नं तस्मिन्नुदयास्तमयलग्ने । उदय-
 लग्ने फलमृणम् । अस्तलग्ने धनमित्यर्थः । अथ चेद् याम्याद्विक्षेपादागतः
 तत्फलं तदा धनर्णं यथासंख्यम् । उदयास्तलग्ने ऋणमिति । एवं कृते
 ग्रहस्योदयास्तलग्ने ते भवतः । एतदुक्तं भवति । पूर्वार्द्धे स्थिते
 ग्रहस्योदयकालिकस्य ग्रहस्योदयलग्नविधानेन दृक्कर्माद्यं कार्यम् ।
 तथा पश्चार्द्धे ग्रहस्योदयेऽस्तमये वा गण्यमाने नित्यमस्तलग्ने कार्यं न
 कदाचिदप्येवं विकल्पनीयम् । यदा ग्रहस्योदये गण्यमाने उदयलग्नमिति ।
 तद् यथा द्वितीय-दृक्कर्माणि क्रियमाणे तात्कालिकं स्फुटविक्षेपं स्वदेश-
 विषुवच्छायया संगुण्य द्वादशभिर्विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलम् । एकदृक्कर्मा-
 कृते ग्रहे धनमृणं वा कार्यं कदेति । उत्तराद्विक्षेपादागतं फलमुदय-
 लग्ने विचार्यमाणे ऋणं कार्यम् । अस्तलग्ने धनम् । अथ दक्षिणाद्विक्षेपा-
 दागतं फलम् । तयोदयलग्ने धनमस्तलग्ने ऋणमिति । उदयलग्नस्यायं
 नाम । अस्तलग्नस्यान्तरमिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । शुक्रस्य गण्यते । तथापि पश्चार्द्धेऽवस्थित-

त्वादस्तलम्नोक्तो विधानेन द्वितीयं दृक्कर्म्म क्रियते । अस्मन्मान्तिके एकदृक्कर्म्मस्फुटे शुक्रोऽस्मिन् ७।२२।२८ । तद् यथा । तात्कालिकविज्ञेयः १।१२८ । स्वदेशविषुवच्छायानया ७ गुणितो जातः ८।१२६ अस्माद् द्वादशो तात् फलं ६।४० एतद्विज्ञाद्विज्ञेयादागतं अस्तलम्नवत् ग्रहस्य कृतदृक्कर्म्मग्रहादस्मात् विशोध्य जातो दृक्कर्म्मस्फुटशुक्रः ७।२२।२१ । एतदस्तलम्नम् । अस्यान्यत् संज्ञेति ।

अथ शुक्रादीनां दृश्यादृश्यानाह—

शुक्रगुरुज्ञार्किकुजाः कालांशैर्द्व्युत्तरैर्नवभिः ।

दृश्यादृश्याः दृक्कर्म्मणा रवेर्द्वादशभिरिन्दुः ॥६॥

शुक्रो नवभिः कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । जनैर्न दृश्यते । तथा जीवः एकादशभिः कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । तथा बुधः त्रयोदशभिः कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । जनैर्न दृश्यते । तथा शनिः पञ्चदशभिः कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । जनैर्न दृश्यते । तथा कुजः सप्तदशभिः कालांशैः रवेर्विप्रकृष्टो दृश्यते । जनैर्न दृश्यते । तथा चन्द्रः रवेर्विप्रकृष्टो द्वादशभिः कालांशैः दृश्यते । जनैर्न दृश्यते । य एते बुधशुक्रयोः कालांशाः पठिताः एतैर्द्व्युत्तरैः किं न भवति कदाचिदपि महदन्तरं न भवति । तथा तयोर्थयाद्व्युत्तरैः किं न भवति । तथा ब्राह्मेण मतेनोत्तरैः मिधास्याम इति । अङ्केनापि

शु	८	बु	११	श	१३	म	१५	च	१७	१२
----	---	----	----	---	----	---	----	---	----	----

एतदृश्यादृश्यांशः शुक्रगुरुज्ञार्किकुजचन्द्रमसां क्रमेणेति ।

प्रागुणमाद्यमधिकं पञ्चाङ्गमाद् ग्रहोदयोऽस्तमयः ।

षड्भयुतमन्यमुदयेर्घटिकाः कृत्वो नमधिकसमम् ॥७॥

प्रागुत्तरं प्रथममूलम् आद्यं ग्रहोदयं लम्बमित्यर्थः । प्रागुदयं करोति इत्याद्यम् जनं जनलम्बात् तात्कालिकादर्कादित्यर्थः । अधिकं पञ्चात् आदित्यादस्तमयं करोतीत्यर्थः । एवं परिज्ञाति सति यदुदययदूनं सोदयैः कृत्वा कालांशाः कार्याः । इति ।

करणम् । यस्य ग्रहस्य पूर्वार्धेऽदयोऽस्तमयो वा गच्छते स ग्रहोऽर्कोदय-
कालिको मध्यमः कार्यः । ततः स्फुटीकृत्योदयलग्नविधिना टक्कर्मैहयं
कृत्वा ततो निरूप्यार्कः खोदयिकः स्फुटः कार्यः । उदयलग्नं परिकल्प्य
उदयास्तमयं विचार्यते । यदि लग्नात् ग्रहोदयमूनं भवति तदा ग्रहस्य
प्रथममुदयो भवति । पश्चादादित्यस्य । यदा तु लग्नात् ग्रहोदयलग्नमधिकं
तदा प्रथमादित्योदयो भवति । पश्चाद् ग्रहस्य । अथ पश्चाद् ग्रहस्यो-
दयोऽस्तमयो वा क्रियते तदा मध्यमो ग्रहोऽस्तमनान्तिकः कार्यः । ततः
स्फुटीकृत्यास्तलग्नोक्तेन विधिना टक्कर्मैहयं कृत्वाऽस्तमनान्तिकं लग्नं
भवति । ततो निरूप्यम् । यद्यस्तमनान्तिकलग्नात् ग्रहास्तलग्नमूनं तदा
ग्रहस्य पूर्वमस्तमयो भवति पश्चादार्कस्य । यदास्तमनान्तिकलग्नात्
ग्रहास्तलग्नमधिकं भवति तदा प्रथममर्कस्यास्तमयः पश्चाद् ग्रहस्य ।
पूर्वार्धार्कोदयलग्नात् ग्रहोदयं लग्नमूनं भवति । तयोश्चान्तरे दृश्यसमाः
कालांशाः उत्पद्यन्ते तदा ग्रहो दृश्यः । यदा पुनर्कोदयलग्नात् ग्रहोदय-
लग्नमधिकं भवति तदा ग्रहस्य दर्शनं नास्ति ।

अथ कालांशानयनं व्याख्यायते । उदयेर्घटिकाः कृत्वोनमसिति
समिति (?) । तत्र पूर्वार्धेऽर्कोदयलग्नसमखोदयेर्घटिका इति कालः साध्यः ।
अथ पश्चाद्ऽर्कोदयलग्नान्तिक-लग्नात् सप्तद्व्यष्टयुक्ता चान्तरं कालः साध्यः ।
उदयो यदूनं यदधिकं समं खोदयेस्त्रिप्रश्नोक्तेन विधिना कालः साध्यः ।
एतदुक्तं भवति । यदा पूर्वार्धोदयकालिकग्रहमुदयलग्नं चेकराशिस्थी-
भवतः तदा तयोन्तरं लिमापिण्डीकृत्य यस्मिन् राश्यावर्कोदयकालिको
ग्रह उदयलग्नस्य व्यवस्थितस्तेन खराशुदयेन संगुण्यष्टादशभिः श्रते-
र्विभज्यावाप्तं चषकादिकालः । ततो यदि भिन्नराशिस्थी भवतः तदा
तयोर्ग्रहदूतं तस्य भुक्तभागैः । अधिकस्य भुक्तभागैः कालः साध्यः यदा
राश्यान्तरितौ भवतः तदूनस्याभुक्तचषकाः साध्याः । अधिकस्य भुक्त-
चषकाः । तेषां योगेऽन्तरराश्यादयचषकाः संयोज्य कालांशा भवन्ति । एवं
पश्चाद् किन्तु शेषः । अस्तमनान्तिके षड्भिः संगुण्य प्राचाः कार्याः ।
य एव प्राचास्त एव कालघटिका यस्मात् क्षेपलिताः सकाशैः प्राचा
भवन्तीत्यतः प्राचानां षड्भागमपहृत्य कालांशा भवन्ति । अथ
चषकाणां षड्भागमपहृत्य घटिका भवन्ति । ताश्च षड्शुचिताः

कालांशा भवन्ति । एक एवार्थः तथा चोक्तं ब्राह्मे—अन्तरघटिकाः षड्गुणिताः तैः कालांशैरिति । ततः स्वदृश्यादृश्यांशैः सह विचारः कार्यः । तत उदये विचार्यमाणे यस्य स्वदृश्यादृश्यांशेभ्यः कालांशाः जनाः तस्यादयो भावौ । यस्याधिकास्तस्य वृत्तः । अस्तमये विचार्यमाणे यस्य स्वदृश्यादृश्यांशेभ्यः कालांशा अधिका भवन्ति तस्यास्तमयो भावौ । यस्योना तस्य वृत्तः । एवमुदयास्तमयं वा अतोतमेयं वा परिज्ञायते स्वदृश्यादृश्यांशानां कालांशानां चान्तरं कार्यम् । तदन्तरं लिप्तापिण्डं कृत्वाकस्फुटभुक्तिग्रहस्फुटभुक्तयोरन्तरेण योगिन वा विभजनोयम् । कदेति । ऋतुगतिमाश्रिते ग्रहे भुक्त्यन्तरेण.....योगेन लब्धं दिवसादिकालः । तेन कालानाकंग्रहो मध्यमो तात्कालिको कार्य्यः । ततस्तस्मिन् काले ग्रहः स्फुटीकार्य्यः । तस्य टक्कर्मदयं कार्य्यम् । अर्कश्च तात्कालिकः स्फुटीकार्य्यः । ततस्तयोरन्तरं लिप्ताः पूर्वार्द्धेऽर्कक्रान्तराश्वुदयचषकैः संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावासं कालः । अत्रापि यद्येकराशिस्थो भिन्नराशिस्थो वा भवतः तदा प्रथमवत् । षड्भ्युतो न कृत्वोनमधिकसममिति ततः तस्य चषकाः षड्भिः संगुण्य प्राणोकार्य्याः । प्राणानां षष्टा भागमपङ्क्त्य कालांशका भवन्ति । ततः स्वदृश्यादृश्यांशैः सह भूयोऽपि विचारः कार्य्यः । एवं तावत् कार्य्यं यावत् स्वदृश्यादृश्यांशैः समाः कालांशा भवन्ति । इति यस्मिन् काले समीभूताः समः स्फुट-उदयकालो वा भवति । अन्यत्र वाऽसक्तत् कर्मणि लोकस्य भ्रान्तिर्भवति । अस्य च राशिषट्कं दत्त्वा जातमस्तमनान्तिकं तस्माद्विशेषेण व्याख्यायते । तथा पूर्वं उदयास्तमयो वा क्रियते । तदाऽर्कसङ्घोदयलग्नान्तरलिप्ता आदित्याक्रान्तराश्वुदयेन संगुण्य पूर्ववद् विभज्यावासः कालो भवति यद्येकराशिस्थौ । अथ भिन्नराशिस्थौ तदा प्रथमवत् । अथ पञ्चार्द्धे ग्रहस्य उदयोऽस्तमयो वा गण्यते । तदाकंग्रहास्तलग्नान्तरघटिका रविक्रान्तराश्वुदयः सप्तमराश्वुदयेन संगुण्य पूर्ववद् विभज्यासकालः यद्येकराशिस्थौ भवतः । अथ भिन्नराशिस्थौ तदा पूर्ववत् षड्भ्युतो कृत्वा समधिकसममिति ततश्चषकाः षड्भिः संगुण्य पूर्ववत् कालांशा इति । एतच्चसक्तत्कर्म कस्तव्यं प्रथमेन कदाचित् भिन्नराशिस्थौ कदाचिद् राश्वन्तरितौ भवतः यदा तदा पूर्ववत् ।

उदाहरणम् । तद् यथा । अर्कास्तमनान्तिकं कृतदृक्कर्षाणि स्फुटः
शुक्रः ७।२२।२१ । अथान्यदिशि इति संज्ञा पञ्चार्धेऽवस्थितत्वात् ।
यद्यस्योदयो गच्छति । तथाप्यस्तलग्नमेतत् पञ्चार्धे स्थितत्वात् षड्भयुत-
मन्वदिमिति वचनात् षड्भयुतो जातः १।२२।२१ एतत् शुक्रस्यास्ते लग्नम् ।
अस्तमनान्तिकश्च स्फुटोऽर्कः ७।१०।३० । अस्य च राशिषट्कं दत्त्वा जातमस्त-
लग्नमिदम् १।१०।३० । अत्र विचार्यते । अस्तमयलग्नादस्मात् शुक्रस्यास्त-
मयलग्नमिदम् १।२२।२१ अधिकं तस्मात् पूर्वमादित्यास्तमयम् पश्चात्
शुक्रस्येति । अनयोद्यान्तरं स्वदृश्यान्तरेभ्योऽधिकाः कालांशा उत्पद्यन्ते तदा
दृश्यः शुक्रः उदित इत्यर्थः । एवं तावत् सामान्येन परिज्ञानम् ।

अथ कालांशानयनम् । तद् यथा—अर्कास्यमयलग्नग्रहास्तलग्ने—

१	१	अनयोरेकराशिर्व्यवस्थितत्वादनन्तरम्
१०	२२	
३०	२५	

११।५५। एतज्जिमापिण्डीकृतं जातम् ७१५ । एतत् पञ्चार्धत्वात् । आदित्या-
क्रान्तराग्न्युदयात् सप्तमराग्न्युदयेनानेन २४३ गुणितं जातम् १७३०५४ अस्य
अष्टादशभिः शतैर्भागे कृते अवाप्तम् एते चषकाः ८६। षड्भिः संगुण्य प्राप्नो-
क्ता जाताः ५७६ एताः कालांशघटिकाः । आसां षष्ट्या भागमपञ्चत्यावृत्त-
कालांशाः ८।३६ एते स्वदृश्यांशेभ्यः एभ्यः ८ अधिकाः । उदयं च विचार्यते ।
तस्मात् शुक्रोदयो जातः । अथ क्रियान् कालोऽतीतस्येति तद् यथा ।
कालांशानामेषां ८।३६ स्वदृश्यांशैः सहितैः ८ अन्तरे कृते जातं ०।३६।
एतज्जिमापिण्डीकृतम् ३६। अस्य भुक्तान्तरेषानेन १४।२२ अथ शुक्रयोः
शुक्रस्य ऋतुगतित्वात् भागे कृतेऽवाप्तो दिवसादिकालः २।२८।३६। एतावान्
काशः शुक्रस्योदितस्य गतः । अनेन कालेन शीघ्रशुक्रौ तात्कालिकौ
मध्यमौ कार्यौ । एवमन्यत्राप्युदाहरणीयमिति ।

अथ पूर्वोदाहरणम् । तद् यथा—शार्कीऽस्मिन् ७८६ मासाः ५
तिथिः १ अस्मिन् दिने कुबजे देशान्तरकृतौ मध्यमौ शीघ्रदृश्यतो
अर्कोदयकालिकौ ।

४	३
१४	२५
१८	२३

अस्मिन् जीवः स्फुटीकृतो जातः

४
१
२२

 अत्र चतुर्थकर्णकेन्द्रम्

०
१५
१८

अतो ज्ञा चतुर्थे कर्णाणि शीघ्रफलं २।२२।२६ अस्य ज्ञा ६।३८ । ततः केन्द्रज्येयं ॥४०॥ अन्त्यफलज्ययानया ३० गुणिता जाता १२००। चतुर्थ-फलज्ययानया ६।३८ विभज्यावासं कर्णः १८१ । ततः स्फुटजीवादध्यात् ४।१।२२। स्वपातमिदं २।२०० संशोध्य शेषमिदं १।११।२२ अतो ज्ञा ८८।३० । एता मध्यमविक्षेपेणानेन ६० संगुण्यान्त्यकर्णानेन १८१ विभज्य फलम् ३२ । एषः स्फुटविक्षेप उत्तरः । अस्मिन् काले स्फुटजीवः सत्रिराशिः ७।१।२२ अस्मात् ज्ञा ७८ एषा स्फुटविक्षेपेणानेन ३२ संगुण्य इन्द्रगानिभिर्विभज्यावासं फलं ४।३७ लिप्तादि चेतत् । एतद्वत्तराशित्रये ग्रहे दत्तम् विक्षेपायनभिन्नदिक्त्वात् । एवं कृतदृक्कर्षणो जीवादिशोध्य जातो द्विचिकर्षस्फुटो गुहः ४।१।१४ । एतदुदयलग्नं पूर्वार्धे व्यवस्थितत्वात् जीवस्याद्यं नाम । अत्र च काल औदयिकोऽर्कस्फुटः ४।१२।२८ । अस्माद् औदयिकार्कात् आद्याख्यमिदम् ४।१।१४ जनं तस्मात् प्रथमं जीवोदयः । पश्चादर्कस्येति । अनयोरन्तरात् कालांशः । स्वदृष्ट्यादृष्ट्याशेषोऽधिका उत्पद्यन्ते । अतो दृष्टो जीव उदित इत्यर्थः । अथ कालांशा आनीयन्ते । तद् यथा । ग्रहस्योदयलग्नमाद्यसंज्ञमिदम् ४।१।१४ अर्कस्योदयिकः स्फुटः ४।१२।२८ अनयोरन्तरम् ०।११।१५ । एतन्नितापिण्डीकृत्य अर्काक्रान्तराशुदयेनानेन ३५६ संगुण्याष्टादशशतैर्विभज्यावासम् १३३ एते चषकाः षड्भिः संगुण्य षष्टया विभज्यावासं कालांशः १३।१ एतेषां स्वदृष्ट्यादृष्ट्याशेरितैः ११ । सङ्गान्तरे कृते जातम् २।१८ एतन्नितापिण्डीकृतं जातम् १३८ अस्य भुजान्तर-जानेन रविजीवयोर्भागे कृते दिवसादिकालः । अनेन कालेन शीघ्रजीवौ मध्यमौ तात्कालिकौ कार्यौ । एवमन्यत्रापि स्वदेशान्तरेण सविधुवच्छायया सोदयेष गणकैरुदाहरणीयमिति । एवमादित्य सप्तिकर्षविकर्षाभ्या-मुदयास्तमयो व्याख्यातः । अधुना प्रतिदैवसिकं व्याख्यायते । यत्र यस्य ग्रहस्य प्रतिदैवसिकोदयः । पूर्वार्धे क्रियते स ग्रहः अर्कोदयकालिकः स्फुटः कार्यः । तत्र विप्रशोभेन विधिना तयोरन्तरात् कालः साध्यः । जनमधिकसममिति । ततो यस्सोदयिकार्कात् ग्रहोदयलग्नमूनं भवति तदा तावता कालेन राशिशेषेण ग्रहस्योदयः । अयोदयकालिकादार्कात्

ग्रहोदयलग्नमधिकं भवति । तदा तावति काले दिवसगते ग्रहोदयो भवति । एवं कालं परिज्ञाय तस्मिन् काले अर्कग्रहौ स्फुटीकार्यौ । तावत्कालिकौ कृत्वा ग्रहस्य टक्कर्मद्वयं कृत्वा तयोरन्तरात् कालः । एतैस्तावत् कार्यं यावत् कालो भवति । स स्फुटकालो रात्रिशेषे दिवसगते च वा भवति । अथ पञ्चाङ्गे ग्रहस्य प्रतिदिवसिकस्यास्य मयः क्रियते । तदार्कग्रहावादितास्तमनिकी स्फुटी कार्यौ । ततो ग्रहस्यास्तलग्नोक्तेन विधिना टक्कर्मद्वयं कृत्वा षड्भयुत् कार्यम् । अर्कस्य षड्भयुत् कृत्वास्तमनलग्नं भवति । ततस्तयोरन्तरे द्विप्रश्नोक्तेन विधिना कालः कार्यः । षड्भयुत् कार्यमर्कस्य षड्भयुतादस्तमनान्तिकात् सूर्यात् यदि ग्रहास्तलग्नमधिकं तदा तावति काले रात्रिगते ग्रहस्यास्तमयो भवति । अथ षड्भयुतात् सूर्यादस्तमनान्तिकात् ग्रहास्तलग्नमूलं भवति । तदा दिवाशेषेण कालेन ग्रहस्यास्तमयोऽतीतः । एवं कालं परिज्ञाय तस्मिन् कालेऽर्कग्रहौ स्फुटी कृत्वा तयोरन्तरात् कालः पुनरपि साध्यः । एवं तावत् कार्यं यावत् कालोऽविशेषो भवति । तावत् काले दिवसशेषे भवति । तावत् काले दिनशेषे रात्रिगते वा ग्रहस्यास्तमयो भवति स्फुटः । एवं ग्रहस्यास्तलग्नं प्रसाध्यान् रे द्विप्रश्नोक्तेन विधिना कालः साध्यः । ग्रहोदयलग्नमर्कं परिकल्प्य ततोऽनुपातवर्द्धितेऽर्के लग्नसमस्त्रोदयेर्वटिका इति घटिकाः साध्याः । तावत्प्रमाणं तस्मिन् दिने ग्रहस्य स्वदिनं भवति । एवं ग्रहदिनप्रमाणं कार्यम् । एतत् घटिघटिकाभ्यां विशोध्य शेषं रात्रिप्रमाणं भवति । एवमिष्टग्रहस्य रात्रिदिनप्रमाणं भवतः ।

अथ पौर्णमास्यां चन्द्रोदयो व्याख्यायते । तदार्कचन्द्रावादितास्तमनान्तिकी स्फुटी कार्यौ । ततः स्त्रोदयलग्नोक्तेन विधिना टक्कर्मद्वयं कार्यम् । पूर्वार्धे स्थितत्वाद् अर्कदास्तमनान्तिकाः षड्भयुतः कार्यः चन्द्रमाः । आद्यसंज्ञत्वात् षड्भयुत्सम्यक् क्रियते नाद्यम् । अतश्चन्द्रमाः षड्भयुतो न कार्यः ततस्तयोरन्तरात् कालः जनमधिकसममिति । प्रकारेण षड्भयुतात् सूर्यात् यदि चन्द्रोदयलग्नमूलं भवति तदा तावत्कालेन दिनशेषेण चन्द्रोदयः । अथ चेत् षड्भयुतात् सूर्यात् चन्द्रोदयलग्नमधिकं भवति तदा तावत्काले रात्रिगते चन्द्रोदयो भविष्यति । तत् तेन कालेनार्कचन्द्रौ तात्कालिकौ कार्यौ । चन्द्रमसः

उदयलग्नोक्तेन विधिना दृक्कर्षादयं कार्यम् । सूर्यस्य षड्भुजः ।
ततस्तयोरन्तरात् कालः एवं तावत् कार्यं यावत् कालोऽविशेषो भवति ।
स्फुटचन्द्रोदयकालः दिनशेषे रात्रिगते वा भवति । एतत्प्रयच्छण-मोक्षादिषु-
पयोग्यमिति प्रतिदैवसिकमुदाहरणम् । तद् यथा—चन्द्रस्यास्तमनं
प्रतिदैवसिकम् ।

शाकः ७८६ । तिथि १ अस्मिन् चैत्रशुद्धितोयायां कियता कालेनार्क-
स्यास्तमितस्य चन्द्रास्तमयो भविष्यतीति प्रश्नः । तद् यथा—अस्त-
मनान्तिकौ रविचन्द्रौ मध्यमौ यथा ।

११	१	चन्द्रोच्चं च	४	अस्मिन् काले
१८	१०		४	
५६	२२		२२	
५४	३६		३६	

अर्कचन्द्रराजवः स्फुटाः । दृक्कर्षास्फुटौ लग्नविधानेन पञ्चाङ्गीस्त-
मनत्वात्

११	०	४	चन्द्रषड्भुजः ।
२२	१४	७	
१०	५५	३४	
५२	२४	१०	

अन्यद् वा जातः	६	अधिकत्वात् पूर्वमादित्यास्तमयः पञ्चाच्चन्द्रस्येति परिज्ञातम् ।
	१४	
	८	
	४	

इति चतुर्विंशद-भट्टमधुसूदनसूत-पृथूदकस्त्रामिक्ते खण्डखाद्यविवरणे
उदयास्तमयाध्यायः षष्ठः ॥

अथ चन्द्रशृङ्गोन्नत्यध्यायः

तस्य भानोः समुत्पन्नो ब्रह्मा लोक-पितामहः ।

तं प्रथम्यारभे भार्थं चन्द्रशृङ्गोन्नतावहम् ॥

अथातः शृङ्गोन्नत्यध्यायो व्याख्यायते । तत्र तावत् चन्द्रमसः कथं
शुक्लत्वस्य वृद्धिर्वा हानिर्वा । तत्र केचिदाहुः । यथा दक्षः ऋषिः शक्तिः
दुर्हितरः कृत्तिकायास्तत्र रोहिण्यामिवास्तस्य कोपः । तस्य शापाच्चैनं
किल क्षयः प्राग्वेश, तस्य क्षयं दृष्टोषधिभिर्भयभोताभिः सोमस्त्यादक्ष (१)...
प्रसादितः । तेनाभिवर्द्धते शीतोऽग्नौ शनैः शनैः पक्ष (१) क्षीयत इति । एवं
दक्षशापात् केचिदाहुरिन्द्रोः क्षयवृद्धौ इति । तन्नेथ्यते । यदि शापात् सितस्य
हानिर्हृद्दिवा क्षायते तत् कथं गणितेन अस्मात् प्रमितिविषये गणितस्यावतारो
भवति । अयं तु प्रमितिविषयो न भवति । यस्मात्पूर्वं चन्द्रमसः
योऽयं (१) तस्माद्दक्षशापात् क्षयोवृद्धिर्न भवति । यस्मात् प्रमितिविषये
गणितमिति । अपरे इत्याहुः रविकक्षाया उपरि चन्द्रकक्षा तदपि नेथ्यते ।
यद्युपरि चन्द्रमा भवेत् तदा तस्य भूदृश्यमर्धं नित्यमेव शुक्लं स्यात् ।
नित्यमेवार्ककरनिकरविच्छुरितत्वात् । तस्मादयमपि न भवति । अथ
यथास्य क्षयवृद्धौ ततो भवत्येते । अर्धकक्षा चन्द्रमसोऽधो वर्त्तते (१) । तदुभवति
यदा यस्मिन्नेव भूवृत्तभागेऽ.....र्को भवति तस्मिन्नेव यदा शशी
भवति तदा इन्द्रोर्ध्वकक्षाभिः सुखं सर्व्वशुक्लं भवति । अर्कस्यासन्नत्वात् (१) ।
कुम्भस्वेवातपिनोर्ध्वभागः । अर्धभागानुष्टे कृष्णं भवति । एवं भूदृश्य-
ममावास्यायां चन्द्रमसः कृष्णं भवतीति । अतो न दृश्यते चन्द्रमाः ।
ततः क्रमात् यथाऽर्कतलात् विप्रकृष्यते तस्मिन् दृश्योऽप्यार्धविप्रकर्षक्रमेणार्क-
रश्मिपातो भवति । तेन विप्रकर्षक्रमेणास्माकं सितवृद्धिचन्द्रमसि दृश्यते ।
ततो राशिषट्कान्तरितोऽर्कात् भूवृत्तादपरभागश्चः पूर्व्वचन्द्रो दृश्यते । ततः
परं क्रमेण यथाऽर्कस्य सन्धिवर्षस्तुपयति तथास्य कृष्णे वृद्धिर्भवति । याव-

दमाशस्येति । तत्र केचिदाहुयथा कुतो रात्रावर्करश्मयः । पञ्चोच्यते । रात्रावर्काकं भूतत्तान्तरिताऽर्का न दृश्यन्ते । यत्र च प्रदेशे शशी तत्र च भूतत्तविप्रकृष्टो दृश्यते एवेत्यम्बुमयस्य चन्द्रगोलकस्याकर्शस्मिवशेन शुक्लता भवति । न केवलं चन्द्रमसो यावत् सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्राणां चार्करश्मिवशेन शुक्लता भवतीति । तथा च यस्यां दिश्यर्कक्रान्तिवशेन चन्द्रो भवति ततः तस्यां दिशि चन्द्रमसः शृङ्गोन्नतिर्भवतीति सितपद्मान्ते जङ्घमईमादित्याभिमुखं वा दीप्यते । प्रागर्हसितपद्मान्तेऽर्काभिमुखत्वाद् दीप्यते । अर्कचन्द्रयोगतिवशेन शृङ्गोन्नतिरुत्पद्यते इति । अथ यश्चार्करश्मिवशेन चन्द्रमसः शुक्लता भवति ततः शुक्लतैव भवतु कथं च लोकमुद्योतते । अत्रोच्यते । एवं प्रादशं भातपङ्क्तोऽर्करश्मिवशात् तत्रस्थमपि गृह्णाभ्यन्तरं समन्तात् प्रकटीकरोति एवमपि चन्द्रमस्यम्बुमये गोलकेऽर्करश्मयो जगत् सर्वमुद्योतयन्ति । तथा वाचाव्य-
वराहमिह्वरः—

नित्यमधःस्थस्येन्दोर्भीभिर्मानोः सितं भवत्यङ्गम् ।
स्वच्छाययान्दसितं कुम्भस्थेवातपस्थस्य ॥
सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितया सूर्च्छितास्तमो नैशम् ।
क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥
त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चादवलम्बते यथा शौक्लाम् ।
दिनकरवशात्तथेन्दोः प्रकाशतेऽधः प्रभृत्युदयः ॥
प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्लापरिवृष्टिः ।
भवति शशिनोऽपरास्त्रे पश्चाद्भागो घटस्थेव ॥४॥

तत्रादावेव चन्द्रचरदलानयनमाह—

गुणखाद्विशराग्निशरापक्षनखैः शोधिताः शशिक्रान्त्या ।
चरखण्डानि च तद्वत् क्रमोत्क्रमात् पिण्डिताश्चान्द्रम् ॥१॥

वाक्यार्थः—गुणाश्च खं चाद्रयश्च गुणखाद्रयः शराश्च भस्मयश्च शराश्च शराग्निशराः । पक्षौ च नखाश्च पक्षनखाः । एतेर्यथाक्रमेण शोधिताः । शशिक्रान्त्या शशिनः क्रान्तिः शशिक्रान्तिः तथा शशिक्रान्त्या । यथासंख्यं

त्रिष्वपि त्रीणि खण्डानि लभ्यन्ते । मेघतृणमिथुनसम्बन्धो नोत्तर्यः । न केवलं क्रमेण यावत् क्रमाधिकमुत्क्रमेण शोधनोपा चरखण्डानि तद्वत्लभ्यन्ते इति । त एव पिण्डता एकोक्त्य इत्यर्थः । चन्द्रस्येदं चान्द्रम् । किञ्चूतं चरदलमिति वाक्यार्थः ।

करणम्—यस्मिन् काले कर्त्ता शृङ्गोन्नतिं कर्त्तुमिच्छति तस्मिन् काले तेन मध्यमार्कचन्द्रपातास्तात्कालिकाः कार्य्याः । अर्कचन्द्रौ स्फुटौ कार्य्यौ । चन्द्राश्च हिरसगुणादौः खण्डैस्तात्क्रान्तिः कार्य्या । तात्कालिकाश्चन्द्रात् तात्कालिकेन पातेन च विक्षेपः कार्य्यः । ततस्तयोरेकदिग्योगो भिन्नदिग्वियोगः । चन्द्रमसः स्वक्रान्तिर्भवति । योगे दिक् ज्ञायते एव वियोगे योऽधिकस्तस्य या दिक् सेव चन्द्रगोलस्येति । एवं चन्द्रमसः स्वक्रान्तिः । ततस्तस्याः गुणखाद्वयः शोधाः । त्र्यधिकानि सप्तशतानि इत्यर्थः । यदा न श्रूयन्ते तदा चन्द्रक्रान्तिः स्वदेशमेघचरखण्डकैः संगुण्य गुणखाद्विभिः विभज्यावासं यत् तत् स्वदेशचरदलं भवति । अथ चन्द्रक्रान्तेर्गुणखाद्वयः श्रूयन्ते । ततः परं शराग्निशरा न श्रूयन्ते । पञ्चशतानि पञ्चत्रिंशदधिकानोत्तर्यः । ततः गुणखाद्वयानां चन्द्रक्रान्तिं स्वदेशतृणचरखण्डेन संगुण्य शराग्निशरैर्विभज्यावासं तत्र मेघचरदलचषकैः क्षिप्त्वा चन्द्रचरदलं भवति । अथ चन्द्रक्रान्तेर्गुणखाद्वयः शराग्निशराश्च श्रूयन्ते ततः परं पञ्चनखा न श्रूयन्ते । इदधिकं शतद्वयमित्यर्थः । तदा चन्द्रक्रान्तिं गुणखाद्विशराग्निशरोनां स्वदेशमिथुनचरदलखण्डेन संगुण्य पञ्चनखैर्विभज्यावासं मेघतृणचरदलयोगे संयोज्य चन्द्रमसः चरदलं भवति । अथ चन्द्रक्रान्तेर्गुणखाद्विशराग्निशराः पञ्चनखाश्च श्रूयन्ते क्रमेण ततः परं तेषु उत्क्रमेण पञ्चनखाश्च न श्रूयन्ते तदा चन्द्रक्रान्तिं गुणखाद्विशराग्निशरापञ्चनखोनां स्वदेशमिथुनचरखण्डकयोगे संयोज्य शशिनचरदलं भवति ।

अथ चक्रक्रान्तेः गुणखाद्विशराग्निशराः पञ्चनखाः श्रूयन्ते । ततः परं भूयः शराग्निशरा न श्रूयन्ते तदा चन्द्रक्रान्तिं गुणखाद्विशराग्निशराद्विगुणितपञ्चनखोनां स्वदेशतृणचरचरदलचषकैः संगुण्य शराग्निशरैर्विभज्यावासं स्वदेश-मेघतृण-द्विगुणित-मिथुन-चरदलखण्डकयोगे संयोज्य चन्द्रमस-चरदलं भवति । एतावत् चन्द्रक्रान्तेः क्रमोत्क्रमशोधनं भवति । यदा सप्तदशशतानि दशाधिकानि चन्द्रमसः परमक्रान्तिर्भवति । एवं चन्द्र-

दिनप्रमाणे च । पञ्चदशहोनयुक्तमिति न्यायेन स्वगोलवशेन दिनरात्रि-
प्रमाणे कार्यं । एवं भौमादीनामपि स्वस्फुटविज्ञेय-युतविशुतायाः
क्रान्तेर्गुणखाद्रादिशोधनेन चरदलं समुत्पाद्यम् । पञ्चदशहोनयुक्तमिति
दिनरात्रिप्रमाणे कार्यं सर्वस्यैव ग्रहस्य । खोदयाद् यावदस्तमयं तावद्दिनम् ।
स्वास्तमयाश्च खोदयं यावद्वात्रिरिति । अनेन प्रकारेण रात्रिदिनप्रमाणे
क्रियते । अत्र किञ्चिन्नूनाधिके भवतः । स्फुटे उदयास्तलग्ने प्रसाध्य
उदयास्तमयोक्तेन विधिना भवतीति ।

अथोदाहरणम्—शके ८८६ तिथि १ अस्मिन् दिने शृङ्गोन्नतिः क्रियते ।
तथा—कुरुक्षेत्रेऽर्कचन्द्रौ देशान्तरजतौ मध्यमौ चन्द्रोच्चसहितवास्त-
मनास्तिकौ । रवि १०।१८।५२।५४ । चन्द्र १०।१०।१२।२६ । उ ४।४।३३।
३६ । अस्मिन्नेव कालेऽर्कचन्द्रौ स्फुटौ राहुसहितौ रविः ११।२२।१०।५३
चन्द्रः ०।१४।५५।२४ राहुः ४।७।२४।१० । अस्माच्चन्द्रमसः स्वक्रान्तिः ३६०
एवोत्तरा क्रान्तिः । अस्मादपि विज्ञेयो दक्षिणः २४७ अनयोर्मिन्नदिक्
वियोगः ११२।५५ एषा चन्द्रमसः स्वक्रान्तिः ततोऽधिकत्वात् उत्तरा ।
अस्या गुणखाद्रय एते ७०३ न शुध्यन्ते तस्मादेवा मेषचरखण्डेनानेन ६८
गुणित्वा जाता ७०८१।१५ गुणखाद्रिभिर्विभज्यावाप्तम् ११ एते चन्द्रमसचर-
दलचषकाः । पञ्चदशहोनयुता इति न्यायेन दिनरात्रिप्रमाणे । एवमन्वे-
षामप्युदाहरणीयमिति ।

अधुना भुजकोटिकर्णानयनमाह—

अर्कशशिक्रान्तिकलान्तरैकजीवा समान्यगोलकयोः ।

चन्द्रच्छायाकर्णेन संगुण्य लम्बकविभक्ता ॥२॥

सदृशैर्युताऽन्यथोना विषुवच्छायाङ्गुलैर्भुजो याम्ये ।

यत्रेन्दुर्द्वादशकः कोटिस्तद्वर्गयुतिपदं कर्णः ॥३॥

वाक्यार्थः—अर्कश्च शशी चार्कशशिनी तयोः क्रान्तिकला अर्कशशि-
क्रान्तिकलाः । तासामन्तरैकं यथासंख्यं समान्य-गोलकयोः समगोलकयो-
रन्तरं अन्यगोलकयोरेकं तस्य जीवा । सा चन्द्रच्छायाकर्णेन संगुण्य

चन्द्रमसः छायाकर्णस्तेन संगुण्य चन्द्रमसः छायाकर्णेन संगुण्य तात्कालिकेन चन्द्रमसः सम्बन्धिना छायाकर्णेन संगुण्य गुणिता कार्या इत्यर्थः । अथ लम्बकविभक्ता स्वदेशलम्बण्यया विभजनीया इत्यर्थः । सट्टशैयता । एकदिग्भिरित्यर्थः । अन्यद्योना भिन्नदिक् जनेत्यर्थः । कैः भणति । विषुवच्छायाङ्गुलैः । विषुवच्छायाया भङ्गुलानि विषुवच्छायाङ्गुलानि तैः । याम्यदिक् दक्षिणैरित्यर्थः । एवं कृतेऽर्कस्य क्रान्तिकालान्तरैकजीवा भुजा भवतीति । यत्रेन्दुः स भुजः । यस्मिन् चन्द्रमा भवतीत्यर्थः । असौ कर्णः कथं भवति इति भणति । द्वादशकः द्वादशाङ्गुल इत्यर्थः । कोऽसौ कोटिः । तद्वर्गयुतिपदं कर्णः । तयोः वर्गौ भुजकोटिवर्गौ इत्यर्थः । तयोर्वर्गयोर्युतिः । तस्या युतेः पदं तद्वर्गयुतिपदं मूलमित्यर्थः । यदेव पदं स एव कर्णः । तस्याये चन्द्रो भवति इति वाक्यार्थः ।

करणम्—यस्मिन् काले शृङ्गोन्नतिः क्रियते तस्मिन् कालेऽर्कचन्द्रौ स्फुटौ कार्यौ । तयोः क्रान्ती कार्यौ । चन्द्रस्य स्वच्छेपयुतवियुता स्वक्रान्तिः कार्य्या । ततस्तयोः क्रान्त्योर्यदा दिगेक्यं भवति तदान्तरं कार्य्यम् । अथ तयोर्दिग्भिदो भवति तदैक्यं कार्य्यम् । एवं कृते यदभवति तस्य त्रिंशत्-सप्तवेति जीवा कार्य्या । सा च तात्कालिकेन छायाकर्णेन गुणनीया । चन्द्रच्छायाकरणं व्याख्यायते । यस्मिन् दिने शृङ्गोन्नतिः क्रियते तस्मिन् दिने चन्द्रमस उदयास्तलग्ने कार्य्यौ । तत्र उदयमर्कलग्नं परिकल्प्य भस्तरलग्नमिष्टकालिकं लग्नं परिकल्प्य ततोऽनुपातवर्धितेऽर्के लग्नसमे स्रोदयै-र्वटिका इति कालः साध्यः । तावान् कालः चन्द्रमसः तस्मिन्नङ्गुलि स्वदिनं भवति । तस्माच्च चन्द्रदिनाच्च तस्मिन् काले कियान् कालः स्वदिनस्य गत इति परिज्ञाय नतं ग्राह्यम् । ततस्तस्योत्क्रमजीवा कार्य्या । तद्वैसिक-चन्द्रचरदलस्य च जीवा कार्य्या । चन्द्रमसः मध्याह्निका स्वक्रान्तिं कृत्वा तत्क्रान्त्यन्तरेऽन्तरहीनिति न्यायेन दिनदलकर्णः कार्य्यः ।

ततः “त्रिज्याचरार्धजीवायुतहीनाम्या नतोत्क्रमज्योना । छेदोऽस्थायी दिनदलकर्णगुणायाः फलं कर्णः” । इति कर्णः कार्य्यः । स तात्कालिक-चन्द्रच्छायाकर्णो भवति । तेनान्तरैकजीवा संगुण्य स्वदेशलम्बण्यया विभज्याङ्गुलादिफलं यथादिक् स्यात् । चन्द्रमा उत्तरेण स्थितस्तदोत्तरम् । अथ दक्षिणेन तदा दक्षिणमिति । यस्मिन् उत्तरा क्रान्तिः स उत्तरेण यस्य

दक्षिणा स दक्षिणेनेति । ग्रहोभयोरुत्तरा तदा यस्याधिका स्वक्रान्तिः स उत्तरेण इतरस्तु दक्षिणेन । अथोभयोरपि दक्षिणा । तदा यस्याधिका स दक्षिणेन इतरस्तुत्तरेणेति । एवं फलाङ्गुलानां दिक् परिज्ञाय ततः स्वदेश-विषुवच्छायाङ्गुलैर्नित्ययास्यैः सहैकदिग्गो भिन्नदिग्वियोगः कार्यः । एवं कृते भुजो भवति । ततो द्वादशकः कोटिरिति परिकल्प्य भुजकोटिवर्ग-युतिपदं कर्णो भवति ।

अथोदाहरणम्—तद्यथा—तात्कालिकाकात् क्रान्तिर्दक्षिणा १८८।१४। चन्द्राच्च विक्षेपयुता स्वक्रान्तिरुत्तरा १२।५५। अनयोर्भिन्नदिक्काटैक्यं कृतं जातं ३०१।३६ अस्य ज्या १३।४ एषा तात्कालिकेन चन्द्रच्छाया-कर्णेन गुणनीया । तद् यथा । चन्द्रच्छायाकर्णः क्रियते । चन्द्रमस उदयास्तलग्ने ०।१२।३८।४।२४। ६।१४।८।४। अनयोरन्तरादूनमधिक-सममिति प्रमाणेन घटिका आनीता जाता ३१।२६। एवं चन्द्रमसः स्वदिनप्रमाणम् । अस्मिंश्च काले चन्द्रदिनस्यैतावत्यो घटिका गताः ।४।२३। एताभ्यश्चन्द्रदिनार्धघटिका एताः १५।४३ अपास्य शेषम् ११।२० एतन्नतसंज्ञम् अस्मादुत्क्रमज्या ८४।१२ अस्मिन् दिने चरदलचषकाः ११ एतेभ्यो जीवा २।५३। चन्द्रमध्याह्ने तात्कालिकौ चन्द्रपातौ ०।११।३५।५। ४।७।३४।५। आभ्यां सकाशात् विक्षेपयुतवियुता चन्द्रमसः स्वक्रान्तिरुत्तरा ३८।२१। ततः क्रान्तिस्वाक्षांशैक्यान्तरहीनेति न्यायेन दिनदलकर्णगुणायाः फलं कर्ण इति दिनदलकर्णः १३।४८। ततस्त्रिज्याचरार्धजीवा युतहीनान्ध्या नतोत्क्रमज्याना । छेदोऽन्ध्याया दिनदलकर्णगुणायाः फलं कर्ण इति । ३५५७। अनेनान्तरैक्यज्यामिमां संगुण्य स्वच्छेदेन लब्धज्यायानया १२८।२० विभज्यावाप्तमङ्गुलादि फलं तच्चेदम् । एतदादित्याश्चन्द्रमस उत्तरेणाव-स्थितत्वात् उत्तरमिति । ततः स्वदेशविषुवच्छायाङ्गुलैरमीभिः ७ सङ्गान्तरं कृते जातम् ३।२२ एषोऽङ्गुलादिर्भजः द्वादशकः कोटिः १२। ततो भुजवर्गः ११।१२ कोटिवर्गः १४४ अनयोर्योगः १५५।१२ अस्य मूलमिदम् १२।२८। एष कर्ण इति ।

अधुना शुक्लानयनमाह ।

अर्कचन्द्रयोरन्तरांशकास्तिथिविभाजिताः शुक्लम् ।

अर्कश्च चन्द्रार्कचन्द्रौ । तयोरन्तरमर्कचन्द्रयोरन्तरं तस्मिन् खेऽंश
अन्तरांशास्ते भागा इत्यर्थः । ते तिथिविभाजितास्तिथिभिर्विभाजिताः ।
पञ्चदशभिर्विभक्ता इत्यर्थः । लब्धं फलमङ्गुलादि शुक्लं भवतीति वाक्यार्थः ।

करणम्—तात्कालिकार्कचन्द्रयोरन्तरं कृत्वा तदन्तरं केन्द्रं परिकल्प्य
तस्मात् ज्याकेन्द्रं कार्यम् । तद्भागपिण्डं कृत्वा पञ्चदशभिर्विभजेत् ।
लब्धं फलमङ्गुलादि शुक्लम् भवति । कृष्णाष्टम्यर्धादारभ्य यावत् शुक्लाष्टम्यर्धं
तावदेव फलं शुक्लम् । शुक्लाष्टम्यर्धादारभ्य कृष्णाष्टम्यर्धं यावत् कृष्णं
परिकल्पयामिति ।

अथोदाहरणम् । तद् यथा । तात्कालिकार्कचन्द्रौ ११।१२।१०।५३॥
०।१४।५५।२४ अन्तरम् १०।२७।१५।२८ अस्मात् ज्याकेन्द्रं ०।३२।४४।३१
पञ्चदशभिर्भाज्यते अङ्गुलादि लब्धम् २।११। एवं कृष्णमप्युदाहरणीयमिति ।

अधुना वियोगमाह—

कार्णेन चन्द्रबिम्बे द्वादशके सूर्यवच्छाया ॥४॥

कार्णेन कार्यप्रमाणेन इत्यर्थः । चन्द्रबिम्बे चन्द्रमसो बिम्बे चन्द्रमण्डले
इत्यर्थः । तस्मिन् चन्द्रबिम्बे द्वादशके द्वादशाङ्गुले इत्यर्थः । सूर्यवच्छाया
सूर्येण तुल्यं सूर्यवत् कार्यमित्यर्थः ।

करणम्—तात्कालिकचन्द्रमसः तात्कालिकमर्कं विशोध्य यत् शेषं
तद् यदा प्रथमपदे वर्तते तदा पश्चिमाभिमुखो भूत्वा परिलेखं कुर्यात् ।
तथा चार्कात् शशी द्वितीये पदे वर्तते तदा पूर्वाभिमुखो भूत्वा
परिलेखं कुर्यात् । अथ तृतीये पदे व्यर्कः शशी तदा पश्चिमाभिमुखो
भूत्वा परिलेखं कुर्यात् । अथ चतुर्थे पदे व्यर्कः शशी वर्तते तदा
पूर्वाभिमुखो भूत्वा परिलेखं कुर्यात् । यदा प्रथमे पदे व्यर्कः शशी
तदा शुक्ला नृहोवतिः । अथ द्वितीये पदे व्यर्कः शशी वर्तते तदा
कृष्णा नृहोवतिः । अथ तृतीये पदे तदापि कृष्णा । अथ चतुर्थे पदे
व्यर्कः शशी वर्तते तदा शुक्ला नृहोवतिः । एतदुक्तं भवति । शुक्लपक्षे
यावदष्टम्यर्धं तावत् पश्चिमाभिमुखेनोपदेष्टव्यम् । अतः परं यावत् पौर्णमासी
तावत् पूर्वाभिमुखेन । अतः परं यावत् कृष्णाष्टम्यर्धं तावत् पश्चिमाभि-
मुखेन । अतः परं यावदमावासान्तं तावत् पूर्वाभिमुखेन । कृष्णा-

ष्टम्यर्हात् यावत् शुक्लाष्टम्यर्हं तावत् शुक्ला शृङ्गोन्नतिः । शुक्लाष्टम्यर्हात्
 कृष्णाष्टम्यर्हं यावत् कृष्णा शृङ्गोन्नतिः । एवं दिगभिमुखान्वाख्यानं परिज्ञाय
 शुक्ला कृष्णा वा शृङ्गोन्नतिरिति परिज्ञाय ततः परिलेखः । अथ परिलेखः
 क्रियते । तद् यथा । समायां भूमौ मध्ये बिन्दुः कार्यः । तं सूर्यं
 परिकल्प्य ततो यदि सूर्यात् चन्द्रमा उत्तरेण तदा भुजाङ्गुलप्रमाणं
 सूत्रं बिन्दुत आरभ्य उत्तरेण देयम् । अथ सूर्याश्चन्द्रमा दक्षिणेन तदा
 दक्षिणेन देयम् । एवं शुक्लायां शृङ्गोन्नतौ । अथ कृष्णायां शृङ्गोन्नतिः
 परिज्ञाता । तदा भुजाङ्गुलमितं सूत्रं बिन्दुत आरभ्य विपर्ययेण देयम् ।
 यदि सूर्यास्तात् चन्द्रमा उत्तरेण तदा दक्षिणेन । यदा दक्षिणेन तदा
 उत्तरेण देयम् । एवं यथादिक् भुजं प्रसार्य ततो भुजाग्रादात्माभिमुखं
 कोव्याङ्गुलमितं सूत्रं प्रसारयेत् । अथ द्वितीये व्यर्कः शशौ तदा
 पश्चिमाभिमुखम् । अथ तृतीये तदा पूर्व्याभिमुखम् । अथ चतुर्थे पदे
 व्यर्कः शशौ तदा पश्चिमाभिमुखमिति । ततः कोव्याग्रात् मध्यबिन्दुं
 यावत् कर्णाङ्गुलमिताङ्गुलमितं सूत्रं नेयं तत्र प्रमाणेनैव भवति । एवं त्र्यसं
 क्षेत्रमुत्पाद्य ततः कोटिकर्णयोर्यत्र योगः तत्र बिन्दुं कुर्यात् । तं मध्यं ज्ञत्वा
 षडङ्गुलेन सूत्रेण चन्द्रमण्डलमालिखेत् । तत्र चन्द्रमण्डलकर्णयोर्यत्र सम्पातः
 तस्मात् शुक्लं कृष्णं वा कर्णमार्गेण चन्द्रमण्डलमध्यं प्रवेशम् । यत्र
 समाप्यते तत्र बिन्दुः कार्यः । स सितामितबिन्दुरित्युच्यते ।
 सितासितयोरन्तरेऽवस्थितत्वात् । तस्माद् बिन्दुत षडङ्गुलेन सूत्रेण
 चन्द्रमण्डलमालिखितं जातं तच्चेदम् ।

ततः कर्णचन्द्रमण्डलयोः संपातादारभ्य कर्णमार्गेण शुक्लं प्रवेश्य
 सितासितबिन्दुर्दत्तः । अस्मिन् सितासितबिन्दोरारभ्य षडङ्गुलं सूत्रं
 चन्द्रमण्डलपटे नोतं यत्र समाप्तं तत्र बिन्दुं दत्त्वा भूयोऽपि षडङ्गुलसूत्रेण
 वृत्तमुत्पादितं सितासितबिन्दुपर्यन्तम् । एवं दक्षिणेन शृङ्गोन्नतिवृत्तपङ्क्तौ
 सर्वमपाद्य केवलं चन्द्रमण्डलं स्थितम् ।

एवं भूमौ फला ? पूर्व्याव्यस्ते कृते । एवं शुक्ला शृङ्गोन्नतिः । कृष्णा
 चानेन प्रकारेण किञ्चिद् विशेषः दक्षिणे भुज उत्तरेण देयः । उत्तरश्च
 दक्षिणेन शेषं सामान्यमेव । एवमन्वराप्युदाहरणमिति । स्वदेशान्तरेण
 विषुवच्छायया खगलज्ज्ञा चेति चर्कच्छायिति ।

करणम्—यस्मिन् काले अभीष्टे प्रग्रहण-निमोलन-मध्योलन-मोक्षेष्टयासार्थयासानामन्यतमे चन्द्रमसः क्राया क्रियते तस्मिन् काले चन्द्रचन्द्रोच्चपाता मध्यमास्तात्कालिकाः कार्य्याः । ततश्चन्द्रं स्फुटीकृत्य तस्माच्चन्द्रमसो विक्षेपयुतवियुता क्रान्तिः कार्य्या । तस्याः क्रान्तेर्गुणखाद्रय इति शोधनेन चन्द्रचरदलं साध्यम् । ततश्चन्द्रमस उदयास्तलग्ने साध्ये । तयोरन्तरा दिनप्रमाणं कार्य्यम् । तदङ्गं कृत्वा तस्मिन् काले कियान् काल-चन्द्रमसः स्वदिनस्य गत इति साध्यः । ततः स्वदिनमध्याह्ने चन्द्रं स्फुटीकृत्य तस्माद्विक्षेपयुतवियुता स्वक्रान्तिः कार्य्या । ततः क्रान्ति—अक्षांशैक्यान्तरहीन इति न्यायेन दिनदलकर्णः कार्य्यः । तद्वैवसिकस्य चन्द्रचरदलस्य जोषा कार्य्या । तस्मिन् काले चन्द्रदिनमध्याह्नात् पूर्व्वेणापरेण वा नतं ग्राह्यम् । तस्य क्रमण्या कार्य्या । एवमुपकरणानि कृत्वा ततः विण्या चराङ्गजोशयुतहोनाख्या नतोत्क्रमण्योना छेदोऽन्याया दिन-दलकर्णगुणायाः फलं कर्ण इति तात्कालिकाच्चन्द्रमसः क्रायाकर्णः कार्य्यः । ततः कर्णच्छायाकृत्योरिति न्यायेन क्राया कार्य्या । तावती क्राया हा-दशाङ्गस्य शङ्कोस्तस्मिन् काले चन्द्रमसो भवति । एवमिष्टकाले चन्द्रमसः क्राया कार्य्येति । तथा चोक्तं ब्राह्मे स्फुटसिद्धान्ते शृङ्गोन्नतौ परिलेखकरणे पश्चिमाभिमुखो राशियु मेघतुलादिषु संशोध्य दिवाकरं चन्द्रात् । पूर्व्व्याभि-मुखं कर्कटमकरादिषु भवति शक्तसंस्थानं परिकल्प्यार्कविन्दं तस्माद् बाहुं बयादिशं दत्त्वा बाह्वयात् प्राच्यपरां कोटिं तिर्य्यक्स्थितं कर्णं कर्णाग्रे चन्द्रमसं परिलेख्य सितं प्रवेश्य कर्णेन । शशिविम्बे शङ्काया परिलेख्या स्वगतस्तवेवेति । स्थानेन्दौ शङ्कं परिलेख्य पश्चिमाभिमुखः प्राच्यपरे विपरीते फलकोऽन्यत् पूर्व्वमुक्तवत् कार्य्यमिति ।

इति भट्टमधुसूदनसुत-चतुर्व्वेद-दृष्टदकस्वामिकृते खण्डखाद्यविशरणे

शृङ्गोक्तव्याध्यायः सप्तमः ॥

अथ समागमाध्यायः

यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि-
 बभ्राम बभ्रुणि जटाकुहरे हरस्व ।
 तदः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्ज-
 भाङ्गारडम्बरविराजिसुरापगाभ्रः ॥
 वासुदेवं नमस्कृत्य विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 समागमे प्रवक्ष्यामि भाष्यं तत्त्वार्थसंयुतम् ॥

अथातः समागमाध्यायं व्याख्यास्यामः । तत्रादावेव भौमादीनां
 पातानयनमाह—

कृतयमवसुरसदशकाः पातांशा दशगुणाः कुजादीनाम् ।

इयमार्यार्हसुदयास्तमयाध्याये व्याख्यातम् । अथ भौमादीनां मध्य-
 विक्षेपानाह—

नवरविरसार्कसूर्या विक्षेपकला गुणा दशभिः ॥१॥

इदमार्यार्हमप्युदयास्तमयाध्याये व्याख्यातम् । अधुना कर्षानयनमाह—

केन्द्रज्यान्त्यफलज्यागुणिता फलजीवया हृता कर्णः ।

त्रिज्यान्त्यफलज्योना चक्रार्हं संयुता चक्रे ॥२॥

इयमार्या उदयास्तमयाध्याये व्याख्याता । अधुना समागमकाल-
 परिज्ञानमाह—

भुक्त्यन्तरयुतिभाजितमनुलोमविलोमविवरमाप्तदिनैः ।

अधिक्षेपलपगता वेध्यत्यधिकगतौ ग्रहयुतिरतीता ॥३॥

वाक्यार्थः—भुक्तिश्च भुक्तिश्च भुक्ती तयोरन्तरं भुक्त्यन्तरं विवरं
 युतियोगः । तथा भुक्त्यन्तरेषु युत्या भाजितं विभक्तमित्यर्थः । किं तद्

भणति । अनुलोमविलोमविवरं यथासंख्यमिति । अनुलोमयोर्विवर-
मनुलोमविवरम् । एकगत्याश्रितयोर्विवरमित्यर्थः । अनुलोमयोर्विवरं भुक्त्य-
न्तरेण विभजनोयमित्यर्थः ।

विलोमयोर्विवरं प्रतिकूलगत्याश्रितयोर्विवरमित्यर्थः । तद्विलोम-
विवरम् भुक्त्योर्योगेन विभजनोयमित्यर्थः । आसदिनैर्लब्धदिवसैरित्यर्थः ।
अधिकेऽल्पगतावेत्यतीति । अधिके सति भणति । अल्पगती अल्पा गतिर्यस्या-
मावल्पगतिः । स्वल्पगतिः स्वल्पभुक्तिरित्यर्थः । तस्मिन् अधिके सति
एष्यति भविष्यतीत्यर्थः । अधिकगताविति । अधिका गतिर्यस्यासा
वधिकगतिः । तस्मिन् अधिके सति । अधिकक्रान्तिरित्यर्थः (?) । काऽसौ
भणति । ग्रहयुतिः । ग्रहयोर्युतिः ग्रहयोः समागम इत्यर्थः ।

करणम्—इष्टदिने ग्रहद्वयं स्फुटीकृत्य ततस्तयोरन्तरं कार्यं तदन्तरं
लिमापिण्डं कार्यम् । तस्य लिमापिण्डस्य ग्रहयोर्भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन
वा भागो ह्यर्थः । कदेत्युच्यते । यदा ऋजुगती भवतः तदा भुक्त्य-
न्तरेण । अथ तौ वक्रिणी भवतस्तदापि भुक्त्यन्तरेण । अथैको वक्रो
भवति तदा भुक्तियोगेनेति ग्रहान्तरं विभज्य दिवसादिकालो भवति ।
तावत्कालः समागमस्य एष्यस्यातीतस्य वा भवति । सभयोर्ऋजुगति-
माश्रितयोर्मन्दाधिक्ये समागम एष्यः । शीघ्राधिक्येऽतीतः । अथैको वक्रो(?)
सन्धेरधिकः तदा समागमो भावी । अथोनस्तदातीतः । अथोभौ वक्रिणी
भवतः तदा शीघ्राधिक्ये समागमो भावी । मन्दाधिक्येऽतीतः । वक्रि-
णोरपि ग्रहयोर्यस्याधिका स्फुटभुक्तिः स शीघ्रः । यस्मिन् स मन्दः ।
इत्येवं समागमकालं परिज्ञाय ततो दिनकालदिवसादिना मध्यमौ ग्रहौ
तात्कालिकीकृत्य स्फुटी कार्यौ । ततस्तयोरन्तरं कार्यम् । तदनन्तरं
लिमापिण्डीकृत्य ग्रहयोर्भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन वा विभज्यावाप्तं दिवसादि-
कालः तेन भूयोऽपि मध्यमौ ग्रहौ तात्कालिकौ कृत्वा स्फुटी कार्यौ ।
ततस्तयोरन्तरं कार्यम् । तदनन्तरं लिमापिण्डीकृत्यान्तरात् पुनरपि काल
एवमसङ्गात् कर्षणा दिवसं प्राप्य तस्मिन् दिने भूयोऽपि ग्रहौ तात्कालिकौ
स्फुटी कार्यौ । तौ च तस्मिन् काले समक्षितौ किञ्चिद्भूनाधिकौ
भवतः । इति ।

अथोदाहरणम्—शक्रः ७८६ मास १ तिथि ४ । अस्मिन् दिने

कुश्चेत्त्रे देशान्तरकृतौ स्फुटावर्द्धरात्रिकौ चन्द्रशुक्रौ २।१८।१॥ २।८।१३
अनयोरन्तरम् ०।१०।४८। एतस्मिन्नापिण्डोक्तम् ६८८ एतदुपहृत्यो-
क्तं लुगतितात् भुक्त्यन्तरेण चन्द्रशुक्रयोरनेन ६८८ विभज्यावासं दिवसादि-
कालः ०।५६।२४ एतावान् कालः समागमस्यातीतस्य । चन्द्रमसोऽ-
धिकत्वात् उभयोरपि ऋजुगतितात् अनेन कालेन मध्यमौ चन्द्रशुक्रौ
तात्कालिकीकृतौ शुक्रयोर्वोच्चसहिताविमो २।२।३८।०।२०।४७।४।२०।५६।
४।८।८। अस्मिन्नेव काले स्फुटौ चन्द्रशुक्रौ २।७।१२॥ २।७।१६।४६॥
एवं किञ्चिद्भूनाधिकौ समलिप्तौ जातौ । अनेनैव प्रकारेण समलिप्तौ
भवतः । किन्तु विवरं स्वभुक्तिगुणितमितीयमार्था निष्प्रयोजना
भवतीत्यन्तः समलिप्तौ कृतौ । केवलं दिवसं प्राप्तमित्यर्थः । अधुना ग्रहयोः
समलिप्तीकरणमाह—

विवरं स्वभुक्तिगुणितं पृथक् तथैवोद्धृतं क्षयोऽतीति ।

धनमेष्यति समलिप्तौ वक्रगतेः क्षयधनं व्यस्तम् ॥४॥

. विवरमन्तरमित्यर्थः । स्वभुक्तिगुणितं स्वकीयया भुक्त्या गुणितं पृथक्
गतिः एकस्मिन् प्रदेशे एकस्य ग्रहस्य अन्यस्मिन् प्रदेशे द्वितीयस्येत्यर्थः ।
तथैवोद्धृतमिति । तथैव तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । उद्धृतं विभक्तम् । यथा
पूर्वं ग्रहान्तरं भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन वा तथैव विभजनीयमित्यर्थः ।
क्षयोऽतीति ऋणमित्यर्थः । धनमेष्यति समागमे । एवं कृते समलिप्तौ
भवत इत्यर्थः । वक्रगते क्षयधनं व्यस्तमिति । वक्रं गतो वक्रगतः
पश्चिमाभिमुखगतिरित्यर्थः । अतोति धनमेष्ये तु ऋणमित्यर्थः ।

करणम् । तयोर्ग्रहयोः किञ्चिद्भूनाधिकयोरन्तरं कृत्वा तस्मिन्नापिण्डं
कार्यम् । ततो लिप्तापिण्डं स्थानद्वयगतं कृत्वा एकस्मिन् प्रदेशे एकस्य
ग्रहस्य भुक्त्या गुणनीयम् अन्यस्मिन् प्रदेशे द्वितीयस्य । ततः पूर्ववद्भागो
भुक्त्यन्तरेण भुक्तियोगेन वा हर्तव्यः । तिर्यग्गतिमाश्रितयोर्ग्रहयो-
र्भुक्त्यन्तरेण वक्ति तयोरपि द्वयोर्भुक्त्यन्तरेण । तथैकस्मिन् वक्तिषु भुक्ति-
योगेनाते पृथक् पृथक् स्वफले भवतः । ताभ्यां स्वफलाभ्यामधिकौ
कार्यौ । एवं कृते समलिप्ता भवतः । ततस्तद्द्वैवसिकस्यावर्द्धरात्रिकस्य

यहस्य समलितस्य चान्तरं कृत्वा तज्जिज्ञापिण्डं कार्यं ततः षष्ठ्या गुणनोयम् ।
ततः स्फुटश्रुत्यास्य भागे हृते घटिकादिकालो लभ्यते । यद्यर्द्धरात्रात् पूर्वेषु
समागमोऽतीतः । अथापरैर्णार्द्धरात्रात् समागमः तदा तावतीभि
र्भविष्यति । एवं कालं परिज्ञाय ततो यदि बुधसितयोरन्यतरस्यान्यतरेण
सह समागमो गण्यते तदा तयोः स्वयोऽन्यस्तात्कालिकः कार्यो विक्षेप
इति प्रकटार्थत्वाच्चोदाहृतमिति ।

अधुना विक्षेपानयनमाह—

स्वं स्वं विशोध्य पातं समलिप्तात् सौम्यशुक्रयोः शीघ्रात् ।

जीवा विक्षेपगुणा हृताऽन्यकर्णेन विक्षेपः ॥५॥

इयमार्था उदयास्तमयाध्याये व्याख्याताः अधुना ग्रहयोरन्तर-
परिज्ञानमाह—

एकान्यदिशोरन्तरयोगैर्विक्षेपयोगैर्हान्तरकम् ।

एकादिकान्यदिकयोर्दिशोर्यथासंख्यमन्तरयोगः । अन्तरं विवरं योगो
युतिः कार्या । कयोर्भणति । विक्षेपयोरैकदिक् वियोगः । भिन्नदिक्
योगः कार्य इत्यर्थः । ग्रहयोरन्तरं ग्रहान्तरं ग्रहयोर्विवरमिति वाक्यार्थः ।

करणम् । यस्मिन् काले ग्रहौ समलिप्तीभूतौ तस्मिन् काले
जुजगुहसौराणामन्यतमस्य समलिप्यग्राह्यत्वात् पातं विशोध्य विक्षेपः कार्यः ।
बुधशुक्रयोस्तु समलिप्यकालिकात् शीघ्रात् स्वपातं विशोध्य विक्षेपः कार्यः । एवं
शुक्रचन्द्रयोरपि विक्षेपौ कृत्वा ततस्तयोर्विक्षेपयोरैकदिक्स्थयोरन्तरं कार्यम् ।
भिन्नदिक्स्थयोर्योगः । एवमन्तरं योगं वा कृत्वा ततस्तस्मात् ग्रहयो-
र्मनैक्याहं विशोध्य शेषस्य षष्ठ्याभागमपहृत्य हस्ता लभ्यते । (१ हस्ताः

= ६० कलाः तदैकाङ्गुलिः = २½ कलाः) शेषं द्विगुणं पञ्चभिर्विभ-
ज्याङ्गुलानि लभ्यन्ते । तावदन्तरयोः ग्रहयोर्यस्वीत्तरो विक्षेपः 'स उत्तरेण
यस्य दक्षिणः स दक्षिणेन । अयोभयोरप्युत्तरो विक्षेपः तदा यस्मादधिकः
स दक्षिणेन । इतरमुत्तरेण । अथ चन्द्रमसा सहान्यतमस्य ग्रहस्य
समागमः क्रियते । तदा चन्द्रमसश्चन्द्रग्रहयोक्तोन् विधिना विक्षेपं कृत्वा

- च निरूप्यमिति । अथ विक्षेपयोरन्तराद् योगाद् वा ग्रहयोर्मनैक्यार्हं न शुध्यते तदोर्ध्वस्थो ग्रहोऽधःस्थेन ग्रहेण क्राव्यते इति ।

अथोदाहरणम्—तद् यथा । चन्द्रशुक्रयोः समागमः क्रियते । ततः समलितकालिकं शुक्रयोर्मिदं ४।२७।५२।२८। अस्माच्च पातेनोदयास्त-
मयोक्तेन विधिना स्फुटविक्षेप उत्तरः १४।३६ चन्द्राच्च समलिप्तात्
स्वपातेन चन्द्रग्रहणोक्तेन विधिना विक्षेपो दक्षिणः । २३।२४। अनयोर्मिद-
दिक्त्वादैक्यं जातम् २५५। अस्माच्चन्द्रशुक्रयोर्मनैक्यार्हमिदं १७।५५ संशोध्य
शेषं २२७।५ अस्य षष्ठ्या भागे कृते हस्ताः ३। शेषस्य द्विगुणस्य
पञ्चभिर्भागे कृतेऽङ्गुलानि १८। एतदन्तरं चन्द्रशुक्रयोः । शुक्रस्योत्तरो
विक्षेपः अस्मादुत्तरेण शुक्रः । चन्द्रस्य दक्षिणो विक्षेपः । अस्मात्
दक्षिणेन चन्द्रमाः । अथ यत्र विक्षेपयोरन्तराद् योगाद् वा मानैक्यार्हं
न शुध्यते तत्रार्कग्रहणवदिति तदर्थमाह—

ग्रहणावदन्यत् साध्यं स्फुटविक्षेपोऽवनत्येव ॥६॥

- ग्रहणेन तुल्यं ग्रहणवत् । अर्कग्रहणेन तुल्यमित्यर्थः । अन्यदिति
अत्र नोक्तं शेषमित्यर्थः । साध्यं साधनीयम् स्फुटविक्षेपोऽवनत्येवेति ।
अवनत्यर्कग्रहणवत् स्फुटविक्षेप इति यथा । इति व्याख्यार्थः ।

करणम्—यत्र विक्षेपान्तरयोर्योगाद् वा ग्रहयोर्मनैक्यार्हं न शुध्यते
तत्रोर्ध्वस्थो ग्रहोऽधःस्थेन क्राव्यते इति । तद् यथा । तत्र तावत् सर्वेषा-
मुपरि सौरस्य कक्षा । तदधो गुरोः । तदधः कुजस्य । तस्मादप्यर्कस्य ।
तदधः सितस्य । तदधः सौम्यस्य । सोम्यादधश्चन्द्रस्य एवं शनिगुरु-
कुजार्कसितेन्दुजचन्द्रमसां क्रमेणाधो व्यवस्थिताः कक्षाः । ततः
ऊर्ध्वस्थं ग्रहमर्कं परिकल्प्य अधस्थश्चन्द्रमाः । ततो ग्राह्यदिनप्रमाणं ज्ञत्वा
तस्मिन् काले कियान् ग्राह्यदिनस्य गत इति । ततः समागमकाल-
ममावास्यान्तं परिकल्प्य ग्राह्यादधुक्तभागैर्लम्बनं कार्यम् । तद्विनिर्भं ज्ञत्वा
तस्माद् विनिर्भलम्बनेति पुरःसरकर्मणा लम्बनं कार्यम् । तत्र समागमकाले
ऋणमधिके धनमूने ग्राह्येति धनम्बनं वा कार्यम् । एवं कृते समागमकालः
स्फुटो भवति । ततस्तस्मिन् काले ग्राह्यताकालिकं ज्ञत्वा पुनरपि लम्बनं
कार्यम् । तस्माद्विनिर्भलम्बनेति पुरःसरकर्मणालम्बनं कार्यम् । तेन भूयोऽपि

समागमकालः संस्कार्यः । एवमसक्तत्वं कर्मणा संस्कृतः समागमकालः स्फुटो भवति । ततः समलितौ स्फुटसमागमकालौ कृत्वा विविधलक्षणं च ततो “विविधलक्षणापक्रमविशेषांशयुतिविशेषोना” इत्यवन्तिः कार्य्यः । ततस्तात्कालिकात् ग्रहादुदयास्तमयोक्तेन विधिना स्फुटविशेषः कार्य्यः । ततस्तयोर्वनति-ग्रहविशेषयोरैकदिक् योगः । भिन्नदिक् वियोगः कार्य्यः । तौ स्फुटविशेषौ भवतः । ततस्तस्मिन् काले ग्रहयोर्मानैक्याहं वक्ष्यमाणेन विधिना । ततो ग्राह्याग्राह्यकमानयोर्योगाह्वात् स्फुटविशेषं संशोध्य शेषो ग्रासः । स यदि ग्राह्यादधिको भवति तदोर्ध्वस्थो ग्रहोऽधःस्थेन (कादितो) दृश्यते । अथोनस्तदा खण्डग्रहणमिति । एवं परिज्ञाय ततः “काद्याह्नेन ह्यादकदलसंयुक्तोनकस्य वर्गाभ्याम् । विश्लेषकृतिं प्रोक्ष्य पदे तिथिवत् स्थिति-विमर्दीर्हं” इति स्थित्यहंविमर्दीर्हं कार्य्यं । ततो भुक्तिः प्रष्टव्यमिति तस्य संवादः ।

इति भट्टमधुसूदनसुत-चतुर्वेद-पृथूदकस्वामिकृतं खण्डखाद्यविवरणे
समागमाध्यायोऽष्टमः ॥

अथ खगड्खाद्यकीर्त्तरं प्रारभ्यते ।

अक्रुताय्यभटः शीघ्रगमिन्दूच्च पातमल्पगं स्वगतेः ।

तिथ्यन्तग्रहणानां घुणाक्षर तस्य संवादः ॥

मध्यगतिज्ञं वीक्ष्य श्रौषिणाय्यभटविषाचन्द्रज्ञाः

सदसि न भवन्त्यभिमुखाः सिंहं दृष्ट्वा यथा हरिणाः ॥

दूरभ्रष्टाः स्पष्टाः श्रौषिणाय्यभटविषाचन्द्रेषु ।

यस्मात् कुजादयस्ते न च विदुषामादरस्तस्मात् ।

इत्येवमादिष्यति । तत्रादावेवार्कमन्दोच्चमाह—

भानुमतोमन्दोच्चं राशिद्वयमंशकाश्च सप्तदश ।

आदित्यस्योत्तरे मन्दोच्चं राशिद्वयं सप्तदशभागाः २।१७। अधुना चन्द्रो
चानयनमाह—

दुगणात् खरुद्रगुणिताद् भवशरयुक्ताच्छशिखिखान्निहृतात् ।

भगणादि फल शोध्यं मध्यमचन्द्राच्छशाङ्कोच्चम् ॥

दुगणाद्वर्गणादित्यर्थः । खरुद्रगुणितादिति । खं च रुद्राश्च खरुद्रा-
स्तैर्गणिताः खरुद्रगुणिताः । तस्मात् । शशिखिखान्निहृतादिति शशी च
त्रयश्च अन्नयश्च शशिखिखान्नयः तैर्हृतात् । शशिखिखान्निहृतात् । भगणादि
फलमिति । भगणा आदौ यस्य फलस्य तद् भगणादिफलम् । तच्च
शोध्यं शोधनीयमित्यर्थः । कुतो भवति । मध्यमचन्द्रात् । मध्यमात्
चन्द्रात् शेषं शशाङ्कोच्चम् । शशाङ्कस्य उच्चं शशाङ्कोच्चमिति वाक्यार्थः ।

करणम्—इष्टदिने अष्टवर्गं संस्थाप्य खरुद्रैर्गुणनीयः । दशाधिकेन
शतेनेत्यर्थः । ततो भवशरा योज्याः । पञ्चशतान्येकादशाधिकानीत्यर्थः ।

ततः शशित्रिखाग्निभिर्विभजतु । त्रिभिः सहस्रैरेकत्रिंशदधिकैः इत्यर्थः ।
अवाप्तं भगणाख्याज्याः । शेषं द्वादशभिः संगुण्य शशित्रिखाग्निभिर्विभज्य
राशयो लभ्यन्ते । शेषं त्रिंशता संगुण्य पूर्वोक्तवद् विभज्य भागा लभ्यन्ते ।
शेषं षष्ट्या संगुण्य लिप्ताः । शेषं षष्ट्या संगुण्य विलिप्ताः । एवं राश्याद्यं
चन्द्रमसः केन्द्रं भवति । तच्च मध्यमचन्द्रात् संशोध्य शेषं चन्द्रोच्चं
भवति ।

अस्योदाहरणम् । तद् यथा—इष्टदिनेऽहर्गणोऽयम् ७२७०८ खरुद्वैर्गणितो
जातः ७८८७८८० अस्मिन् भवशराः लिप्ताः ७८८८३८१ अस्य शशित्रि-
खाग्निभिर्भागे हृते भगणशुद्धशेषम् २३१३ अस्माद् ग्रहवच्चन्द्रमसः केन्द्र-
मागतमिदम् १०।१०।२१।१० एतन्मध्यमचन्द्रादस्मात् २।१५।२।५४ संशोध्य
शेषम् ४।४।४१।४४। एवं चन्द्रोच्चमुत्तरजतम् । अथ भुक्त्यर्थमहर्गणः १।
खरुद्वैर्गणितो जातः ११० अस्य शशित्रिखाग्निभिर्भागे हृते राश्यादिकेन्द्रभुक्तिः
०।१३।३।५४ एतच्चन्द्रभुक्तेः संशोध्य शेषम् ०।०।३।४० एषा चन्द्रोच्चभुक्तिरिति ।

अधुना पातानयनमाह—

सार्द्धकृतेषुगुणोनादहर्गणाद् दिनवमुनिरसैर्भक्तात् ।

यन्मण्डलादि लब्धं चक्रात् संशोध्य तत्पातः ॥२॥

सार्द्धाश्च ते कृताश्च सार्द्धकृताः । सार्द्धकृताश्च इषवश्च गुणाश्च
सार्द्धकृतेषुगुणाः । तैरूनः सार्द्धकृतेषुगुणोनः । तस्मात् सार्द्धकृतेषुगुणोनात् ।
अहर्गणाद् दिनसमूहादित्यर्थः । दिनवमुनिरसैर्भक्तस्तस्माद् दिनवमुनिरसै-
भक्तात् । यन्मण्डलादि लब्धं भगणाद्यवाममित्यर्थः । ततः संशोध्य ।
कुतश्चाद् राशिद्वादशकादित्यर्थः ।

करणम्—इष्टदिनाहर्गणं संख्याय स सार्द्धकृतेषुगुणैरूनः कार्यः ।
त्रिभिः शतैः चतुःपञ्चाशदधिकैस्त्रिंशद्विंशतिभिरित्यर्थः । एवं कृत्वा
दिनवमुनिरसैर्भागमपहृत्य भगणादि फलं ग्रहवदानीय तत् फलं चक्रादपास्य
शेषं पातो भवति । उत्तरजतश्च पातो भवति । उत्तरजताच्चन्द्रपातात्
पश्यतिः कला न शोध्यति ।

उदाहरणम्—इष्टदिनाहर्गणोऽयं ७२७०८ अस्मात् सार्द्धकृतेषुगुणोनात् ।

३५४।३० संशोध्य शेषम् ७२३५३।३० अस्माद्दिनवमुनिरसेरेतेः ६७८२ भागे
 हृते ग्रहवद् राश्यादि फलमिदम् ७।२४।५८।२८ एतच्चक्रात् संशोध्य शेषम्
 ४।५।०।३२ एष उत्तरकृतचन्द्रपातः । अस्मात् प्रसवति कला न शोध्यन्ते ।
 अथ पातभुक्त्यानयनेऽहर्गणः—

अस्माद् दिनवमुनिरसैर्भागे हृते मति ग्रहवद् राश्यादिका पातभुक्तिः
 ०।०।३।१०। अधुना सर्वत्र ज्याखण्डकानां संस्कारार्थमाख्यामाह ।

गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधात् शतैर्नवभिराप्ता ।

तद्युतिदलं युतोर्न भोग्यादूनाधिकं भोग्यम् ॥

गतखण्डकं च भोग्यखण्डकं च तयोरन्तरं गतभोग्यखण्डकान्तरं तस्य दलं
 गतभोग्यखण्डकान्तरदलम् । गतभोग्यखण्डकान्तरदलेन विकलस्य वधः ।
 गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधः । तस्मात् नवभिः शतैरामिलैर्बिः ।
 तयामा युतोर्न किं तत् युतिदलम् । तथा खण्डकयो युतिः । तद् युतिः ।
 गतभोग्यखण्डकयोर्युतिरित्यर्थः । तस्या युतिर्दलम् । तद्युतिदलम् । तया
 युतोर्नम् । कया गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधात् शतैर्नवभिराप्ता
 इति भोग्यादूनाधिकमिति । तद् युतिदलं भोग्यादूनाधिकं कार्य्यं
 भोग्यादूनाधिकं चोनमिति । एवं कृते भोग्यखण्डकं लभ्यते इत्याख्यार्थः ।

करणम्—ज्याकेन्द्रस्य लिप्तापिण्डोक्तस्य नवभिः शतैर्भागे हृते यावत्
 संख्यान्यङ्गान्यवाप्तानि तावत्संखाकानि ज्याखण्डानि व्याप्यानि । ततो
 लब्धज्याखण्डस्य पूर्वखण्डं संख्याय तत्रालम्बं पुनरप्यन्तरम् एवं त्रयाणां
 स्थापितानां द्वितीयाद् द्वितीयं विशोध्य भोग्यखण्डं भवति । द्वितीयात्
 प्रथमं स्थापितं विशोध्य गतखण्डं भवति । एवं त्रिंशत्सप्तवेति ज्याखण्डानां
 कार्य्यम् । तदन्तरमर्होक्त्य ततस्तेन ज्याशुद्धशेषं विकलसंज्ञमनष्टं संगुण्य
 नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं लिप्तादिफलं भवति । ततस्तयोः खण्डकयोर्योगं
 कृत्वा कार्य्यम् । तद् यदि भोग्यखण्डका भवन्ति तदा लब्धेन फलेनाधिकं
 कार्य्यम् । अथ भोग्यखण्डकाधिकं भवति तदा लब्धेन फलेनोनं कार्य्यम् ।
 एवं कृते यद् भवति तन्नोग्यखण्डकं स्फुटं भवति । तेन भोग्यखण्डकेन
 पूर्ववत् कर्षं कर्त्तव्यमिति ।

एतच्च विशेषेण व्याख्यायते । तद् यथा । अर्कस्फुटोत्करणे इष्ट-
 देवसिकमिष्टकालिकं देशान्तरकृतं मध्यमार्कं संस्थाप्य ततस्तस्माद्
 राशिद्वयमंशकाच्च सप्तदशार्कमन्दोच्चं विशोध्य केन्द्रं भवति । तस्माद्
 ज्याकेन्द्रं कृत्वा तन्निष्ठापिण्डीकार्यं तस्य नवभिः शतैर्भागि ज्ञते यद्येकमपि
 ज्याखण्डकं न लभ्यते तदा गतभोग्यखण्डकान्तरादिकर्माभावः ।
 पञ्चत्रिंशता विकलं संगुण्य नवभिः शतैर्विभज्यावाप्तं द्विकृतांशो धनं
 कृत्वा विकलं भवति । आदावेकं लभ्यते तदा पृथक्स्थस्य विकलस्य
 षड्भिः शतैर्भागमपङ्क्त्यावाप्तं तदा त्रिंशतः सार्द्धायाः संशोध्य स्फुटं भोग्य-
 खण्डं स्फुटं भवति । अथ त्रैणि भोग्यखण्डानि लभ्यन्ते तदा विकलस्य
 शतद्वयेन सप्तपञ्चाशदधिकेन भागमपङ्क्त्यावाप्तं चतुर्विंशतः सार्द्धायाः
 संशोध्य स्फुटं भोग्यखण्डं भवति । अथ चत्वारि ज्याखण्डानि लभ्यन्ते
 तदा विकलस्य तत्त्वयमैर्भागमपङ्क्त्यावाप्तं सप्तदशभ्यो विशोध्य स्फुटं भोग्य-
 खण्डं भवति । अथ पञ्च लभ्यन्ते तदा विकलस्य तत्त्वयमैर्भागमपङ्क्त्या-
 वाप्तं सप्तव्य ज्याखण्डैः संयोज्य द्विकृतांशोनं कृत्वा रविकलं भवति ।
 एवं यद्योत्पन्नेन भोग्यखण्डेन रविमध्यमभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतैर्भाग-
 मपङ्क्त्यावाप्तं द्विकृतांशोनं कृत्वा रविभुक्तिफलं भवति । शेषं पूर्ववदेतत्
 रविस्फुटोत्करणम् ।

अथ चन्द्रमसः । इष्टदेवसिकादिष्टकालिकमध्यमचन्द्रादुत्तरकृतमन्दोच्चं
 विशोध्य केन्द्रं भवति । तस्माद् ज्याकेन्द्रं कृत्वा तन्निष्ठापिण्डीकार्यम् ।
 तस्य नवभिः शतैर्भागि ज्ञते यद्येकमपि ज्याखण्डं न लभ्यते तदा
 विकलं सप्तसप्तत्या संगुण्य नवभिः शतैर्भागमपङ्क्त्यावाप्तं दशेषुभागयुतं
 कृत्वा चन्द्रफलं भवति । अथैकज्याखण्डं लभ्यते तदा विकलस्य त्रिभिः
 शतैर्भागमपङ्क्त्यावाप्तं चतुः सप्ततः संशोध्य स्फुटं भोग्यखण्डं भवति ।
 अथ त्रैणि ज्याखण्डानि लभ्यन्ते अथ चत्वारि ज्याखण्डकानि लभ्यन्ते तदा
 विकलस्य शतेन षड्विंशतेन भागमपङ्क्त्यावाप्तं त्रिंशत्या विशोध्य स्फुटं भोग्यखण्डं
 भवति । एवं यद्योत्पन्नेन ज्याखण्डेन विकलं संगुण्य नवभिः शतैर्भागमपङ्क्त्या-
 वाप्तं भुक्तज्याखण्डे संयोज्य दशेषुभागयुतं कृत्वा चन्द्रफलं भवति । एवं
 यद्योत्पन्नेन ज्याखण्डेन शशिः केन्द्रभुक्तिं संगुण्य नवभिः शतैर्भागमपङ्क्त्या-
 वाप्तं दशेषुभागयुतं कृत्वा चन्द्रभुक्तिफलं भवति । शेषं पूर्ववत् । तद्

यथा । ज्याकेन्द्रस्य लिमापिण्डोक्तस्य नवभिः शतेर्भागे ह्वते एकमपि
ज्याखण्डं न लभ्यते तदा विकलं त्रिभिः शतैः षष्ठ्याधिकैः संगुण्य नवभिः
शतेर्विभज्यावासं तत् क्रान्तिफलं भवति । अथैकज्याखण्डं लभ्यते*

—

खण्डखाद्यकी भट्टोत्पलपठिता अतिरिक्तश्लोकाः

प्रथमाध्याये

वृष्टकथन्यस्य षतुहं श्लोकात् परम्—

रूपं द्युगर्णं ज्ञात्वा गुणकारैर्भागहारकैः कथितैः ।
शोधयेत्पविष्यन् ग्रहस्य कुर्याद्दिवसभुक्तिम् ॥१६॥

वृष्टकथन्यपञ्चदशश्लोकात् परम्—

त्रिज्यादलमेकज्या तद्व्योमगुणैकगुणद्विज्या ।
उत्क्रमक्रमणगुणैकज्या ततो मूलमिष्टज्या ॥१८॥

वृष्टकथन्याष्टादशश्लोकात् परम्—

आढतोयान्तविकल्पं विशोधयेत् षड्भ्यः ।
षडधिकमूलं षड्भिनैवाधिकं विशोधयेच्चक्रात् ॥२३॥
लिप्ता खखनन्दङ्गता लब्धं पिण्डं न्यसेच्छेषात् ।
भोग्यान्तरेण गुणितात् ग्राम्बदभुक्तात् फलं क्षिपेन्म्यस्ते (मध्यं) ॥२४॥

वृष्टकथन्योत्तराध्यायप्रथमश्लोकात् परम्—

न स्फुटमार्थ्यभट्टोक्तं स्पष्टीकरणं यतस्ततो वक्ष्ये ।
भानुमतो मन्दोच्चं राशिद्वयमंशकाच्च सप्तदश ॥२५॥

वृष्टकथन्योत्तराध्याय-द्वितीयश्लोकात् परम्—

पञ्चगुणा यमरामा वसुपक्षा भूयमाः कृशानुभुवः ।
पक्षेत्स्तरकक्षैषि भानोः स्फुटखण्डकाः कथिताः ॥२७॥
सप्तमगाः शशिमुनयचन्द्ररसाः सप्तसागराः शशिनः ।
खगुणाः पुष्करचन्द्राः सौम्याः स्युः खण्डका द्वेभि ॥२९॥
गतभोग्यखण्डकान्तरदलविकलवधाच्छतैर्नैवभिरासया ।
तद्वृत्तिदलं बुतोर्न भोग्याङ्गनाधिकं भोग्यम् ॥३२॥

द्विकृतांशोनं रविफलमिन्दोर्द्वैस्त्रेषुभागयुतम् ।

अर्कफलभुक्तिघाताद् भगणकलासं भुजान्तरं रविवत् ॥३३॥

पृथुदक्षयन्त्रे चतुःश्लोकात् परम्—

राशिदलात् संशोध्य प्रदिष्टो दिवागतं मिश्रात् (१) ।

मिश्रे फलाद् विशोध्य क्षयावशेषे प्रवृत्तं भम् ॥३४॥

गम्यफलं खरसेभ्यः शुद्धा शेषस्य गतफलस्य यथा ।

छेदं कुर्यादथवा रात्रार्द्धं नियोजयेत् गम्यम् ॥३५॥

पृथुदक्षयन्त्रे सप्तविंशश्लोकात् परम्—

रविचन्द्रयोगलिप्ताः खखवसुभिर्भाजिताः फलं योगाः ।

गतगम्ये षष्टिगुणे गतियोगविभाजिते नाब्दाः ॥३६॥

गतभोग्यकला भक्ताः स्फुटभुक्त्यासं दिनादिकः कालः ।

अथो ग्रहसंक्रान्तेऽच्छेदो नक्षत्रवत् तस्य ॥३७॥

मानार्धात् षष्टिगुणाद् भुक्तिज्ञतात्राङ्किकादिलब्धेन ।

राश्यन्तात् प्रागादिपञ्चादन्तोऽर्कस्य संक्रान्तेः ॥३८॥

संक्रान्तिपुण्यकालो यज्ञस्थं नाङ्किकादि तद्विगुणम् ।

ज्ञानजपहोमदानादिकोऽपि धर्माऽत्र विशिष्टफलम् ॥३९॥

शाकं द्विष्यं कृत्वा द्विशद्विर्वासरैस्ततो हत्वा ।

भूयः सहितं कृत्वा गुणाङ्गनागादिभिर्हृत्वा ॥४०॥

व्योमार्धेनैव रूपैः समादि यत् सविकलं ततो लब्धम् ।

युक्तस्तस्मिन् षष्ठ्या शेषे प्रभवादयोऽब्दाः स्युः ॥४१॥

शश्वश्चिभविहीनाद्युगणात् खर्वन्निभाजितादासम् ।

द्विघ्नं सैकं सप्तविभक्तं सावनवर्षाधिपोऽर्कादिः ॥४२॥

शश्वसुनिहीनात् द्विशद्विभाजितात् फलमङ्गणाद्विगुणम् ।

सैकं सप्तविभक्तं सावनमासाधिपोऽर्कादिः ॥४३॥

प्राज्ञोन्न-लम्बहोरा पञ्चगुणा सविकला यदि स्वरूपा ।

सप्तविभक्ताशेषो दिनाधिपाद्यः स कालहोरीयः ॥४४॥

द्विचतुरन्तरपञ्चाः सावनमासाद्विदिवसहोरीयः ।

दिनगतघटिका द्विगुणाः पञ्चहता वाऽन्यतममेतत् ॥४५॥

खखखयरा लम्बहता व्यासार्द्धहताः स्फुटपरिणादः ।

द्वितीयाध्याये

प्रयुक्तकथन्यसप्तमश्लोकात् परम्—

शीघ्रादंशकपिच्छात् क्रमोत्क्रमाच्चरखण्डकाच्छुद्धाः ।
यच्च न शुध्यति भागो ह्यर्थ्यस्तेनैव तत्फलहतस्य ॥१६॥
विकलस्याप्तं योन्यं फलयोगे धनमृणं पृथक् कृत्वा ।
तद्विवराच्छेषं तयो (१) ग्रहश्रेष्ठं ॥

प्रयुक्तकथन्यसप्तमश्लोकात् परम्—

भोग्यफलेन ग्रहवद्भुक्त्यर्थं साधयेत् फलं मान्दम् ।
विनियोगः पूर्वोक्तः स्वात् स्वं क्षयादृणं कुर्यात् ॥

प्रयुक्तकथन्योमविंशश्लोकात् परम्—

उदयादि भ्रुवकाणामन्यतमेनान्तरं तुरीयस्य ।
केन्द्रस्य कला भक्ता छेदेनाप्तं दिनाद्वर्तीतेष्वम् ॥
सप्तदशांशैरधिकं भौमस्थोच्चं गुरोर्हृशभिरंशैः ।
सितशीघ्रात् कृतमुनयो लिप्ताः शोष्याः शनेः फलं मान्दम् ॥२४॥
पञ्चाशीनं श्रेष्ठं षोडशभागाधिकं बुधस्य फलम् ।
भुक्तगतिफलांशगुणा भोग्यगतिर्भुक्तगतिहृतास्त्वम् ॥२५॥
भुक्तगतैष्यफलभागास्तद्भोग्यफलान्तराद्द्वैहतविकलम् ।
भोग्यगतिहृतलब्धेनाधिकं फलेक्यार्हम् ।
भोग्यफलादधिकोनं तद्भोग्यफलं स्फुटं भवति ॥२६॥

तृतीयाध्याये

प्रयुक्तकथन्यस्य अथमश्लोकात् परम्—

न्याकेन्द्रं स्फुटभानोः कृत्वा ये राशयश्चरार्हानि ।
भुक्तानि भोग्यगुणिताच्छेद्यात् खखष्टतिहृत्वाप्तफलं विकलम् ॥२॥
गतिपादं पादोनगतिं विशोधास्तत्कालमुदये च ।
संसाध्य यिःस्तस्य ग्रहस्य चरकर्मणाऽन्यस्य (१) ॥३॥

पृथुदकयन्त्रस्य तृतीयश्लोकात् परम्—

मिश्रेष्टान्तरगुणिता भुक्तिर्दिवसे निशादले प्रथमे ।
 रात्रार्द्धेऽभीष्टान्तरहता परे त्विष्टमिश्रयोगिन ॥६॥
 मिश्रेणोदयकाले रात्रार्द्धेनास्तमयकाले ।
 षष्ठ्या विभज्य लब्धं विशोध्य तात्कालिको ग्रहो भवति ॥७॥

पृथुदकयन्त्रस्य पञ्चमश्लोकात् परम्—

तात्कालिकार्कराशेर्भोग्यकलास्तत्प्रमाणसङ्गुणिताः ।
 खखवसुशशिभिर्लब्धं विशोधयेत् प्रश्नचपकेभ्यः ॥१०॥
 संयोज्याभुक्तमिनेस्तत्परतः शोधयेत् राशुदयान् ।
 यावन्तः संशुद्धास्तावन्तो राशयोऽक्षिप्याः ॥११॥
 सूर्यं शेषं विभजेदशुद्धचपकः खरामसङ्गुणितम् ।
 लब्धं भगणादि रवौ प्रक्षिप्य तथाकृते लग्नम् ॥१२॥
 सूर्यादभुक्तभागैर्लङ्घनाङ्गुलैः प्रसाध्य यज्ञवल्किम् ।
 तद्योगे राशुदयान् तदन्तरस्थान् क्षिपेत् कालः ॥१३॥
 रात्रिगते षड्भयुतादर्काद्दिनवत् प्रसाध्ये लग्नम् ।
 दिनलग्ने यदिहितं तद्विपरोतं निशाशेषे ॥१४॥
 लब्धेरूने काले तमेव भक्तार्कराशिमाने ।
 प्राग्वल्लब्धं सूर्यं दत्त्वा लग्नं तदन्तरकम् ॥१५॥
 तद्वाशिमानगुणितं खखाष्टरूपैर्वि भाजितं कृत्वा ।
 लब्धं कालं विन्द्यान्निशाद्धं दिनमानसंयुतम् ॥१६॥

पृथुदकयन्त्रस्य दशमश्लोकात् परम्—

पृष्ठस्थमात्रगुणितं तेनैवाधः स्थितं भजेत् खगुणैः ।
 लब्धं क्षिपेदथोपर्यधः स्थितो द्विगुणितो वर्गः ॥२२॥

पृथुदकयन्त्रस्य सप्तमश्लोकात् परम्—

चापानयने नवशतविकलवद् भोग्यलिप्ताभिः ।
 कृत्वा भोग्यं त्वसङ्गलब्धं कलाविकलचापम् ॥२६॥
 ज्याशुद्धविकलमाहतमम्बरखाङ्गैरशुद्धखण्डहतम् ।
 लब्धं द्वितीयविकलं गतभोग्यान्तरदलेन हतम् ॥२७॥

खाम्बरनन्दविभक्तं ग्रावजम्बेन भोग्यखण्डाख्यम् ।
 असक्तसक्तदेवं विकलं कुर्यात् स्थिरं यावत् ॥२८॥
 उत्तरविधिना सूर्यस्य क्रान्तिधनुः सुसंस्कृतेष्वविखिलम् ।
 त्रिप्रश्नं विहितं स्यादतः पृथक् तस्य नो कथनम् ॥२९॥

पृथक्कथनस्य षोडशश्लोकात् परम्—

त्रिंशत्सनवार्थनगा(३८।७५)स्तर्कादिशो (१०६)
 व्योमवक्त्रशीतकराः (१३०) ।
 बाष्पाब्धिभुवः (१४५) खशरेन्दवश्च (१५०) कलाः पिण्डाः ॥३४॥
 मूले द्वाङ्गुलविपुलः सूच्यग्रो हादशाङ्गुलोच्छ्रायः ।
 शङ्खस्तापविशो ग्रहवेधलम्बकृत्सुधार्यः ॥३५॥
 घटिका कलशाक्षाकृतिताम्रपात्रं तलेऽगुश्च्छिद्रा ।
 मध्ये तज्जलमज्जनपट्ट्या द्यनिशं यथा भवति ॥३६॥

चतुर्थाध्याये

पृथक्कथनस्य प्रथमश्लोकात् भागेव—

दिनवृन्दात् खशरघ्नात् घण्टवरविभिर्विभाजितादासम् ।
 रामर्त्तखेन्दुसहितं क्षिपेद् द्यवृन्दे भजेत् खट्वतिभिस्तत् ॥१॥
 लम्बः कमलजपूर्वः पर्वगणः सप्तभाजितः शेषः ।
 खरामासोत्तरवृद्ध्या पर्वेशाः सप्तदेवताः क्रमशः ॥२॥
 ब्रह्माशशीन्दुकुबेरा वरुणाग्निश्यामश्च विज्ञेयाः ।
 गतगम्ये तिथ्यने खगुणोनेवेन्दुसूर्यपर्वस्यात् ॥३॥
 तिथिगतगम्ये भुक्तिगुणे भुक्त्यन्तरवृत्ते फलानयुतौ ।
 रविशशिनौ समक्षितौ घातस्तात्कालिकाऽन्यथा भवति ॥४॥

पृथक्कथनस्य पञ्चमश्लोकात् परम्—

सूर्याक्षिभोक्तनं स्थितिदलविमर्दाधीनात्(?)पञ्चात ।
 मोचादर्वागुभोक्तनं विमर्हसादधैक्वम् ॥

पृथुदकयन्त्रस्य षष्ठश्लोकात् परम् ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-चतुर्थाध्यायस्य ११४-११५ श्लोकाः पठिताः ।

ततः भट्टोत्पलपत्रे पठिता इमे श्लोका लभ्यन्ते—

इष्टग्रासेऽर्कन्दोर्निर्मोलनोन्मोलने कार्याः (कार्यं १) ।
 भुजकोटिश्रवणाख्याः परिलेखार्थं सदा गणकैः ॥
 चन्द्रोदयास्तलग्ने प्रसाध्य तदुदयेर्विलम्बमस्तमयम् ।
 उदयेः कृत्वा शशिनो दिनमानं सुस्फुटं भवति ॥
 पञ्चदशेभ्योऽभ्यधिका नतघटिकाः शोधयेत् खरामेभ्यः ।
 शेषादुत्क्रमजोवा प्राणगणं कारयेत् कालात् ॥
 क्रान्त्यंशकलैर्विलोमस्थितैर्ग्रहात् सत्रिभात् सदा क्रान्तिः ।
 कुर्याज्जीवाखण्डेर्ध्याभुक्तैश्चमेतेषाम् ॥

पृथुदकयन्त्रस्य सप्तमश्लोकात् परम्—

एकान्यदिशोर्गतिवियुतेर्ध्यां प्रग्रहणान्मध्यमोत्तरेषु ।
 वलनं निर्मोलनोन्मोलनेष्टफलेष्वतोऽन्यदिशाम् ॥

पञ्चमाध्याये

पृथुदकयन्त्रद्वितीयश्लोकात् परम्— ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-पञ्चमाध्यायस्य सप्तमश्लोकः पठितः ।

ततः परम्—

यदि भवत्यं न शुध्यति चक्रं दला (चक्रयुताद् ?) विशोधयेत्तन्नात् ।
 सूर्याद्गुणो वाच्योऽधिकोऽपि गतत्रिभो नित्यम् ॥

पृथुदकयन्त्रस्य षष्ठश्लोकात् परम्—

लम्बनान्तरसंयुक्तं स्थित्यर्धं मध्यमाधिके ।
 स्याशिके मौलिके होने ऋणैकत्वेऽन्यथाधने ॥
 स्याशिके मध्यमाहोर्न मौलिके त्वधिके युतम् ।
 स्थित्यर्धं विवरणैव धनैकत्वेऽन्यथा ऋणे ॥
 भेदे तदेकमेव युतं स्थित्यर्धं कारयेद् बुधः ।
 एवमेव विमर्द्धान् स्पष्टोकार्थं तथा बुधैः ॥

(एतच्चतुष्टया श्रुतिता ब्रह्मयुगलता न भवन्ति)

ततः परं ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-पञ्चमाध्याय १४४-१८४ श्लोका भट्टोत्पलः पठति ।

षष्ठाध्याये

आदावेव भट्टोत्पल्यन्ये एते श्लोका दृश्यन्ते—

सूर्यगतैर्यस्योना गतिः समन्दग्रहोऽन्यथाशीघ्रः ।
 उदयास्तमयो प्राक्पश्चान्मन्दस्यान्यथा तु शोभस्य ॥
 प्राच्यामुदयेऽस्ते वा सूर्योदयकालिकं ग्रहं कुर्यात् ।
 अपरस्यामिव सूर्यास्तमयान्तिकं नित्यम् ॥
 प्रागूनभुक्तिरूनो दृश्योऽदृश्यो रवेरधिकमुक्तिः ।
 पश्चाददृश्योऽधिगतिरधिको दृश्यो ग्रहोऽन्यगतिः ॥

प्रथमकथन्य-सप्तमश्लोकात् परम्—

जनादभुक्तभागैरधिकान्नैः प्रसाधयेत्तन्नात् ।
 तद्योगे कालकलास्तदन्तरादेकराशिकयोः ॥
 वेदादृष्टाङ्गदिशः पातांशदिगुणाः कुजादीनाम् ।
 नवतिथिरसार्कमासा विक्षेपकला दिगभ्यस्ताः ॥
 ग्रहवहुधसितपातो तृतीयलब्ध्याधिकोनकस्यष्टौ ।
 कुज-जोव-सौरिपातास्तद्विपरीतं चतुर्थ्यामाः ॥
 मानमहत्त्वात् पश्चादुदयोऽस्तमयः सितस्य दशभिः प्राक् ।
 पश्चात्मानमहत्त्वादस्तमयोऽष्टभिरुदयः प्राक् ॥
 अष्टौ च मनुसूर्ये पठिते कुजजोवसौराणाम् ।
 उदयः प्रागस्तमयो मानमहत्त्वाद् भवति पश्चात् ॥
 ताः षड्भ्याः कालांशास्त्रैरधिकैरुक्ततोऽन्यथाऽस्तमितः ।
 दृष्टादृष्टांशेभ्योऽस्तमये तद्व्यत्ययो वाच्यः ॥
 अंशान्तरं दशाहतमम्बरशून्याष्टरूपसङ्गणितम् ।
 कृत्वाऽऽद्यान्याक्रान्त्युदयप्राप्तेनविभाजितं लिप्ताः ॥
 गतियोगविवरभक्ता दिवसादि फलं विनिर्दिशेत्तत्त्वं ।
 तेन ग्रहार्कलग्ने कर्त्तव्ये सुस्थिरै यावत् ॥
 प्रतिदिनमुदयास्तमयावसक्ततात्कालिकग्रहविलम्बेः ।
 सूर्यास्तमयादधिकैः शोतांशोः पौर्णमास्यां च ॥

अन्तरघटिका गुणिता भुक्तिः षष्ठ्या कृता फलं शोध्यम् ।
 अस्तादभ्युदयेऽस्ते वा ग्रहार्कयोरन्यथा क्षेप्यम् ॥
 तेनार्केण विदध्यालब्धं दृक्कर्मसंज्ञकं चषकम् ।
 पुनरपि नाद्यः पूर्ववदाभ्यां यावन्ति शेषम् ॥
 उदयास्तमयवदिन्दोः कालांशैरर्कसंज्ञितैर्वाच्यम् ।
 ह्योनत्वं पूर्णत्वं तदन्तरं या गतिकला स्यात् ॥
 राशिचतुष्केण यदा स्वाक्षांशयुतेन भवति तुल्योऽर्कः ।
 उदयोऽगस्त्यमुनेश्चक्रार्द्धाच्छोधितेऽस्तमयः ॥
 मिथुनस्य सप्तविंशे भागेऽगस्त्यस्य याम्यविक्षेपः ।
 मुनिनगसंख्या भागा रविसंख्यासास्यैव कालांशाः ॥
 उदयाख्यमगस्त्यमुनेर्लङ्गनं वृद्धिं नयेत्तथाऽस्ताख्यम् ।
 ह्योनं कार्यं नित्यं घटिकाद्वितयेन राश्यादयेः ॥
 उदयाख्यमयसूर्यसंज्ञौ ज्ञेयावितौ भषट्कयुतमन्यत् ।
 घटिकाद्वितयेनेव षड्भागयुतेन मृगहन्तुः ॥
 एवं नक्षत्राणां घटिकाद्वितयेन सविभागेन ।
 दर्शनमदर्शनं स्यादाद्यन्तसमये तु रविलङ्गने ॥
 स्वक्रान्थंशाः स्वाक्षान्नताद्विशोध्यान्नताश्च नवतेः स्युः ।
 उदयार्कास्तमयार्काद्यदूनस्तत्सदा दृश्यम् ॥
 षड्विंशे मिथुनांशे चत्वारिंशता मृगव्याधः ।
 दक्षिणतो विक्षिप्तस्त्रयोदशास्यैव कालांशाः ॥
 ऋक्षाणां मनुसंख्याः कालांशाः प्रथमकर्म सर्वेषाम् ।
 दृक्संज्ञकं न कार्यं द्वितीयमेषां सदा कार्यम् ॥

सप्तमाध्याये

आदाविव भङ्गीतपल्लवमे अयं श्लोकः पठितः—

रविचन्द्रपातलङ्गैः स्वक्रान्थुदयास्तलङ्गगतशेषाः ।

घटिकाः स्वचरार्द्धमभोष्टकालिकैः शीतगोः कृत्वा ॥

पृथ्दकयन्त्यस्य प्रथमश्लोकात् परम्—

गोलवशात् स्वक्रान्तिर्या दिक् चन्द्रस्य सेव विज्ञेया ।
गोलेऽर्कन्दोः क्रान्तिर्यस्याधिका स तद्वत्स्थः ॥

पृथ्दकयन्त्यस्य चतुर्थश्लोकात् परम्—

क्षणाष्टम्यन्तदलाद्यावच्छक्ताष्टमीदलं पूर्वं ।
तावन्ति तमा (१) सितमसोः सितेऽन्यथाबाहुविन्यासः ॥
व्यर्के चन्द्रे कुर्व्यात् परिलेखं भिषतुलां गते पश्चात् ।
पूर्वाभिमुखं कर्कटमकरादिस्थे भुवि समायाम् ॥
परिकल्प्यार्कं विन्दुं तस्माद् बाहुं यथादिशं दत्त्वा ।
बाह्वशात् प्राच्यपरा कीटिस्तिर्यक् स्थितं कर्णः ॥
कर्णाग्रे चन्द्रसमं परिलिख्य षडङ्गुलं श्रवणगत्या ।
शुक्लप्रवेश्यमध्ये तद्विन्दोः सूत्रज्ञात् षडङ्गुलकम् ॥
नोत्वा तदग्रमन्तः कृत्वा वृत्तं यथा लिखेद्विन्दोः ।
मध्ये यानि भवेत् सितासिते सकलके शशिनः ॥

अष्टमाध्याये

अमादावेव महीत्पलपन्थे श्लोकोऽयं पठितः—

विरवोन्दूनां शुभं भौमादीनां समागमः शशिनः ।
रविणास्त्रमय उदक्स्थो जयो दक्षिणे शुक्रः ॥

पृथ्दकयन्त्यस्य चतुर्थश्लोकात् परम्—

समक्षितिकाकात् कृत्वा लग्नं स्वदेशराश्युदयेः ।
अह्नयोः समक्षितिकयोः स्वदिनो दिननाडिकाः प्राग्भवत् ॥
जनदिनोदितशुषितादधिकदिनादूनदिनकृताः ॥
अधिकं प्राग्युतिरूपं यद्यधिकदिनोदितात् पश्चात् ॥
अन्तरमार्थं भूयोऽप्यभोष्टघटिकाफलेन युतयोश्च ।
प्राक् पश्चादन्तरयोस्तदन्तरयोश्चोद्गताद्यात् ॥

युत्थान्यमिष्टघटिका गुणिताः फलनाडिकाभिराद्यवशात् ।
 प्राक्समलिसिकार्कात् पञ्चाद्या ग्रहयुतिर्भवति ॥
 स्वदिनघटिकाविभक्तस्तदुदितपरदिवसनाडिकाघातः ।
 तुल्यपरोदिताभिर्घटिकाभिर्यदियुतिग्रहयोः ॥
 एकान्यदिशोरन्तरयोगे विक्षेपयोग्रहान्तरकात् ।
 ग्रहणवदन्यत्साध्वं स्फुटविक्षेपोऽवनत्या च ॥
 शशिवुधसितार्ककुजगुरुशशिभानि यथाक्रमस्वकक्षासु ।
 तिष्ठन्त्यधःस्थ इन्दुः परिकल्प्याः सूर्य्यं जङ्घस्थः ॥
 मानैक्यदलमध्यात् संशोध्य स्फुटतरं भवति ।
 मध्ये षष्टिभक्तं लब्धं हस्तास्तदवशिष्यम् ॥
 द्विघ्नं पञ्चविभक्तं फलमङ्गुलसंज्ञकं भवति ।
 मध्यं जने मानैक्याद्वात् ग्रहयोर्भेदे विजानीयात् ॥
 मानैक्यदलान् मध्ये विशोध्य शेषं भवेच्छेषम् ।
 द्वाव्यादधिके सकलो होनं खण्डात्मको ज्ञेयः ॥
 युतिकालं तिथ्यन्तं विविधपूर्व्वं यथा रविग्रहणे ।
 लम्बनावनतिविक्षेपस्थित्यर्हान्तं यथा कर्म ॥
 ग्राह्यग्राहकयोरपि रविविक्षेपद्वयं स्फुटं कृत्वा ।
 तुल्यान्यदिशोऽथ तयोरन्तरयोगौ स्फुटश्च विज्ञेयाः ॥
 हे तिस्रः कलास्तस्मै जलाधिके (पे १) हे च ।
 स्फुटमानकला गुणिता व्यासार्धेन स्वकर्णद्विता ॥

नवमाध्याये

एषोऽध्यायः शशितुल्यस्य एव पठितः—

मूला जाहिर्बैभ्राश्वयुगदितोन्द्र फास्गुनीहितयम् ।
 त्वाङ्गुबवरषाद्रार्गिलपौष्णान्येकताराणि ॥१॥
 ब्रह्मेन्द्र यमहरीन्दुवितयं घट्टवक्रिभुजगणिविषाणि ।
 मैत्राषाढाचतुष्कं वासवरोहिणो पञ्च ॥२॥

स्वतारागणमध्ये यास्तारा दृश्यन्तेऽतिदोस्ताराः ।

भ्रुवविच्छेपौ तासां कथितौ ता योगताराख्याः ॥३॥

अतः परं भट्टोत्पलः ब्राह्मकुटसिद्धान्तस्य दशमाध्यायस्य प्रथमात् द्वादशश्लोकपर्यन्तं पठति ।

दशमाध्याये

एषोऽध्यायः पाताधिकारसंज्ञ इति भट्टोत्पलः पठति ।

अथ श्लोकाः—

रविचन्द्रयुतो वैष्टतिव्यतिपातो भास्वचक्रयोर्दिवसाः ।

गतियुतिहृतमूनाधिकक्रमापक्रमांशैः समैः पातः ॥१॥

रविशशिपातगतिघ्नं ह्यनाधिककर्म्मचन्द्रगतिशुल्या ।

भक्तं फलयुतो नौ रविशशिनावन्यथापातः ॥२॥

तत्क्रान्तिं स्वक्रान्तिं कृत्वाऽर्कन्दोः शशाङ्कविच्छेपम् ।

सूर्यक्रान्तौ चन्द्रादिपरीतं कारयेन्नित्यम् ॥३॥

तस्य क्रान्तिकलादिषापं चन्द्रो यदाद्यपदे ।

षड्राशितो द्वितीये शोध्यं षड्भिस्तृतीये तु ॥४॥

युक्तं चतुर्थं चक्राच्चन्द्रो निगार्धचन्द्रेण ।

विवरं कृत्वा विभजेत् स्फुटभुक्त्याप्तं दिनादिकः कालः ॥५॥

चापशशिनो यदोनो गत एष्यस्वाधिके विनिर्द्देश्यः ।

पातश्च तेन चाकोऽधरात्रिकः पातकालिकः कार्य्यः ॥६॥

पातश्चैवं भूयोभूयः कुर्यादपक्रमः स्थिरो यावत् ।

तुल्यः स एव कालो मध्यं व्यतिपातवैष्टतयोः ॥७॥

इन्दोर्मिथुनद्वयान्ते स्वक्रान्तिः स्वाहिवाकरक्रान्तेः ।

जना यावद्भावस्तावद्भवोऽन्यथा ज्ञेयः ॥८॥

अयनान्तर्वेऽर्कन्दोः क्रान्त्या साम्ये भवेद्वहतीपातः ।

एवं गोलान्तर्वे वैष्टतसमयो ग्रहीतव्यः ॥९॥

रविशशिमानैस्वार्धात् षष्टिशुषाद् गतिविशेषभक्ताद्यत् ।

सन्ध्यादितिदस्यटिका मध्यं हीना समाप्यन्तौ ॥१०॥

त्रिनवग्रहेन्दुकान्तिर्मेघतुलादी दिवाकरक्रान्तेः ।
 जना यावद्भावस्तावद्भावोऽन्यथा ज्ञेयः ॥११॥
 व्यतिपातोऽपक्रमयोर्द्विक्रमाभ्यो वैधृतं दिगन्यत्वे ।
 अधिकोनः कल्पयो दिग्भेदेऽपक्रमः शशिनः ॥१२॥
 मेघतुलादाविन्दोरपक्रमे रव्यापक्रमादूने ।
 एष्यत्यधिकेऽतीतो विपरीतं कर्किसकरादौ ॥१३॥
 क्रान्तेर्यतिरन्यदिशोरिकदिशोरन्तरं व्यतीपाते ।
 एकदिशोर्यतिरन्यदिशोरन्तरं वैधृतं प्रथमः ॥१४॥
 एवं द्वितीयराशिर्यतिहोनेरिष्टघटिकाः स्वफलैः ।
 एष्यमतीतं वा यदि राशिद्वयमपि तदन्तरकम् ॥१५॥
 केदोऽन्यथा तदेकं पातस्येष्टघटिका प्रथमराश्योः ।
 फलघटिकाभिर्मध्यं हयोरपि प्रथमराशिवशात् ॥१६॥
 असकृत्कर्कभिरभिः पातकालः स्फुटः कार्यः ।
 तात्कालिकैर्ग्रहेरसकृदिष्टघटिकाफलोनयुक्तैस्तेः ॥१७॥
 प्राग्वत् प्रथमे केदः प्रमाणयोर्द्वैलितानाम् ।
 इष्टघटिकागुणानामसकृत् फलनाडिकाभिराण्यन्तौ ॥१८॥
 कालस्यास्य यथावत् पातस्यैवं स्फुटं ज्ञेयम् ।
 व्यतिपातवैधृतानयनमन्यतन्त्रेषु न ग्राह्यम् ॥१९॥
 रविविम्बमेकमार्गो शशिविम्बोऽपक्रमो भवति यावत् ।
 तावत्फलं तद्भुक्तं तदभावे तत्फलाभावः ॥२०॥
 खण्डखाद्यकमिदं तत्प्रथमं ग्रहगतिक्षुधार्तानाम् ।
 शिथ्याणां हितार्थं प्रोक्तं जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥२१॥

एकादशाध्याये

भट्टोत्पलपठितः परिलेखाध्यायः—

सूर्यं चन्द्रे जह्यात् स्फुटतिथ्यन्तं भवेदेव ।
 लिप्तिकाः कृत्वा विवरं तदग्रस्तं कारयेत्तिथिगते वा ॥१॥

गम्येऽपि पुनस्ताभ्यां समलिसौ कारयेत् प्राग्वत् ।
 दिनगतशेषाख्ययुतं स्वपातयुक्तां दिनं दिनाद्विहृतम् ॥२॥
 अङ्गुलिलिप्ता तुल्यैर्वीदररङ्गुलैः षड्भिः ।
 ग्राह्यप्राहकदलात् समासविधेपलिप्तिकाभेदः ॥३॥
 अङ्गुलिलिप्ता त्रिण्णा वलनण्यानां भवेदिष्टः ।
 ग्राह्यसमासव्यासाङ्गुलाद्वाङ्गुलेन कर्कटेनोर्व्याम् ॥४॥
 वृत्तत्रितयं कृत्वा तस्मिन् दिक्साधनं कुर्यात् ।
 तत्तिथिनतकेन्द्रव्यावधोवरतः (१) शशिनवेन्दुगुणाः ॥५॥
 क्षयधनज्ञानिः प्राक्पञ्चादन्यथारवेरिन्दोः ।
 इन्दोर्वसुनववेदैस्त्रिण्णाकृतिलब्धविकलितः प्राक् ॥६॥
 पञ्चादभ्यधिकोक्तः सप्तदथोन्यथेन्दुर्धनज्ञानः ।
 प्राग्वत् पञ्चावगतौ धनक्षयक्षयधनानि प्राक् ॥७॥
 केन्द्रव्याकरणे यो गुणकारौ रविचन्द्रयोस्ताभ्याम् ।
 केन्द्रगती सङ्गुणिते खखनन्दङ्गते गतिष्ये (१) स्तः ॥८॥
 तद्विवरा (१) तिथ्यन्ते प्राक् तिथ्यन्ते नियोजयेदधिके ।
 प्राक् प्रभृतोन्दोः पञ्चादकस्य दिशः स्ववलनजोवाभिः ॥९॥
 विधेया विपरीताचन्द्रस्य यथादिशं सवितुः ।
 सूर्यस्य ग्रहणे शशिनो मोक्षे विपर्ययाहलना ॥१०॥
 देया शशिनो ग्रहणे मोक्षे सूर्यस्य चानुलोमेन ।
 व्यासाहं वलनण्या देया यावत् समाप्यते यत्र ॥११॥
 यस्मान् मध्यं यावद्रेखां नीत्वा तया तत्र ।
 संयोगस्तस्मादपि मानैस्त्राहं दृष्ट्यक् स्वविधेयात् ॥१२॥
 ग्राह्यो विधेयायात् परिलेख्यो ग्राह्यकार्धेन ।
 तौष्ण्यकिरणस्य मध्यग्रहे दिशं दक्षिणोत्तरं ज्ञात्वा ॥१३॥
 विधेयवशात् तस्यां वलना देया विपर्ययाच्छशिनः ।
 ग्रहणमोक्षानुगतां तदग्रतो मध्यगां रेखाम् ॥१४॥
 नीत्वा विधेयमितं सूत्रं निःसारयेत् प्रतोपेतत् ।
 मध्ये कृत्वा ग्राह्यं परिलेख्यो ग्राह्यकार्धेन ॥१५॥

प्रग्रहमोक्षयासाद् भूपरिलेखे भवत्येव ।
 *पश्चात्प्रग्रहणे प्राङ् मोक्षे रविविम्बमध्यतो बाहुः ॥१६॥
 खल्वलनसिद्ध्यादिशि विपरोतः श्रोतकरमध्यात् ।
 भानुमतो बाह्व्याद्यथादिशं कोटिरन्यथा शशिनः ॥१७॥
 रविशशिमध्यात् कर्णस्तिर्यक् कर्णाग्रे कोटियुते ।
 परिलेखं ग्राह्यस्य ग्राहकमानेन पूर्ववत् कृत्वा ॥१८॥
 तत्कालिकसंस्थानं निमोलनोन्मोलनेऽप्येवम् ।
 आद्यन्तयोः सधूमः क्षणः खण्डग्रहेऽर्द्धतोऽभ्यधिके ॥१९॥
 यासः क्षणस्तान्नः सर्वग्रहणे कपिलवर्णः ।
 द्वादशभागादूनं ग्रहणं तैल्लाद्रवेरनादेश्यम् ॥२०॥
 षोडशभागादिन्दोः स्वच्छत्वादधिकमादेश्यम् ।
 पादोनरविभाषाच्चक्रादूनाधिकाः कला भक्ताः ॥२१॥
 तद्गति(?)युत्यासदिनैरासत्रेऽर्कमासान्ते ।
 पर्वन्दोः पक्षान्ते प्रागधिकोनायुतिर्भवति पश्चात् ॥२२॥
 चन्द्रस्य दिग्विपरीतं मध्यग्रहणं यदि भानोः पञ्चजनखभरसाः ।
 इन्दोः विषया द्वियमाः खाव्ययो गृह्याद्यथेष्टपर्वगुणाः ॥२३॥
 ज्येष्ठाः पर्वण्ये(?) पातेऽन्यथाऽतीते ।
 ग्रहणे यदा रवेन्दोः स्पष्टीकरणाद्यामुक्तवत् कृत्वा ॥२४॥
 एवं पर्वज्ञानं ग्रहणज्ञानं स्फुटं गणितात् ।

इति खण्डखाद्यके महाकरणे सूर्यचन्द्रग्रहणधिकारविधिः
 सम्पूर्णम् । अभ्यस्तु ।

शुद्धिपत्रम्

४८	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३२	६	पौतः	पातः
६४	२८	भागद्वयेन	सार्धभागद्वयेन
१२०	४	अथातो उदयास्तमताध्यायो	अथात उदयास्तमनाध्यायो

एतद्व्यतिरिक्ता अशुद्धयो या उपलभ्यन्ते ताः सर्वा विद्वद्भिः कृपया
मर्षणीयाः शोधनीयाश्च ।
